

Bimaým Tymash
(1910—1998)

Вітаўт Тумаш

Выбраныя
працы

Мінск

2002

УДК 947.6
ББК 63.3. (4 Бei)
Т 83

Бібліятэка БГА
Сэрыя: Досьледы

Навукова-рэдакцыйная рада сэрыі:
Георгій Галенчанка, Аляксей Каўка,
Вітаут Кіпель, Адам Мальдзіс,
Яўген Мірановіч, Уладзімір Міхнюк,
Віталь Скалабан, Лявон Юрэвіч

Каардынатар: Генадзь Сагановіч

Тумаш В.
Т 83 Выбраныя творы. — Менск, 2002. — 240 с.
(Бібліятэка часопіса «Беларускі Гісторычны Агляд»)

Вядомы эміграцыйны гісторык, грамадзкі дзеяч і публіцист Вітаут Тумаш (1910—1998) вяртаецца ў Беларусь. У першую айчынную кнігу яго працаў уваішлі канцэнтруальнія артыкулы, друкаваныя ў эміграцыйных часопісах, а таксама недаючнае дасыльданне жыцця і навуковай спадчыны Яўхіма Карскага. Пры падрыхтоўцы тэкстаў да друку максімальная заходзіла іх аўтарская адметнасць.

УДК 947.6
ББК 63.3 (4 Бei)

ISBN

© Беларускі Гісторычны Агляд, 2002
© Беларускі Інстытут Навукі і Маствацтва, 2002

Ад рэдактара

Вітаўт Тумаш належай да тых адораных і нястомных асобаў, якія выдатна адчуваюць патрэбу часу і ва ўсім, за што бяруцца, пакідаюць свой яркі сълед. Лекар па ўніверсытэцкаму дыплёму, сам зрабіўся вядомым гісторыкам, аўтарытэтным скарыназнаўцам, вучоным незвычайнай шырыні зацікаўленыяй, і ў той самы час — што ня можа не дзівіць! — не ўхіліўся ад клопатаў па арганізацыі эміграцыйнага жыцця, а наадварот, стаў «рухавіком» грамадzkай дзейнасці на чужыне і выдатным публіцыстам. Гэта ён быў адным з заснавальнікаў і шматгадовым дырэктарам Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва ў Нью Ёрку, а таксама галоўным рэдактарам пэрыёдыка гэтай найпаважнейшай інстытуцыі беларускай эміграцыі — Запісаў БІНІМу. Там, у «вольным съвеце», жыў пакінутай Айчынай і для Айчыны. Разумеў, што ў барацьбе за мінулае Беларусі вырашаюцца лёссы ейнай будучыні. Уважліва сачыў за даступнымі выданнямі з БССР і, як цяпер пераконваемся, глыбока пераймаўся выхадам южнай новай кнігі па гісторыі ці культуры. Нястомна выкryваючы замоўчваныні і фальшаваныні ў ідэалагічна вывераных трактоўках беларускай гісторыі, сам слухаваў ёй аддана да апошніх дзён.

Пра неардынтарнасць асобы гэтага чалавека ды пра абсягі ягонай працы лепей скажуць колегі-прыяцелі гісторыка — Вітаўт Кіпель і Раіса

Жук-Грышкевич, а таксама тэксты самога Вітаўта Тумаша.

Застаецца адзначыць, што ў Беларусі ягоная гістарыяграфічная спадчына ўпершыню выходзіць асобнай кніжкай¹. На жаль, абмежаваныя ў магчымасцях, складальнікі ўключылі ў яе толькі канцэптуальныя артыкулы, якія рэпрэзэнтуюць шырыню інтэрэсаў аўтара і розных пэрыяды ягонага жыцця, а таксама працу пра Яўхіма Карскага, яшчэ нідзе не друкаваную ў поўнай версіі. Свайго перавыдання на Айчыне будзе чакаць уся багатая Скарыніяна, якой Тумаш аддаваў найболей часу і сілаў, ды мноства іншых вартых працаў (Гл. Сыпіс асноўных публікацыяў, с....).

Выданнем выбранных працаў Вітаўта Тумаша ў Беларусі рэдакцыя Беларускага Гістарычнага Агліяду і Беларускі Інстытут Навукі і Мастацтва аддаюць належнае памяці нашага эміграцыйнага гісторыка. У сваіх съціслых згадках пра гэтага рупліўцу цяперашні дырэктар БІНІМУ Вітаўт Кіпель называў яго «Вялікім Працаўніком у Беларускай Справе». Сапраўды, глыбей і да кладней ня скажаш.

Генадзь Сагановіч

¹ Дагэтуль толькі ў 1993 г. у Менску стараннямі Зымітра Санькі асобнай брашурай быў выдадзены артыкул Сымона Брагі, прысьвячаны маскоўскаму эпізоду ў жыцці Скарыны, часопіс «Спадчына» перадрукаваў з «Запісаў» ягоныя артыкулы «Навіны грозныя 1563 году», «Скарына ў Падуі», «Дыпламатычная кантравэрсія 1646 году за беларускую мову» і «Справа паходжання Сымона Буднага» (адпаведна № 3 за 1994, № 6 за 1996, №№ 2 і 3 за 1997 г.), а «Крыніца» ў 1994 г. зъміясціла Тумашаў артыкул «Паленьне кнігаў Скарыны ў Маскве».

Пра настадуніка, супрацоўніка, прыяцеля

Гаворка будзе пра доктара Вітаўта Тумаша, зъ якім мне пашанцавала супрацоўніца ды зблізіцца за па–над саракагадовы адцінак часу.

Відавочна, што ня ў кнізе, дзе дакумэнтуцца асноўныя пагляды ды выказваныні дасьледчыка Вітаўта Тумаша на разьвіцьцё, стан ды проблемы беларускай культуры, гісторыі, літаратуры, дэталёва апавяданец пра супрацоўніцтва Вітаўта Тумаша і Вітаўта Кіпеля, але тым ня менш я ўважаю, дзеля таго што доктар Тумаш увёў мяне ў працу ў Беларускім Інстытуце Наукі й Мастацтва, кароткім успамінам падзяліцца патрэбна.

З доктарам Тумашам давялося пазнаёміцца ў Каляднім сэзоне 1955—56 гадоў у Нью Ёрку, калі я, толькі што прыбылы ў ЗША эмігрант, хадзіў па прадпрыемствах гораду, раздаючы свае рэзюмэ, спрабуючы ўладкавацца на працу. Месцам прыпынку па даўжэзных хаджэннях, а найперш, чытальняй беларускай прэсы й кніжак (была гэта вялізманая саслода–адпачынак) служыла вядомая Нью Ёрская Публічная Бібліятэка на рагу 5-га авеню й 42-е вуліцы.

У бібліятэцы ў той сэзон дзеяла выставка, прысьвечаная Калядам у славянскіх краінах, вядома, зъ беларускім стэндам. І вось, каля беларускага стэнду, мы з доктарам Тумашам пазна-

ёмліся. Тады й не падумалася, што знаёмыя пярэйдзе ў даўгое супрацоўніцтва, блізасць—прыязнь.

Прайда, на некаторы час, па ходу знайдзеннае працы, мне прыйшлося пакінуць Нью Ёрк, але контакт з доктарам Тумашам трymаўся ці то лістоўна, ці я наведваў Нью Ёрк на бінімаўскія зборкі—даклады, а часам доктар Тумаш, будучы старшынём БІНІМу, запрашаў мяне на паседжаныні управы, пагатоў тады ў БІНІМ улучаліся новыя сябры, скончыўшыя вышэйшую навуку ў заходніх універсytетах — Ян Запруднік, Алесь Марговіч, Зора Кіпель, Павал і Ларыса Урбан, Уладзімер Цывірка, Васіль Шчэцька, Юры Сянкоўскі ды дзясяткі іншых, укладалася картатэка беларусаў з вышэйшай асьветай на эміграцыі дык рознае сакратарска—бугалтарскае працы хапала, а я з прыемнасцю ў гэтай арганізацыінай дзейнасці дапамагаў. Але найбольш мы пачалі збліжацца, калі, напрыканцы 50-х гадоў, пасля ладнага часу перадумвання, разважання, я вырашыў, што каб быць бліжэй да беларусаведы (а ня толькі чытаць беларускія кнігі на палявых працах!), каб быць у беларускай грамадзе, варта было перамяніць прафэсію — з геоляга стацца бібліятэкам, скончыўшы беларускі факультэт. Сваімі разважаннямі дзяліўся я і з доктарам Тумашам, на што ён заўажаў, што нам маладзейшым гэта магчыма, а для беларусікі гэта будзе вельмі добра. Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва навязаў працоўную лучнасць з шматлікімі амэрыканскімі ўніверсytетамі, прapanуючы ім дапамогу ў разбудове кнігазбораў беларусікі, рэкамэндавалі набыццё асноўных

кнігаў для калекцыяў, пачалі ўкладаць каталёгі кнігаў, якія можна было набываць празь БІНІМ. Тады ж доктар Тумаш апрацаваў мэараандум—дакумэнт аб поўным замоўчванні Скарыніяны ў Беларусі, фальшаваныні беларускае гісторыі. З дапамогай Нью Ёрскай Бібліятэкі доктар Тумаш пачаў зьбіраньне (хоць на мікрафільмах) скарынаўскіх друкаў ды скарынаведнае літаратуры. Неабходна тут падкрэсліць, што дасыледаваньне дзейнасці й спадчыны Скарыны, таксама лекара па адукцыі, было амаль самамэтай дасыледчae працы. Я перакананы, што адданасць доктара Тумаша скарынаведным дасыледаванням, вывад ім скарыназнаўства на вывучэнье на Захадзе, Тумашава ўпорыстасць ня даць Скарыну быць сфальшаваным, прысабечаным іншым культурам, спрычыніліся й напэўна паўплывалі на адраджэнь-

Выступ Вітаўта Тумаша ў залі царквы сьв. Кірылы Тураўскага
(Бруклін)

не Францыска Скарыны і скарыназнаўства ў Беларусі. У той самы час доктар Тумаш апрацоўвае працу пра А. Міцкевіча, зь зъместам якое ён знаёміць заходніх літаратараў, шырака камэнтуюцца ды ідуць ва ўжытак дадзеная з працы аб жыхарстве БССР у сьвяtle перапісу 1959 году. У БІНІМе пачынаецца систэматычнае супрацоўніцтва з арганізатарамі славянаведных канфэрэнцыяў, ды дасьледнікамі зь БІНІМу радзіцца браць удзел у шматлікіх канфэрэнцыях.

У вялікай меры з ініцыятывы доктара Тумаша, у БІНІМе распрацоўваюцца праблемы беларускае ваеннае гісторыі, саветызацыі беларускае літаратуры, папулярызацыі Беларусі на Захадзе. Доктар Тумаш вельмі любіў і цаніў мастацтва: амаль усе мастацкія выстаўкі ў Нью Ёрку адбываліся зь яго нае ініцыятывы. Вялікая ўвага надавалася друку й дакументацый падзеяў, друкаў у Запісах БІНІМу, якія доктар Тумаш даўгі час рэдагаваў. Адначасна з інтэнсіўнай вонкавай дзейнасцю мэтадычна дапільноўваецца справа бінімаўскіх зборак у Нью Ёрку. У арганізацыйнае кола дакладаў былі ўлучаныя таксама і спадарыня Натальля Арсеневна, і доктар Ян Запруднік, і спадарыня Зора Кіпель, і два Антоны — Антон Шукелойць і Антон Адамовіч. З дапамогай доктара Тумаша былі адчыненыя філіі БІНІМу ў Нямеччыне й Канадзе. Лік дзейных сяброў БІНІМу пераваліў за сотню. У БІНІМе былі апрацаваныя невялічкія даведкі, як пра беларускія арганізацыі, гэтак і большыя артыкулы пра Беларусь у ангельскай мове ў розныя даведнікі, энцыклапэдыі. Пачалася распрацоўка тэмы «Беларуская эміграцыя», далучаныя

да беларусаведных дасыледаваньняў амэрыканцы: доктар Я. Ліхтнэр, С. Зымер, праф. Т. Бэрд, П. Грымстэд. Было адзначанае 25-годзьдзе БІНІМу (17-ы нумар Запісаў). Але апрача БІНІМу доктар Вітаўт Тумаш дзейнічаў і ў БАЗА, быў блізкім дарадчыкам старшыні БНР прэзыдэнту Абрамчыку, дапамагаў беларускаму школьніцтву на эміграцыі, шмат пісаў у беларускі ды іншамоўны друк. Няма слоў — доктар Тумаш вёў вялікую працу. Для прыкладу і гэткая маленъкая дэталь: калі дзеялі лягеры моладзі ў беларускім цэнтру адпачынку Бэлэр-Менск, па-над сотню міляў ад Нью Ёрку, доктар Тумаш выконваў там абязяцак лекара!

Дзейнасць доктара Тумаша, а адначасна і блізкае супрацоўніцтва спыніліся раптоўна. 8-га сакавіка 1982 году, каля дзясятага гадзіны раніцы мне на працы сакратарка сказала, што мяне невыразна папрасілі да тэлефона. Я адразу ўзяў трубку. Ледзь чутным голасам у тэлефоне гучала: прыяджайце, мне дрэнна. Я зразумеў — на тэлефоне быў доктар Тумаш. За паўгадзіны я быў у яго ў хаце. Доктар Тумаш ляжаў ссунуўшыся з крэсла, цяжка дыхаючы, напаўпрытомны. Я адразу выклікаў хуткую дапамогу, пазваніў дачцы Яры. Тэхнікі хуткае дапамогі, зрабіўшы масажы, даўшы кіслароду, «адкачалі» доктара Тумаша і забралі яго ў шпіталь. Лекарская дапамога і тэхнічны прагрэс паставілі Вітаўта Тумаша на ногі. Але ў навуку ён ніколі не вярнуўся. Перанесшы ўдар, адбылася нязначная страта памяці, якая прагрэсавала, аднавіўся ў вострай форме хранічны бранхіт ды быў пашкоджаны зрок. Я прадаўжаў яго наведваць. Спачатку вельмі часта, пераймаў справы БІНІМу,

потым радзей, часьцей гутарыў тэлефанічна. Праўда, мне здавалася, што доктар Тумаш не зъмяніўся, застаўся той самы. Але... так толькі здавалася. На самай справе Вялікага Працаўніка ў Беларускай Справе ня стала. Памёр доктар Вітаўт Тумаш 27 красавіка 1998 году і пахаваны на беларускіх могілках у горадзе Нью Брансўку ў штаце Нью Джэрзі. Хачу выказаць пару думак на гэты трагічны эпізод. Я асабіста ўважаю, што элімінацыя доктара Тумаша з актыўнае беларускае дзейнасці вінаватае ў першую чаргу савецкае КДБ. Савецкая агентура не выпускала Тумаша з зроку: агенты КДБ наведвалі-шукалі ў БССР ягоных родзічаў, шантажавалі, адрасавалі яму пагражальныя лісты, пісалі даносы амэрыканскім эміграцыйным установам, падаючы ім нібы «праўдзівыя» дэталі аб яго дзейнасці ў Менску,

Сяргей Шупа і Вітаўт Кіпель за размовай у Вітаўта Тумаша
(красавік 1992)

у эміграцыйным працэсе. Савецкае даносыніцтва прыходзілася абвяргаць. Я ў гэтым удзельнічай, бываў у аддзеле іміграцыі. Савецкая акцыя супраць доктара Тумаша, і іншых дзеячоў таго пакаленія ўкаранавалася проста шквальным наступам Дж. Лофтуса ды паказам па тэлебачанню «калябарацтва» беларусаў. Арганізм доктара Тумаша, цярпеўшы і перажываючы тыя напады дзесяцігодзьдзі, ня вытрымаў. На аўтар легла яшчэ адна ахвяра. Безумоўна, нацыянальная Беларусь павінна аб гэтым ведаць і памятаць.

Працуючы даўгія гады з доктарам Тумашам, пазналася нямала дэталій і з пэрсанальнага жыцця. З уступное анкеты ў БІНІМ, запоўненае рукой доктара Тумаша, а потым у дапаўненіяе ўспамінамі, съведчыцца, што Вітаўт Тумаш нарадзіўся 20 сінегня 1910 году ў вёсцы Сыпягліца, на Вялейшчыне. Сям'я была каталіцкага веравызнанія, сялянская. У часе ваеннае завірухі 1914—18 гадоў Тумашы былі ў бежанстве на заходзе, на тэрыторыі Літвы. Там Вітаўт Тумаш пачаў вучыцца ў літоўскай школе, дзе і вывучыў літоўскую мову, што дало магчымасць праз усё жыцьцё чытаць літоўскі друк, ведаць пагляды літоўцаў. У пачатку дваццатых гадоў Вітаўт Тумаш — вучань Віленскай Беларускай Гімназіі, а па сканчэнні гімназіі — студэнт мэдыцыны Ўніверсітэту Сыцяпана Баторы ў Вільні, які Вітаўт Тумаш заканчвае незадоўга перад 2-й Сусветнай вайной з тытулам доктара мэдыцыны. Мэдычну практику, разам з доктарам Міколам Шчорсам, абываў на Валыні, дзе іх абодвух застала вайна. Не жадаючы трапіць да Саветаў — ім доктар Тумаш арганічна не давяраў — на вэлясыпэдзе рухаец-

ца на Захад. Затрымваецца коратка ў Захо́дній Беласточыне, потым у Лодзі. Наяжджае ў Бэрлін. Супрацоўнічае з шмат якімі беларускімі арганізацыямі, друкуеца. Час-часом рэдагуе газэту «Раніца». У сярэдзіне чэрвеня 1941 году, доктар Тумаш тады быў у Бэрліне, нямецкая паліцыя бярэ Тумаша пад хатні арышт, а праз пару дзён заяўляе яму, што доктар Тумаш будзе кіраўніком гораду Менску, калі нямецкая армія зойме горад Менск. Неўзабаве, тая-ж паліцыя доктара Тумаша дастаўляе ў Менск. Доктару Тумашу было загадана стварыць адміністрацыю гораду ды, асноўнае, ня даць разъвіцца ў спаленым горадзе, эпідэміі. Загаданае не выконваць было нельга, гэта азначала б зняволеніе. Праўда, менскі эпізод доктара Тумаша трываў усяго тры месяцы, у пачатку восені 1941 году доктар В.Тумаш зь Менску выехаў, выканаўшы загаданае, ад пасады катэгарычна адмовіўся.

У гэтым часе доктар Тумаш пражывае найбольш у Лодзі, хоць супрацоўнічае зь беларусамі і ў Бэрліне. Дапамагае Ларысе Геніюш у рэдагаваныні і друку ейнага першага зборніка паэзіі. Дарэчы, доктар Тумаш не парываў контакту з Ларысай Геніюш, за выключэннем пэрыяду, калі яна была ў канцлягеры, праз усё жыцьцё. Гэта праз доктара Тумаша Ларыса Геніюш прыслала на Беларускі фэстываль ейныя радкі, прысьвеченныя Амэрыцы:

*Благаслаўлённа тая зямля —
І быць ёй свабоднау вечна! —
Што брацыцям майм прытулак дала
Ў сям’і сваёй чалавечнай.*

Па 2-й Сусьветнай вайне доктар Тумаш працаваў недалёка ад Беларускага лягера Ватэнштэт. Удзельнічаў у шмат якіх культурна-палітычных пачынаннях як лягеру, гэтак і арганізацыі беларускае эміграцыі. У Нямеччыне зарадзілася ў яго і думка заклацьці Беларускую навуковую-дасьледчую арганізацыю, што пазней зъдзейснілася ў форме Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва, рухавіком якога доктар Тумаш і быў даўжэйшы час.

Вось гэткія былі б мае кароценькія заувагі аб супрацоўніцтве. А пра настаўніцкі бок, аб якім я ўспамянуў у загалоўку, я выкажуся яшчэ карацей. У вялікай меры супрацоўніцтва з доктарам Тумашам было адукацыйным у тым сэнсе, што я пазнаваў Вільню, знаёміўся глыбака зь беларускім рухам Заходняе Беларусі. Я праз доктара Тумаша ведаў, што рабілася ў Таварыстве Беларускай Школы, віцэ-старшынём якога ён быў. Доктар Тумаш азнаёміў мяне зь дзеянасцю Таварыства Прыяцеляў Беларусаведы, дзе ён быў старшынём, а яго падмяніў на пасадзе старшыні Антон Шукелойць у 1936-м годзе. Я, праз расказы доктара Тумаша, добра азнаёмлены з шырокай дзеянасцю Беларускага Студэнцкага Саюзу. Ягонае знаёмства і супрацоўніцтва зь піянэрамі Беларускага Адраджэння Антонам Луцкевічам, Адамам Станкевічам, Аляксандрам Уласавым, прафэсарам Е. Кашмідараам, Міколам Шы-

Вітаўт Тумаш
у ДП-лягеры
ў Нямеччыне (канец
50-х)

лам і легіёнам іншых як бы пераходзіла й да мяне, тварыла цягласць у нацыянальным, дзяржаўніцкім руху. Мяне, як і маіх сяброў, уступіўшых у рух зь іншых шыротаў, маладзейшых храналягічна, тако е супрацоўніцтва, знаёмасць узбагачалі нас ведамі пра беларускі рух, паддавалі энэргіі. Кантакт, супрацоўніцтва з старэйшымі, як доктар Вітаўт Тумаш, было добрай школай беларусазнаўства. А мы, маё пакаленіне, наладжваєм падобнае супрацоўніцтва з маладзейшымі.

*Вітаўт Кіпель
Нью Ёрк, ЗША, травень 2001*

Мае ўспаміны пра доктара Вітаўта Тумаша

Доктар Вітаўт Тумаш, беларускі дзеяч і навуковец, памёр 27 красавіка 1998 году. Паходзіў з сям'і, якая мела прадстаўнікоў у беларускай науцы і культуры. У 1910 годзе яго бацька, Францішак Скарый, атрымаў докторскі дыплом з філософіі ў Віленскай Гімназіі. У 1919 годзе бацька вярнуўся ў Беларусь і стаў прафесаром філософіі ў Віленскім Універсітэце.

З прафесійнага вуга Вітаўт Тумаш быў лекарам, і адначасна, з натуры — гуманістам. А найважнейшае — быў нашым выдатным скарынаведам. Пачынаючы ад віленскіх студэнцкіх часоў, вывучаў жыцьцё й літаратуру — выдаўніцтва скарынаведаў. Падтрымліваў сувязі з Францішкам Скарыйнам, які заслужыў докторскі дыплом з філософіі ў Віленскай Гімназіі. Напісаў шмат прац на тэму Скарыйні. І што мы ў Канадзе ведаем пра Скарыйну, і шмат разоў тут адзначалі ўгодкі беларускага друку й іншых падзеяў, звязаных з Францішкам Скарыйнам, гэта заслуга доктара Вітаўта Тумаша. Ён з натуры быў падобны да Скарыйны. І Скарыйна быў з прафесійнага вуга лекарам і гуманістам.

Вітаўт Тумаш нарадзіўся перад самымі Калядамі ў 1910 годзе. Вучыўся ў Віленскай Беларускай Гімназіі, заснаванай у 1919 годзе Іванам Луцкевічам. Тут, у Беларускай Гімназіі ў Вільні адбывалася, а пасля ступіла на Прэзідэнцкую кафедру ў Віленскім Універсітэце. На прывітальнай картцы Вітаўт Тумаш піша:

Свайму Дастойнаму Наставніку гісторыі, лекцыі якога пра ўсходні гуманізм і адраджэнне былі

мне першы мі арыентацыйны мі вехамі пры пазьнейшай дасыледнай працы над жыцьцём і дзейнасцю найвыдатнейшай постаці гуманізму й адраджэння беларускага доктара Скарыны.

Пры нагодзе юбілейных сямідзясятых угодкаў жыцьця прывітаныні з пажаданьнямі шмат далейших гадоў шчасця, радасці, здароўя шле.

Вітаўт Тумаш. Нью-Ёрк, Люты, 1973.

Пасля заканчэння Віленскай Беларускай Гімназіі Вітаўт Тумаш студыяваў на Ўніверсітэце Сыцяпана Батуры ў Вільні мэдыцыну. Быў сябрам Беларускага Студэнцкага Саюзу ў Вільні. На Віленскім Універсітэце студыявала тады нямала беларускіх студэнтаў, якія таксама былі сябрамі Беларускага Студэнцкага Саюзу, а пасля вайны апынуліся за мяжой, прыкладам: Ірэна Будзька-Пануцевіч, Людвіка Будзька-Бяленіс, Ванда Чарнецкая-Махнach — цяпер яны ў Чыкага, доктар Мацьвей Смаршчок, Антон Шукелойць, Раіса Галляк — у ЗША; Валянціна Жукоўская-Пашкевіч, Раіса Жукоўская-Жук-Грышкевіч у Канадзе, Ніна Ляўкоўіч-Абрамчык у Францыі, доктар Віталь Мілянцэвіч у Аўстраліі, і ўжо нябожчыкі: Вацлаў Пануцевіч, доктар Станіслаў Станкевіч, доктар Станіслаў Грынкевіч у ЗША ды іншыя.

Я, студэнтка юрыдычнага факультэту УСБ, была ў Вільні апошні акадэмічны год (1938—39) перад вайной. З Вітаўтам Тумашам пазнаёмілася асабіста на сходах да Беларускага Музэю імя Івана Луцкевіча. Было нейкае съята, і Музэй быў адчынены для наведваньня шырэйшай грамадзкасці Вільні. У залах музэю было поўна наведвальникаў. Беларускія студэнты былі праваднікамі. У адной залі з экспанаванай зброяй Вялікага Княства Літоўскага правадніком была мая сястра

Валянціна Жукоўская. Яна рассказала наведальнікам пра зброю й гісторыю нашае дзяржавы. Я, толькі прыехаўшы з Пружанаў, маладзенъкая студэнтка, слухала й думала сабе: скуль гэта яна ўсё ведае... Антон Луцкевіч, дырэктар Беларускага музею імя Івана Луцкевіча, даваў беларускім студэнтам лекцыі з гісторыі, школіў іх быць праваднікамі музею. Выйшаўшы з музею, я натрапіла на сходах на двух маладых людзей, чупрынястага сінявокага Максіма Танка і дасціпнага востраязыкага Вітаўта Тумаша. Паэт Танк мяне цікавіў, бо зь яго найпазіцый я ўжо была азнаёмлена яшчэ дома, у Пружанах. Мая сястра Валянціна, што ўжо студыявала на Ўніверсытэце Сыцяпана Баруры ў Вільні, была сябровукай Беларускага Студэнцкага Саюзу, прысыгала нам зь Вільні зборнікі Танка. Апошні сьве́жа выйшаўшы з друку зборнік: «Пад мачтай», з моттам да яго:

*Люблю стаяць пад цяглай соснай,
Пад мачтай быццам залатой...*

Тады я наагул надта любіла пазіцію і вершы з таго зборніка самыя запісваліся ў памяць.

Мае субяседнікі ля Беларускага Музею імя Івана Луцкевіча вясёлія, жартуюць. Жарты краяноць мяне, і я кажу Максіму Танку: «Я вас зусім іншым уяўляла!» А востраязыкі Вітаўт Тумаш падхапіў: «А як вы яго, каляжанка, уяўлялі, што толькі ўзіраеца на месяц!?»

Не прыпадкова я ўспомніла тут Максіма Танка. Студэнт мэдыцыны Вітаўт Тумаш цікавіўся гісторыяй, літаратурай, паэтыкай. Цікавіўся й меў веды аб іх. Ён быў настаўнікам-тутаром Танка ў пісаньні вершаў. Казаў: «Танк мае здольнасці, а я веды». І кожны віленскі Танкаў зборнік (а іх

было некалькі: «На этапах», «Нарач», «Пад мачтай», «Журавіны цьвет») праходзіў праз рукі, веды й апрацоўку Вітаўта Тумаша.

Ды ці толькі Максіма Танка Вітаўт Тумаш быў настаўнікам! Быў ён настаўнікам кожнага беларускага паэты, які трапіўся яму пад рукі <...>.

Доктар Вітаўт Тумаш быў настаўнікам і Ларысы Геніюш. Першы яе зборнік вершаў «Ад родных ніў», што выйшаў у 1942 годзе ў Празе, рэдагаваў доктар Вітаўт Тумаш. А нехта зласыліва сказаў: «Ды Тумаш ёй гэты зборнік і напісаў». Напісаў — не напісаў, але карэгаваў, рэдагаваў. Не дарма ж сама Ларыса Геніюш у прывітальнym з 60-мі ўгодкамі жыцьця доктар В. Тумаша вершы пісала:

*Першыя вершы мае жураўлі
Дзякуюць Вам за апеку,
Дзякуй за тое, што другам былі,
Што заўсёды былі чалавекам.*

Вітаўт Тумаш яшчэ ў Вільні й сам складаў песні, вершы, якія мы плялі, прыкладам «Бэрнардынка», гэта парк у Вільні, дзе адводзілі душу студэнты, моладзь, закаханыя....

Пасыяя вайны, як і шмат хто з нас, доктар Вітаўт Тумаш апынуўся ў ангельскай зоне Нямеччыны, дзе ў другой палове 40-х гадоў беларусы зарганізавалі беларускі ДП лягер у Ватэнштэце, што каля Браўншвайгу. Лягер гэты быў ад «А» да «Я» беларускім — зь беларускай адміністрацыяй, паліцыяй, што бараніла жыхароў яго ад бальшавікоў (заявртанская місія пасялілася насупраць беларускага лягеру). У лягеры мы мелі беларускую кухню, беларускую царкву, беларускае — ад пачаткове да гімназіі ўлучна — школьніцтва, рататарнае выдавецтва, мужчынскі й жаночы скайтынг, съявліцу, у якой выла доўвалі свае мастацкія здольнасці,

мастацкую творчасць. Мелі сваю лякарню, у якой доктар Вітаўт Тумаш быў лекарам, а я пакуль ня выехала ў Марбург вучыцца, была памочніцай, ды адначасна кіраўнічкай беларускага жаночага скаўтынгу — Сыцяжной.

У Нямеччыне доктар Вітаўт Тумаш зарганізаў «Згуртаванье беларускіх лекараў на чужыні». Я, хоць яшчэ студэнтка дантыстычнае мэдыцыны, мела гонар быць сябрам гэтай арганізацыі. Як старшыня доктар Тумаш выдаваў яе часопіс. Цяпер усе нумары яго ў Беларускай Бібліятэцы імя Францішка Скарыны ў Лёндане. Згуртаванье беларускіх лекараў перанеслася разам з яе старшынём і сябрамі за ажыян. Памятаю недзе ў 50-х гадох паседжанье сяброў «ЗБЛ на чужыні» ў Нью Ёрку. Тады дыскутавалася справа складаньня слоўніка беларускіх мэдычных тэрмінаў.

На съвяточнай аkadэміі ў залі царквы сьв. Кірылы Тураўскага ў Брукліне. Сядзяць у першым радзе: Наталья Арсеньева, айцец Пётра Татарыновіч, чацьверты — Вітаўт Тумаш

Ды з гэтага, вельмі скамплікаванага праекту, нічога ня выйшла. А із самой арганізацыі, зь яе старшынём, паўстаў Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва ў Нью Ёрку, якога Доктар Вітаўт Тумаш быў старшынём і «съпрытыс мовенс» праз доўгія гады аж да ягонай хваробы.

Будучы старшынём БІНМ ў Нью Ёрку, доктар Вітаўт Тумаш апрача навуковай працы быў і руплівым апякуном мастацтваў. У Нью Ёрку тады быў мастак Пётра Мірановіч, які перад вайной жыў, вучыўся й закончыў мастацкую акадэмію ў Рызе, у Латвіі, а пасля вайны вучыўся й маляваў у Аўстрыі. Цяпер жа ў Нью Ёрку ён чуўся ўжо старым, як казаў: «Майм, згрубелым ад фізычнае працы, рукам і пэндзля цяжка трываць». Ды доктар Тумаш яго ўсё падкуражваў, каб ня траціў Богам дадзеных здольнасцяў ды пачаў ізноў маляваць, і даваў яму заданыні намаляваць партрэты выдатных беларускіх дзеячоў: Францішка Скарыны, Льва Сапегі, Кастуся Каліноўскага, Пётры Крэчэўскага, Натальлі Арсеньнавай, Вінцэнта Жук-Грышкевіча. І мастак Пётра Мірановіч стаў ізноў тварыць. Намаляваў усе гэтыя партрэты, большасць якіх цяпер знаходзіцца ў Фундацыі Пётры Крэчэўскага ў Нью Ёрку. А партрэт доктара Францішка Скарыны намаляваў некалькі, бо іх розныя беларускія арганізацыі ў яго замаўлялі. Партрэт Францішка Скарыны на пачатку 1967 году замовіла ў мастака ў Згуртаванье Беларусаў Канады на съяткаваньне 450-х угодкаў Беларускага друку ў Таронта. Апісаньне гэтае важнае ў жыцці беларускага грамадзтва Канады падзеі можна чытаць у кнізе «Жыццё Вінцэнта Жук-Грышкевіча» на бачынах 390—397.

Каб стымуляваць творчасць беларускіх мастеркоў, доктар Тумаш арганізаваў у Нью Ёрку вы-

стаўкі выяўленчага мастацтва беларускіх мастакоў із ЗША, Францыі, Нямеччыны, Аўстраліі й Канады. Пад ягоным кіраўніцтвам выдана была рэпрадукцыя фатографіі Крыжа Эўфрасіні Палацкай і на 450-я ўгодкі друку на беларускай зямлі

На ўрачыстасці ў заміцарквы сёв Кірылы Тураўскага (Бруклін). Вядзе Вітаўт Тумаш, выступае Вера Запруднік

былі выданыя Скарынаўскія маркі.

Як старшыня Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва, доктар Вітаўт Тумаш выдаваў, быў галоўным рэдактарам навуковага часопісу «Запісы» й літаратурнага «Конадні». На працягу свайго жыцця быў ён рэдактарам розных беларускіх выданняў уключна з газэтай «Беларусь».

Ды найважнейшай ёсьць ягоная доўгагадовая навукова-дасыледчая праца над гісторыяй пачат-

каў беларускага кнігадруку, асабліва ж праца над вывучэннем жыцця ды літаратурна–выдавецкай спадчыны до ктара Скарыны. У гэтай галіне доктар Тумаш ды БІНМ маюць важныя навуковыя адкрыцці й каштоўныя публікацыі.

Доктар В. Тумаш пісаў скарынаведныя працы пад псэўдонімам Сымон Брага. Да іх належаць такія як «Лякалізацыя жыцця і смерці доктара Скарыны», «Партрэты доктара Скарыны», «Пытаныне імя доктара Скарыны ў съятле актаў і літаратуры», «Доктар Скарына ў Москве», «Скарына ў Падуі», «Скарына лекар», «Кнігі Скарыны ў Італіі першае палаўіны 16–га ст.» ды іншыя. Апошнюю манумэнтальную працу «Пяць стагодзьдзяў Скарыніяны XVI—XX» («Five Centuries of Scoriniana XVI—XX»), што выйшла з друку ў 1989 годзе ў Нью Ёрку, выдаў пад сваім прозвішчам — Вітаўт Тумаш.

Вось гэтыя працы, якія навуковы съвет будзе студыяваць у ХХІ-м і наступных стагодзьдзях, маюць съведчыць аб Вітаўту Тумашу — сябру Беларускага Студэнцкага Саюзу ў Вільні.

Навуковую, выдавецкую, арганізацыйную й усякую іншую дзейнасць доктара Вітаўта Тумаша раптоўна абарвала хвароба — выліванье крыві ў мазгу. Памёр ён 27 красавіка 1998 году, пахаваны на беларускім могільніку Жыровіцкае Божае Маці ў Нью Джэрзі, ЗША. Вечная Яму Памяць! Як Гарацы, доктар Вітаўт Тумаш —

Узь нёс сабе манумэнт, цьвярдзейшы за скалу, што ператрывае вякі.

Raīca Жук–Грышикевіч

Балцкі элемэнт пры паўстаньні сучаснага беларускага народу*

Сымон Брага

У працы Н.П. Вакара: *The Name «White Russia»*, надрукаванай у часапісе *«The American Slavic and East European Review»* (October, 1949, Volume VII), а пазней пашыранай і асобным адбіткам, працы напісанай зь немалым лінгвістычным дыяпазонам (выясняючы паходжаньне назову «Беларусь» Вакар паддаўся аж да турэцкай ды кітайскай моваў), праяўляеца поўная ігноранцыя аўтара для значэння іншых, не лінгвістычных дзеянікаў у гісторыі беларускага народа.

Выстувае гэта перадусім там, дзе аўтар цалком нэгне ведамы ўжо шматлікі факт важнай ролі, якую сыграў у гісторыі і ў справе сфармаванья сучаснага беларускага народа т.зв. балцкі элемэнт. Для аўтара такія пагляды выдаюцца толькі «дыветаницка лінгвістычнымі выводамі».

Таму, што справа значаньня і вагі балцкага элемэнту для паўстаньня сучаснага тыпу беларуса, для зразуменія шматлікіх фактаў з нашай гісторыі і для ўсведамленія ўсёй сутнасьці нашага гістарычнага мінулага наагул вельмі важная, неабходна тут коратка зрэфэрываць сучасны науковы пагляд на гэтае цікавае пытаньне. Пры

* Упершыню надрукавана асобнай брашуркай у 1950 г. (выданьне суполкі «Ўскалось», 1950, 15 с.).

гэтым сама сабой выясняеца, зявішчы якой на-
вукова-гістарычнай вагі Вакар збывае фразаю
«дылетанцка лінгвістычных вывадаў».

Паводле бальшыні сучасных дасьледчыкаў,
т.зв. славянскія народы на мясцы цяперашняга
свайго рассяялення разышліся некалі ў дагістарычную яшчэ пару з Палеска—Валынскага абшара,
гэтай гіпотэтычнай «прададзімы» славянаў.
Адбылося гэта, безумоўна, ужо даволі даўно, не
пазней як у часе вялікай вандроўкі народаў Эўропы,
г.зн. каля паўтары тысячы гадоў таму. Вось
тады прыблізна і стуль пашырыліся на поўнач і
на паўночны ды паўдзённы ўсход і тыя славянскія
плямёны, з якіх пазней склаліся сучасныя
беларускі, расейскі і украінскі народы.

Ды пры сваёй экспансіі ў гэтых кірунках плямёны гэтыя некалі (чаго многія, асабліва лінгвісты,
ня ўлічаюць) не знайшлі там пустое, незаселеное
месца. Зусім наадварот — гэтыя ўсе абшары на
поўначы, усходзе і паўдзённым усходзе былі ўжо
даўно болей ці меней густа заселеныя іншымі, не-
славянскімі народамі.

Якімі-б спосабамі пашырэнне славянскіх
плямёнаў у гэтих кірунках не ішло-б — ці мірнай
калёнізацыяй, ці ваеннымі падбоямі — справа
сяньяня таксама ясная і бясспорная, што на гэтых
новаздабытых для славянскага элемэнту прасторах
аставаліся ў большай ці меншай колькасці
далей жыць побач і тыя народы, каторыя перад
гэтым былі там адзінамі і вылуччымі гаспадарамі.

Аўтохтоны гэтих зямель паступова мяшаліся і
стапліваліся з новапаявіўшымся славянскім элемэнтам.
З гэтага біолёгічнага стопу аўтохтонных жыхароў (т.зв.
субстрату) з новапрыбылымі і сфармавал-

іся сяньняшнія народы беларускі, украінскі і расейскі. Таму і зусім нармальнае зъявішча, што антрополёгічна, этнографічна і культурна кожны з гэтых народаў носіць на сабе ня толькі свае славянскія прыметы, але і кляймо таго «субстрату», са стопу зь якім ён паўстаў. У залежнасці ад колькасных суадносінаў паміж гэтымі дэльюма элемэнтамі цяпер народы гэтых антрополёгічна набліжаюцца больш або меней ці да сваіх славянскіх прашчураў, ці да прашчураў увабранага ў сябе субстрату.

Калі цяпер з'вернем сваю ўвагу на тое, хто і якія народы сталі «субстратамі» для трох сучасных усходніх славянскіх народаў, дык выясняецца, што тыя славянскія плямёны, зь якіх пазней паўстаў народ расейскі, свай экспансіяй ахапіў на поўначы прасторы, заселеныя зылітнаю масаю плямёнаў сям'і фінскай, а на паўдзённым усходзе — татарска-мангольскай. Перадусім абрусела вялікая колькасць фінскіх (у Рәсей папулярна званых *чудзкіх*) плямёнаў: карэлы, зыране, пермякі, вогулы, мардва, воцякі, чэрэмісы, чувашы і многія іншыя. Аб некаторых з іх ды аб месцы іх адвечнага жыхарства гавора нам ужо і Нестар у сваім летапісе: «А по рэцэ Оцэ, где втечет в Волгу, язык свой Мурома, і Чэрэмісы свой язык, и Мордва свой язык».

Валадзімер Даль, аўтар найбольшага расейскага слоўніка, які ў палаўіне мінулага стагодзьдзя зъезьдзіў уздоўж і поперак усю Рәсей, так кажа ў вадной з сваіх працаў з 1852 г.:

болей палаўіны Рәсей, або ейных падданых носіць на сабе яшчэ азнакі розных чудзкіх плямёнаў... А калі мы да гэтай большай палаўіны дададзём яшчэ значны лік таксама абруслых на паўдзённым усходзе плямёнаў мангольска-татарскіх, дык зразумеем тады,

што хіба ня шмат перавялічваў некалі ведамы расейскі гісторык Покровскій, калі гаварыў, што сяньняшнія расейцы маюць у сабе ня менш 90% неславянскага элемэнту.

Працэс біолёгічнага стаплівання з гэтymі фінска–мангольскімі плямёнамі ды языкова–культурнай іх асыміляцыі, які адбываецца ўжо ад тысячагодзідзяў, незакончаны яшчэ і па сяньня. Паводле языковай карты Эўрапейскіх народаў Расейскай імперыі, выдадзенай у 1915 г. т.зв. Маскоўскаю Дыялектолёгічнаю Камісіяй Імпэратаўскай Акадэміі Навук, яшчэ тады, напрыклад, у радыюсе болей сотні кілометраў на поўдзень і паўдзённы ўсход ад Пецярбургу больш 50% жыхарства гаварыла не парасейску, а рознымі лёкальнымі фінскімі гаворкамі. Таксама адносна недалёка на паўдзённы ўсход ад Масквы ў парасейску ўжо гаворачым абшары існавалі яшчэ вялікія аблоткі татарска–мангольскіх плямёнаў, якіх культурна–языковая славянізацыя была яшчэ не закончаная. Яна адбываецца там яшчэ і сяньня.

Аб тым, што сучасны расейскі народ паўстаў зь зыліцца славянскіх зь фінска–мангольскімі плямёнамі, ніхто цяпер у навуцы не пярэчыць. Могуць толькі ісьці найвышэй спрэчкі аб колькасныя суадносіны славянскага ды неславянскага элемэнтаў і гэтым новым стопе і іхнага значаньня для гісторыі Расеі і псыхікі, мэнтальнасці і характеристу сучаснага расейца.

Больш складанаю справаю ёсьць выясняненне паходжання нацыянальна–расавага складу сучасных украінцаў. Геополітычна асаблівасцю нацыянальнага ўкраінскага простору, ягонае паларажэнне на крыжавых шляхах вандруўкі народаў і расаў паўдня і поўначы, заходу і ўсходу, Эўропы

і Азіі. Праз гэты аблішар ад тысячагодзьдзяў пераліваліся дзесяткі народаў і плямёнаў з Балканамі, з поўначы, зь сцяпнай Азіі, Каўказу, Азіі Малой ды Іранскага плоскаўзышиша. У гістарычныя ўжо часы ішоў сталы напор вандроўных мангольскіх плямёнаў, якія сваім патопам ня раз затаплівалі большую частку сяньняшніх украінскіх зямель.

У выніку вось гэтага сталага руху, у выніку бесъперарыўнага крываанья і напластання шматлікіх расаў і народаў, склаўся празь вякі і антрополёгічны тып сучаснага жыхара Украіны. Паводле цяперашніх антрополёгічных досьледаў у антрополёгічную аснову сучасных украінцаў лёг перадусім армэнайдальны тып каўкаскага паходжання. Дзеля гэтага ня менш 2/3 жыхарства сучаснай Украіны належаць антрополёгічна да дынарска-альпійскага расавага тыпу (дынарцы — вынік зыліцца армэнайдаў з нордыйцамі). Не бяз значання для тыпу сяньняшняга украінца былі і доўгія азійска-мангольскія інфільтрацыі.

Таму вось, ня гледзячы на значную блізіню нашых моваў, цымнявыя украінцы сяньня больш антрополёгічна блізкія да паўдзённых славянаў, перадусім сэрбаў-харватаў, як да сваіх беспасярэдніх суседзяў — пераважна съветлавалосых ды съветлавокіх беларусаў.

Калі з'вернемся цяпер да плямёнаў, зь якіх пазней склаўся сучасны беларускі народ, дык яны, бязумоўна, таксама ня трапілі некалі на пустое месца. Увесь прастор на поўначы ад Палесься быў таксама ўжо заселены, але заселены ня фінскімі ці мангольскімі, а індоэўрапейскімі плямёнаў балтаў, што належылі да адной сям'і ў гістарычную ўжо пару з германізаванымі прусамі і сучаснымі летувісамі ды латышамі.

У сваёй наканаванай гістарычным ходам падзеяў Экспансіі на поўнач беларускія плямёны і напаткалі гэтыя балцкія народы і празь вякі інфільтравалі іх ды ў канцы стапіліся зь імі біолёгічна, накідаючы аднак ім адначасна сваю славянскую мову. Назовы некаторых з гэтых плямёнаў занатаваныя нават і летапісцамі. Аб тым, што падобны гістарычны працэс некалі сапраўды адбыўся, найлепш съветчыць той факт, што яшчэ і сяньня на сотні кілётраў ад сучасных этнографічных беларуска–латыскіх мяжоў у глыб беларускай нацыянальнай тэрыторыі сустракаем масу географічных назоваў ды прозвішчаў бясспорна балцкага паходжання.

Цяжка, безумоўна, сяньня да кладна сказаць, якая вялікая доля гэтага балцкага элемэнту ўвайшла ў склад сяньняшняга беларускага народа, але фактам не да запярэчання ёсьць, што яна паклала сваё кляймо на наш нацыянальны харектар, нашую псыхіку. Некаторыя антрополёгі гаварылі, што беларускі народ — найчысьцейшы славянскі народ, які найлепш захаваў свае славянскія асаблівасці. Такі пагляд склаўся бадай перадусім дзеля того, што ў адваротнасці расейцам ды ўкраінцам нашыя прашчуры збліліся не з чужымі далёкімі сабе антрополёгічна фінскімі ці мангольскімі элемэнтамі, а з блізкімі расава такімі ж індоэўрапейскімі балтамі, і таму дамешка гэтая ня так кідаецца ў очы.

Прысутнасць балцкага элемэнту ў нашай біолёгічнай субстанцыі і паясьненне яго толькі незвычайнью антрополёгічную, але і духова–псыхічную нашую блізінню да сучасных нашых балцкіх суседзяў. Яна перадусім тлумачыць нам тыя шматлікія супольныя асаблівасці нашай народнай твор-

часьці, напр. тыповыя, супольныя нам і балтам, геомэтрычныя формы ў народным мастацтве, асабліва ткацтве. Гэтым таксама тлумачыцца і тое, што ў нас змагла пайстаць на зусім дабравольных асновах супольная з балтамі дзяржава, што нашыя прашчуры заўсёды лепш разумеліся і зжываліся з суседнімі сабе балцкімі плямёнамі праз усю сваю гісторыю як з маскоўскім «славянамі» расейцамі.

Толькі на поўнач ад Дзьвіны ў сваёй гісторычнай Экспансіі беларускае племя Крывічоў вылілася аж да прастору заселенага фінскімі плямёнаў і з часткаю іх зыліoso ў таксама славяна-фінскі стоп. Нічога дзіўнага, што гэтыя нашыя паўночныя Пскоўскія Крывічы праз увабраны ў сябе фінскі субстрат увесь час пазней здраджалі большую цягу да славянізаваных фінаў Ноўгараду ды расейскіх абшараў наагул, як да балцка-славянскай Беларусі, і далей у выніку палітычнай ды культурнай залежнасці ад гэтых абшараў, языковая значна зрушчэлі.

З усяго вышэй сказанага нам цяпер ясна, што калі філёлёгі кажуць, што беларусы, украінцы і расейцы славяне, дык гэтым разумеецца, што яны належаць да славянскай языковай сям'і і гэта стапрацэнтная праўда. Але калі падых одзіць з антрополёгічнага боку, дык такое паняцце будзе ўжо далёка недакладнае. Антрополёгі цьвердзяць, што нейкай аднаўлітай славянскай (як і романскай ці германскай) антрополёгічнай сям'і сяньня не існуе, як не існуе сяньня і нейкі «тып» славяніна. Што яны праз гэта думаюць, можна сабе ўсьведаміць, калі паставім тыповага сэрба ці баўгара побач зь беларусам. Па мове беларус блізкі, як ведама, сэрбам ды баўгарам і нават, хоць не бяз труду, можа зъ імі і згаварыцца. Але антрополёгічна, па ўсім

сваім выглядзе ды сваім тэмпэрамэнце ён будзе бадай бліжэйшы нават да скандынаўскага швэда ці нарвега (не гаворачы ўжо аб балцкіх летувісах), як да балканскіх славянаў.

Калі філёлёгі, якія некалі толькі на аснове моўных крытэрыяў тварылі свой лінгвістычны падзел на «романсскую, германскую ды славянскую» сем'і эўрапейскіх народаў, вышэй пададзеных яркіх фактаў недабачывалі, дык на гэта ёсьць свае прычыны. Усходнеславянская плямёны дзеля сваёй гаспадарчай, культурнай ды палітычнай вышэйшай арганізаціі сталі стапліваючыся з тым ці іншым, больш з гэтага гледзішча адсталым «субстратам», не пераймалі ягонай мовы, а перадавалі яму сваю славянскую. Стуль усе славянізаваныя фіны, манголы ці балты гавораць сяньня расейскаю, украінскаю ці беларускаю моваю. Толькі нязначныя адносна элементы мовы гэтых славянізаваных народаў увайшлі ў сучасныя ўсходнеславянскія мовы. Дык вось па гэтых нязначных лінгвістычных съядох філёлёгам было цяжка і мець нейкае падазрэньне аб вялічыні таго гісторычнага працэсу зыліцца розных народаў, які адбываўся на гэтых землях.

Як паказвае гісторыя, гэта стала ўжо амаль законам, што пры сутику і памяшаныні двух з сабою народаў запаноўвае заўсёды мова культурнага і палітычна вядучага народу. Наадварот бывае толькі тады, калі культурна вышэйшы народ выступае ў працягненні вельмі малой колькасці і тады ён проста растапліваецца ў пераважаючай чужой масе, пакідаючы па сабе толькі нязначныя съяды.

Пацьвярджае гэта і ўсьведамленыне сабе таго факту, як малая колькасць славянскіх моўных

асаблівасцяй прасачылася ў мову нямецкую ўжо ад тысячагодзідзя біолёгічна культурна і языкова асыміляваных шматлікіх плямёнаў палабскіх і іншых славянаў, што засялялі некалі вялізарныя прасторы ад Лабы (Эльбы) аж да Віслы. Выходзячы толькі з той малой колькасці славянскіх элемэнтаў, якую знаходзім сяньня ў нямецкай мове, ніводзін філелёг ня можа мець ніякай уявы аб тым вялікім гістарычным працэсе, які адбываўся на гэтым аблшары ў мінулыя вякі. І зусім наадварот — у суседніх зь немцамі славянскіх народаў нямецкія моўныя ўплывы аграмадныя. У самой мове польскай налічваецца каля 3000 словаў нямецкага паходжання. А ўплывы гэтых не абмяжоўваюцца толькі слоўнікам, але праяўляюцца і ў морфалёгіі ды нават фонэтыцы.

З гэтага ўсяго ярка бачым, што ідуучы толькі за філелёгічнымі мяркаваньнямі пры выясняненьні справы фармаванья і паходжання сучасных ўрапейскіх народаў, мы вельмі часта можам прыйсьці да зусім памылковых выводаў. Языкоўа-філелёгічныя выснавы захоўваюць сваю вагу толькі для языковых феноменаў. Да даследавання — ж выясняненьня і разумення фактычнай блізіні і сваяцтва паміж народамі па крыві неабходна паслугоўвацца ў першую чаргу антрополёгічнымі, а не філелёгічнымі крытэрыямі. Накшты маглі — байдайсьці да такіх абсурдальных выводаў, як тое, што нямецкаю гутаркаю гаворачыя сяньня жыды сярэдній Эўропы (т.зв. жаргонам) належаць да германскай сям'і народаў, а амэрыканскія нэгры да англасаксаў.

Але калі вышэй пададзеныя факты аб сфермаваньні ўсіх однеславянскіх народаў доўга не былі шырэй ведамыя і прызнаваныя, дык была тут ня

толькі віна памылковых вывадаў, зробленых на аснове толькі філёлёгічных фактаў, але ў многіх іх праяўлялася ў гэтым і съведамая неахвота факты гэтыя бачыць. Адной з прычынаў гэтага быў і той з палітычных меркаваньняў паўсталы гон за шуканнем фікцыйнай «расавай чысьціні», які завяршэнне сваёй знайшоў у ведамай нямецкай тэорыі расавай ня толькі ўжо «чысьціні», але і абагомленьня ягонай «надчалавечай» вышыні.

Калі гадоў нейкіх трышаць таму расейскія г.зв. эўразійцы ўсъведамілі сабе да кідана славянска–фінска–мангольскае паходжаньне расейскага народа і на гэты факт аперлі ўсю сваю «эўразійскую» гісторыёзофію, дык частка расейскага грамадзянства абурылася на гэта і прыняла нават за нейкую абразу свайго нацыянальнага гонару.

Гэта безумоўна ня мае нічога супольнага з наўкую ды наўкувымі фактамі. Навукова беручы, сяньня не існуе ніякой «чыстай расы» ані славянскай ані германскай ці романскай. Як можна гаварыць аб германскай чысьціні напр. нямецкага народа, які ўжо за гістарычных часоў стапіў у сваёй нямецкай субстанцыі шматлікія славянскія плямёны ад Лабы аж па Віслу, а і за ёю пасыпець яшчэ ўвабраць цалком балцкіх прусаў. Ці вялікае можа быць «расавае» адзінства паміж гаворачымі романскай мовай румынамі, а гішпанскімі, ці сучаснымі народамі паўднёеннай Амэрыкі, якія ўжо ад стагодзьдзяў стапліваюцца ў новы нацыянальны сплаў з тамашнімі тубыльцамі — элемэнтамі індыскага паходжаньня і гавораць романскімі аднак мовамі.

Калі ходзіць аб расейскіх аўтараў, дык ёсьць і яшчэ адна прычына, чаму некаторыя зь іх неахвотна гавораць аб ролі балцкага элемэнту пры

сфармаваньні сучаснага беларускага народу. Для вялікадзяржавных мэтаў Масквы непажадана гаварыць аб усім тым, што падчырківае адменнасць беларускага народу ад расейскага і таму лепш пра такія факты маўчаць. Намер-жа іх зусім адваротны — давясці поўную падобнасць беларускага народу да расейскага аж да поўнай тожсамасці. Палітычна такія намеры нам зразумелыя, але з навукаю яны ня маюць таксама нічога супольнага.

Мыляўся-б той, хто-б думаў, што складовыя элемэнты, зь якіх паўстаў дадзены народ, мае не-вялікае значаньне ў ягоным жыцці і ягонай гісторыі. Зусім наадварот — для зразуменяня гісторыі, культуры, мэнтальнасці і палітычнага паступаваньня кожнага народу гэта фактары першаднай навуковай вагі. Зъвяртаючыся да падзеяў нашай гісторыі бязь іх веданьня ня будзе нам зразумелым факт спонтанічнага, самароднага паўстаньня супольнага з балцкім летувіскім племем гаспадарства, т.зв. Вялікага Княства Літоўскага, якое на дабравольных асновах трывала добрае поўтысячагодзьдзе і заламалася пазней зусім ня дзеля нейкіх нацыянальных супяречнасцяў. Гэта таксама кідае ярчэйшае съятло на нацыянальную сутнасць таго застаялага змаганьня з «славянскаю» Маскоўю, якое праз доўгія стагоддзі ўпорыста вялі нашыя прашчуры.

* * *

Гэтак у вагульным выглядзе сутнасць т.зв. балцкай тэорыі, якая падчырківае і выясьняе ролю і значаньне балцкага элемэнту для паўстаньня сучаснага беларускага народу. У справе гэтай многае яшчэ застаецца неўдакладненае і канчальна не раскрытае. Але аб самой тэорыі ні ў якім вы-

падку ня можна сказаць, што яна — «дылетанція лінгвістычныя выводы», як хоча гэта бачыць Вакар. Яна мае моцную навуковую базу вачавідных фактаў і навуковай лёгкі. Ды лінгвістычнаю яна бязумоўна ня ёсьць — у гэтым таксама недакладнасць Вакара. Зусім наадварот — яна намагаецца вывесыці сучаснае беларусазнаўства ў справе паходжаньня і фармаваньня беларускага народу з таго съляпога тупіка, у які завяла яго акурат некалі тарнаваная ў неадпаведным месцы лінгвістыка.

Да справы беларускай паўдзённай этнографічнай мяжы*

Рыгор Максімовіч

Пры вызначаньні паўдзённай мяжы рассяя-
леньня беларускага народа, пачынаючы ад кар-
таў Рыттыха (1875 г.) ды Карскага (1904 і 1918 г.),
розныя аўтары падаюць розна сваю «этнографіч-
ную» мяжу, апіраючы яе звычайна зусім не на
этнографічных, а на іншых, найчасцей толькі
моўных зьявах.

Хоць мова звычайна бывае ў вельмі важнаю
азнакаю для справы размежаваньня народаў, але
калі возьмем нашу паўдзённую мяжу з украін-
цамі, як і ўсходнюю ды паўночна-ўсходнюю з
расейцамі (як гэта асабліва зырка паказалі працы
Маскоўскасе Дыялектолягічнае Камісіі)¹ дык там
само моўнае вызначэнне мяжы двух народаў
цяжкое дзеля тae простае прычыны, што выраж-
нае моўнае мяжы, як нейкай вузкой лініі, тамака
наагул няма, а ёсьць толькі шырокая паласа пера-
ходных гутарак. Вось дзеля гэтага ў межы бела-
рускага народа, право джаныя на асновах вылуч-

* Упершыню надрукавана ў «Запісах» №1(5) (Нью Ёрк, 1954.
С. 18—24).

¹ Дурново Н.Н., Соколов Н.Н., Ушаков Д.Н. Опыт диалекто-
логической карты русского языка в Европе с приложени-
ем очерка русской диалектологии. Труды Московской Ди-
алектологической Комисии. Ч. V. Москва, 1915 г.

на моўных даюць у такіх выпадках, у залежнасці ад аўтара, вялікі дыяпазон хістаньняў, часта на сотні кілямэтраў.

Там, дзе моўная мяжа расплываецца на шырокім просторы ды цяжка ўхопнай нават для моваведаў, а сабліва важнае значэнне, побач з моўнымі, набіраюць і іншыя адзнакі ды факты, харктэрныя аднаму ці другому з двух суседніх народаў, як гістарычныя, антрополягічныя, этнографічныя.

У нас і цяпер часамі выдаюцца карты з «этнографічнымі» межамі, хоць і апертыя зусім не на срэга этнографічных, а розных іншых зьявах. І чамусьці ніхто дагэтуль не звярнуў увагі на тое, што калі гутарка пра паўдзённа-захаднюю мяжу рассялення беларускага народа, дык ужо ад дзесяткоў гадоў досыледы этнографаў выявілі нам мяжу апёртую запрауды на срэга этнографічных зьявах, і толькі на іх, мяжу *par excellence этнографічную*, мяжу першарадной навуковай вагі й цікаласці.

Мяжа гэтая была вызначаная ведамым польскім этнографам, бытым прафэсарам віленскага ўніверсітэту, Казімерам Мошынскім, у выніку распрацавання собраных дадзеных дасыледчай этнографічнай працы на мясцох. Мошынскі выявіў, што на вузкой паласе паўдзённага Палесься ды паўночнай Валыні, пралягае сканцэнтравана колькі важных лініяў, якія разъмяжоўваюць розныя для беларускай поўначы й украінскага паўдня этнографічныя зьявы.

Сам Мошынскі вызначыў дакладна прабег межаў пашырэння розных на паўночным усходзе й паўдзённым заходзе формаў цапоў, прасыніцаў, пранікаў, ёрмаў. Адзначыў ён і паўдзеннную

мяжу пашырэнья дугі². Пазыней I. Фалькоўскі ды іншыя дадалі да гэтых межаў яшчэ паўдзённую мяжу пашырэнья сахі ды келіхавай формы ступы³, а сам Мошынскі дадаў колькі іншых аналагічных зъяваў з галіны духовай культуры⁴.

Калі гэтак распрацаваныя лініі разьмежаваньня этнографічных зъяваў былі нанесеныя разам на адну карту, дык выявілася, што ўсе яны маюць адзін і той самы кірунак прабегу й што яны ідуць блізка адна аднай на даволі вузкой паласе, якая на паўдні праходзіць уздоўж мяжы беларускага ды ўкраінскага простору рассяялен'ня, а на захадзе — уздоўж беларуска–польскага (аднак пераважна крыху на захад ад яе, на сяньня ўжо бяспрэчна польскім абшары).

Вызначаная, галоўна працамі Мошынскага, гэтак выразная сучасная этнографічная мяжа, хутка з'явінула на сябе ўвагу ня толькі этнографаў, але й антрополёгаў, гісторыкаў і, асабліва, дагісторыкаў. Сам Мошынскі, як прыхільнік географічнай школы ў этнографіі, уважаў сваю мяжу за праяву даўнейшай, а часткава яшчэ й сяньняшнай, географічнай мяжы. Гэта, на ягоны пагляд, меў быць этнографічнымі зъявамі выяўлены сълед паўдзённа–заходнія берагу тых вялізарных пушчаў і бароў, якія некалі пакрывалі паўночна–ўсходнюю частку эўрапейскага кантынэнту.

² Этнографічныя разьмежаваньні Мошынскага паказаныя на зъмешчанай тут карце Чэканоўскага, узятай з новага, паваеннаага выданнія Encyclopedie Italiana. Том XXVII. Рым, 1949 г. Б. 764. Першы раз яна друкавалася ў першым, даваенным выданні гэтай энцыклапедыі.

³ Межавую лінію келішнай ступы, якая не паказаная на зъмешчанай гэтта карце, можна знайсці на карце ў книжцы — Sulimirska T. Najstarsze dzieje narodu polskiego. Londyn, 1945. Б. 23.

⁴ Глядзі: Moszyński K. Atlas kultury ludowej w Polsce. Warszawa, 1936.

Антрополёг Чэканоўскі ў вартыкуле, напісаным у 1934 г. для *Enciclopedia Italiana*, зьвярнуў увагу на гэтую мяжу ўжо ня толькі як на мяжу этнографічную ды географічную, але найперш як на вельмі важны сълед старое дагістарычнае мяжы рассяялення нароў даў ды магчымую мяжу двух адменных дагістарычных культурных съветаў. Па-водле Чэканоўскага, гэтая, гэтак выразная й сяньня, антропогеографічная мяжа мела нязвычайнае значэнне для гісторыі ўсяго нашага кантынэнту, значэнне як меншае, як мяжа першабытных лясоў Сярэдняй Афрыкі⁵. Аб яе, як аб цяжка пераходную натуральную перашкоду, удараліся ды ня раз зъменьвалі кірунак сваёй экспансіі шмат якія народы ў часе сваіх гістарычных і дагістарычных вандровак. На ёй затрымліваліся ў сваім пашырэнні культурна-цыivilізацыйныя й этнографічныя зъявы.

Польскія вучоныя адразу зрабілі дапушчэнне, што гэтая сучасная этнографічная мяжа магла-б быць праяваю старой дагістарычнай фінска-індэўрапейскай мяжы, або пазнейшай славяна-балцкай мяжы⁶. Чэканоўскі, Сулімірскі ды іншыя выставілі гэтую мяжу як галоўны аргумент у сваёй спробе давесці памылковасць гіпотэзы аб Палеска-Валынскай прарадзіме славянаў, паколькі гэтая мяжа выразна дзеліць Палесьсе ад Валыні. Яны намагаліся скарыстаць зь яе, як з доваду таго, што прарадзіма славянаў мела знаходзіцца на польска-вэндыйскіх прасторах паміж Віслай ды Одраю.

⁵ Czekanowski J. Polska-Słowiańska i jej znaczenie antropologiczne. Warszawa, 1948. Б. 102—108.

⁶ Глядзі: Чэканоўскі Я. у: *Enciclopedia Italiana*. XXVII. Б. 764 і таксама *Polska-Słowiańska i jej znaczenie*.

Вельмі цікавы паўночна-захадні адрэзак гэтай этнографічнай мяжы. Ён агібае з паўдня нашае Падляшша, ідзе далей паміж Віслою й Бугам (бліжэй да Віслы) на паўночны захад ды аж упраеца ў Усходнія Прусы. Польскія аўтары паясьняюць, што мяжа на гэтым адрэзку — гэта ні што іншае, як старая ўсходняя мяжа рассяялення польскага народа. А тое, што яна прабягае больш на захад ад сяньняшняй усходній польскай мяжы, якая цяпер ідзе ўжо ня блізка правага берагу Віслы, а левага Бугу, дык гэта толькі праява таго, што прасторы на захад ад яе, г. зв. Новае Мазоўша, гэта даволі новыя польскія асыміляцыйныя здабыткі ці то ад беларусоў, ці то ад балцкіх плямёнаў (на самай поўначы)⁷.

Але нас гэтта больш цікавіць паўдзённы адрэзак мяжы Мошынскага. Польскія этнографы, археолёгі, дагісторыкі, занятыя канструкцыяй сваіх новых дагістарычных гіпотэзаў аб прарадзіме славянаў на землях сяньняшняй Польшчы, мала ўвагі звязрталі на тое, чым-жа ёсьць гэтая мяжа ў запрауднасці на ейным паўдзённым палескім адрэзу сяньняй пра што съветчыць гэтая, на дзвіва рэзкая, этнографічная мяжа ў справе сучаснага разьмежавання беларускага ды ўкраінскага народаў.

Калі мы ўважлівей прыгледзімся на карце да прабегу ўсіх лініяў этнографічных разьмежаванняў паўночных ад паўдзённых зъяваў на ягоным паўдзённым палескім адрэзу, дык адразу заўважым адну важную асаблівасць: усе яны прабягаюць на поўдзень ад Прыпяці (за малым выняткам кароткай заходніяй часткі лініі паширењня пранікаў). Другая, ня менш цікавая для нас реч, гэта тое, што калі мы спрабуем правясьці адну

⁷ Czekanowski J. Polska– Słowiańska. Б. 102—108.

сярэднюю геомэтрычную ўсіх, дык адкрыем, што лінія такая мусіла—б пайсьці прыблізна па паўдзённай мяжы Палесься з Валыніяй, якая, як ведама, ёсьць адначасна прыблізна лініяй нашай старой гістарычнай мяжы, як і сучаснай дзяржаўнай мяжы паміж Беларускай і Украінскай ССР.

Маючы на ўвесьце пытаньне беларуска—украінскай нацыянальнай мяжы, трэба нам з'вярнуць далей увагу на той факт, што на сваім палескім адрэзку лініі Мошынскага дзеляць этнографічныя зьявы на паўночныя й паўдзённыя, пры гэтым паўночныя зь іх пашираныя ня толькі на Палесьсе, але й на іншых сумежных прасторах Беларусі, а паўдзённыя на Украіне, прынамся на Валыні. З гэтага напрашваецца й прости лягічны выснаву, што чым—бы ні была гэта мяжа ў дагістарычную пару, колькі тысячаў гадоў таму, а сяньня гэта мяжа ні што іншае, як выразная сучасная запраудная **этнографічная беларуска—украінская мяжа**.

Калі да гэтага ўсьведамім сабе яшчэ той факт, што з гэтым прабегам нашай этнографічнай паўдзённай мяжы амаль дакладна супадаюць і паўдзённая географічная мяжа Палесься, і нашыя гістарычныя межы з пары Вялікага Княства Літоўскага на паўдні, а таксама межы археолагічныя⁸ ды прыблізна й сучасныя антрополягічныя⁹, дык нам засташеца зрабіць толькі адзіны магчымы лягічны выснаву, што гэта мяжа зыркая этнографічная мяжа ёсьць адначасна й спрадвечнаю мяжою рассяленыя беларускага ды украінскага народаў.

А калі сяньня сустракаем некаторыя моўныя украінскія асаблівасці на поўначы ад гэтай мяжы,

⁸ Sulimirska T. Najstarsze dzieje... Б. 20.

⁹ Глядзі: Czakanowski J. Polska— Słowiańska. Антрополёгічная карта Солецкай між бачынамі 240—241.

а беларускія на паўдні, дык гэта будзе ні што іншае, як праявы двубаковых моўных праніканьняў, і гэта пазынейшыя, ды толькі моўныя зяявы, якія не патрапілі зацерці сабою ані зъмяніць мяжы старога этнографічнага падзелу.

Усьведамленыне факту канкрэтнага існавання гэтай этнографічнай мяжы тлумачыць нам і той ведамы факт, што ўкраінскія этнографы (прыкл. Хв. Вівк)¹⁰ праводзілі звычайнай беларуска-украінскую мяжу шмат далей на поўдзень, чым гэта рабілі ўкраінскія моваведы, а асабліва палітыкі. Гэта тлумачыць і тое, чаму й у украінскіх апісаннях Палесься (хаця—б у нядайна выдаўнай «Энцыклопэдыі Украіназнаўства») часта сустракаемся зь съцверджаннем ды прызнаннем фактаў, што ѹ спосаб пабудовы вёсак на Палесі, і палескія народныя ўзоры, як і іншыя мясцовыя этнографічныя асаблівасці, адменныя ад украінскіх ды адноўлекавыя зь беларускімі.

Вельмі шкада, што нязвычайна каштоўная праца ў гэтай галіне этнографа Мошынскага на-трапіла ў свой час на ўсходзе на непераходную даваенную рыскую польска—савецкую дзяржаўную граніцу, і таму ён ня мог дасылаваць прабегу этнографічнае мяжы далей на ўсходзе. Ці працу гэтую будзе магчы прадоўжыць ды завяршыць калі—небудзь нехта іншы, асабліва пасля тых карэнных зъменаў, якія прыносяць з сабою савецкая калектывізацыя ў вяскова—сялянскую жыцьцё — галоўную крыніцу прадметаў старавечнай этнографічнай вартасці — рэч вельмі сумлеўная. Тым большая дзеля гэтага вартасць той часткі працы, якую Мошынскуму ўдалося ўжо выканаць.

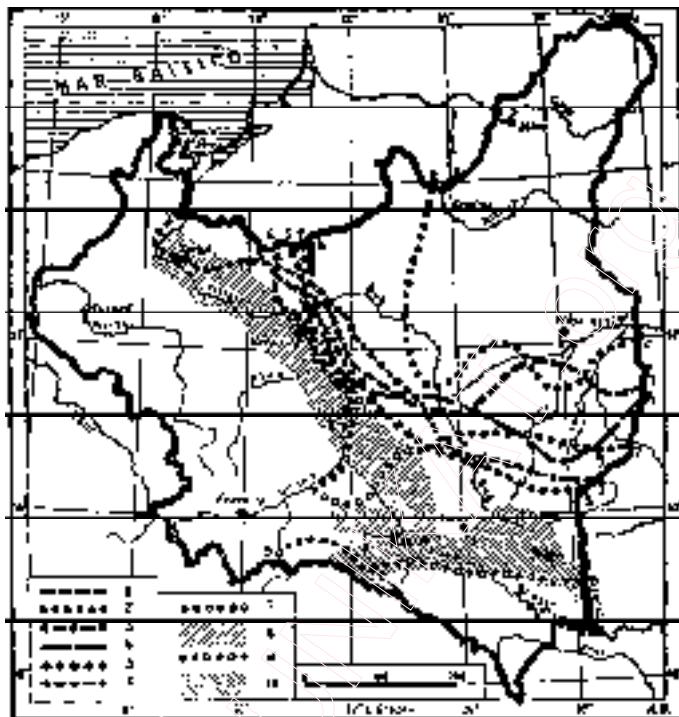
¹⁰ Вівк Х. Студіі до укранськоі этнологіі і этнографіі. Прага, 1930 г.

Праўда, і выяўленыя Мошынскім этнографічныя межы рассыпаюцца даволі шырака ў просторы, але тым ня менш усе яны выразна паказваюць на тое, што беларуска–ўкраінская этнографічная мяжа ляжыць значна на поўдзень ад Прыпяці, ды акурат там, дзе яе падаюць нам і гісторыя, і географія, і антрополёгія.

З гэтага вось кароткага агляду відаць, што срэга этнографічна–навуковыя дадзеныя Мошынскага (як і некоторых іншых) з памежнага паўдзённага абшару рассяяленыя беларускага народа маюць першарадную навуковую вагу. І таму трэба на іх звяртаць належную ўвагу ўсім тым, што пытаннямі беларуска–ўкраінскай мяжы паважна, навукова займаюцца.

Гэтак Белая Русь абняла, злучыла ў аб'яднала, азначыла ў абасобіла сваю зямлю, цэлы ў абышырны Край, ад Дзьвіны да Нёману і у паміжлужным пабярэжжы, ад граніцаў польскіх у Каралеўстве і пад Каронай да Пскоўскіх, Наўгародzkіх, Смаленскіх, дзе ўрэзалася ў Вялікую Русь пад самы Мажайск, на поўдзень–жа яшчэ далей па цёку рак, асабліва Дняпра, праз Валынь і Чарнігаўшчыну, зыліваючыся паступовымі пералівамі з Малою Русій. І па сяньня калі ўходзіш у нутро абшараў гэтага Краю, каторы нядаўна прынята называць... «Северо–Западным Русским» краем, — як не ацяжэла над ім рука апошніх стагодніх падзеяў, бачыш, чуеш і адчуваеш усюдых, што гэтка існуюць бытцам, ня прыдуманыя і не зарысаваныя толькі, географічныя і дзяржаўныя межы; што ў нутры іх ёсьць запраўдная апрычонасьць, якая граніцы з нутра сабе абвяля; што гэтка свая глеба, сваё племя, свой народ, свая народнасьць, некалі владарная, хоць–бы жывыя іх твары цяперака ў хаваліся ад вашага зроку ў руінах былога...

Пётра Бязонаў, 1871 г.

Лінія разьмежавання этнографічных з'яваў, зарысаваная на карце даваеннай Польшчы на аснове працаў этнографа Мошынскага й іншых. Тлумачэнні тых межавых ліній, якія належалі беспасярэдні да памежнага беларуска-украінскага простору:

1. Лінія разьмежавання вузкавых і капіцавых цапоў (на поўначы вужыкавыя).
2. Лінія разьмежавання лапатных і кругавых прасыніцаў (на поўначы лапатныя).
3. Лінія разьмежавання цяжкіх і лёгкіх пранікаў (на поўначы цяжкія).
4. Лінія разьмежавання кулівых і падгарляковых ёрмав (на поўначы кулівыя).
5. Паўдзённая мяжа пашырэння дугі.
6. Паўдзённая мяжа пашырэння сахі.

Важнейшыя мамэнты культурных працэсаў Беларусі*

Рыгор Максімовіч

Ці раз ужо ставілася ды аблізкоўвалася пытаньне: да якога цывілізацыйнага кругу належыць Беларусь, дзе ейнае месца ў цывілізацыйных схемах Эўропы? Бяспрэчная заслуга праф. Льва Акіншэвіча, што ён першы пасля апошняй вайны ўзьняў гэтае старое пытаньне нанава ды звязрнуў увагу на патрэбу ягонага высьвятлення ў новым, сучасным, навукова-гістарычным аспекте¹. Гэткае высьвятленне тым важнае, што яно кіне зыркае съятло й на не адну няясную дагэтуль балонку гісторыі беларускага народа.

Зразумела, каб належна адказаць на гэтае пытаньне, трэба ня толькі плянуць на культурна-цывілізацыйнае сяньня Беларусі, але неабходна прасачыць і галоўныя культурныя працэсы на працягу ўсёй гісторыі беларускага народа. Трэба, у першую чаргу, звязрнуць увагу на беларускія спрадвечныя спадчынныя духовыя элемэнты, іхны х арактар, ды паспробаць азначыць і склісясфікаваць «усходнясьць», «заход-

* Упершыню надрукавана ў «Запісах» №2(6) (Нью Ёрк, 1954. С. 65—84).

¹ Глядзі Акіншэвіч Л. Пра «цывілізацыйныя асновы» беларускага гістарычнага працэсу // Запісы Беларускага Інстытуту Навукі Й Мастацтва. Кніжка 2(4). Ню Ёрк, 1953 г.

нясьць» ці іншую іхную культурную існасьць. Трэба прасачыць і вонкавыя цывілізацыйныя ўплывы як Захаду, гэтак і Ўсходу, якія стагодзьдзямі пранікалі на землі Беларусі ды ў той ці іншай меры сталі сяньня неад'емнымі сустаўнымі часткамі нашай сучаснай культурна-цывілізацыйнай запраўднасці.

Толькі гэткім шляхам можам наблізіцца да правільнага адказу на пытаныне: Беларусь цывілізацыйна Захад ці Ўсход, і дзе — на ўсходняй ці заходняй мяжы Беларусі — канчаецца з культурнага гледзішча Захад Эўропы?

Гэты нарыс і ёсьць вельмі агульнаю спробаю падчыркнуць галоўныя ды тыповыя асаблівасці сваёй беларускай культуры й беларускага нацыянальнага характару ды азначыць важнейшыя вонкавыя культурна-цывілізацыйныя ўплывы, якія мелі сваё значаньне ў стварэнні сучасных формаў культурына-грамадзкага жыцця беларускага народу. Азначыць іх ня ў сучасным статычным разрэзе, а ў дынамічным гістарычным развіцці. Будзе адначасна й намаганьне выявіць некаторыя важнейшыя мамэнты беларускіх культурна-гістарычных працэсаў, проба ўстанавіць важнейшыя для іх падзеі ды пераломныя ці сымбалічныя гады.

1. Псыхічна-духовыя свомасці беларускага народу

Як ведама, паводле свайго соматычнага складу, беларускі народ мае ў сваёй аснове аналёгічныя элемэнты, як і большыня іншых эўрапейскіх народаў. З магчымых чужых дамешак можа паўстаць паважнейшае пытаньне толькі пра дамешкі балцкага субстрату, у сваёй аснове таксама эўрапейскага. У вадваротнасці расейскаму, беларускі

народ практычна ня мае ніякіх паважнейшых дамешак ні фінскіх, ні мангольскіх, ні іншых азійскіх. Дык беларускі народ мае падобную соматычную аснову, як і бальшыня народаў заходняй Эўропы.

Усьведамляючы гэта, ня будзе дзіўным, што на працягу апошняга тысячагодзьдзя свайго гісторычнага жыцця ён і выявіў аснаўныя рысы свайго нацыянальнага характару — блізкія ды аналагічныя да тых, якія ўважаюцца за тыповыя для народаў захадняй Эўропы.

Адноў зь вельмі важных рысаў беларускага нацыянальнага характару, якую выяўляе нам гісторыя, ёсьць тое, што ў фармаванні свайго дзяржаўна-палітычнага ладу беларускі народ праз усе эпохі сваёй гісторыі праяўляе выразнае нежаданьне тварыць абсалютныя, дэспатычныя формы ўлады, а наадварот, выяўляе сталую моцную цягу да нармаваных, дэмакратычных формаў.

Ужо ў першы пэрыяд гісторыі Беларусі, у пару незалежных княстваў (Х—XVI ст.) тагачасныя палітычна-дзяржаўныя асяродкі звычайна ня кіраваліся неабмежанаю воляю князя. У важнейшых спраўах князь заўсёды склікаў народнае веча, пастановы якога былі абавязковымі й для народа, і для князя. Веча пастанаўляла аб паходзе ці супакоі, веча магло скідаць князёў ды паклікаць новых, веча выносіла пастановы пра ўсе іншыя важнейшыя спраўы княства. Гісторыкі падчыркваюць тую харктэрную для беларускага народа асаблівасць, што ў супроцьлегнасці Кіеву ды Суздалльшчыне (пазней Маскоўшчыне), беларускія князі заўсёды дбалі пра супрацоўніцтва ды добрае сужыццё з сваім народным вечам і лічыліся зь ягонымі пастановамі. Нават і гэткая няштодзённая індывідуальнасць, як князь Усяслаў Полацкі Чарадзей (1044—1101) заў-

сёды шукаў апоры ў сваім народным вечы, а празь яго й у цэлым народзе, і гэта была галоўная крыніца ягонай палітычна–войсковай моцы, гэтак патрэбнай яму ў цяжкім змаганні з Кіевам².

Гэтыя яскравыя народаўладныя тэндэнцыі палітычна–дзяржаўнага ладу ўжо ў тую пару выразна адлюструюць Полацкае Княства ад дзяржаўна–палітычнага асяродку Ўкраіны — Кіева — з нахілам да абсолютнай князевай улады, абапёртай не на народзе, а толькі на верхавінах арыстакрацый, і, асабліва, ад беззгляднага дэспатызму пазнейшай Маскоўшчыны, дзе князь прынцыпова ня лічыўся з голасам народу ды дзе вытварылася ведамае беззасцярэжнае «самадзяржаў» е» валадара (*«І ці–ж гэта праваслаўнае прасвятое быць пад уладаю й загадамі рабоў...»* — пісаў цар Іван Грозны да князя Курбскага).

І ў другім пэрыядзе гісторыі Беларусі, у пару Вялікага Княства Літоўскага (XIV—XVIII ст.) улада вялікага князя афіцыйна называна вельмі харектэрным беларускім іменем — **гаспадар** — не набывае ў нас формаў дэспатычнага самадзяржаў». Вялікі князь у вадносінах да сваіх падданых—грамадзянаў выступае тады фактычна як найвышэйшы фэадальны гаспадар, які толькі «гаспадарыць» над сваім народам, але не пануе як абсолютны дэспот.

Дачыненьні паміж гаспадаром—валадаром і грамадзяnamі ў Вялікім Княстве нармалізаваліся дакладна распрацаванымі з часам законамі, якія вызначалі ды гарантавалі права грамадзянаў і, адначасна, клалі межы й князевай волі ды дбалі, каб яна не перарадзілася ў самаволю. Праз усю гісторыю Беларусі клаўся вялікі націск на справу

² Беляев Н.Д. Рассказы из Русской истории. Кн. IV. История Полотска. Москва, 1872. Бач. 315—316.

магчыма дакладнага праўнага ўнормаваныя дзяржаўна-палітычных дачыненіяў, устанаўленія судовых нормаў паступаньня, належнае распрацаўванне законаў ды на ўклад систэматычных юрыдычных ко́дэксоў.

У выніку гэтага й права ў Беларусі, як звычаёвае, гэтак і пісанае, высака разъвіваецца, аж даходзіць да свайго красаваныя ў пару Вялікага Княства, пакідаючы ў сваім разъвіцьці далёка за сабою суседнія Польшчу, Маскоўшчыну³ ды іншыя тагачасныя народы Эўропы. Найвышэйшая юрыдычная дасканаласць была дасягнутая ў г. зв. Статуте Вялікага Княства Літоўскага ў ягоных трох рэдакцыях з 1529, 1566 і 1588 г.

Характэрна, што ў Беларусі ніколі, нават і на кароткі час, не дайшло да абагомлення валадара, да надаваньня яму ня толькі вышэйшых людзкіх, але й надлюдскіх азнакаў, ані да цэзарапапізму. Наадварот, беларускі палітычна-дзяржаўны лад і ў пару незалежных княстваў, і ў пару Вялікага Княства, выяўляе выдатную, як на гэныя часы, насычанасць дэмакратычнымі народаўладнымі элемэнтамі. («І то есьць нашая вольнасьць, катораю мы межы іншымі народамі хрысьціянскімі хвалімся, што пана, іж-бы водле волі сваей, а ня водле праў нашых панаваў, над сабою ня маем», — кажа канцлер Леў Сапега ў прадмове да Літоўскага Статуту 1588 г.)

³ Прафэсар Вяльгоўскі В. вось што піша пра Літоўскі Статут: «Вялікае Княства Літоўскае атрымала ў XVI стагоддзі... кнігу пра воў ў, што ад каз вал а роўні заканадаўства тагачаснай Эўропы, а на якую ў гэтым часе ані Польскае Каралеўства на заходзе, ані Маскоўскае Царства на ўсходзе не патрапілі здабыцца». Wielhorski W. Statut Litewski. Zarys Historyczny jego powstania i rozwoju. 1529—1566—1588. Dzieje Ziemi Wielkiego Księstwa Litewskiego. Alma Mater Vilnensis. Londyn, 1953 г.

Вырасшы з традыцыйнага народнага права, «Літоўскія Статуты праводвілі ў беларускую грамаду вялікія прынцыпсы праўнай сталасьці, праўнай адказнасці, значання прыватнае ўласнасці й г. д.» — тэя нормы, якія былі свомымі некалі й для рымскай, а пазней заходняэўрапейскай цывілізацыі⁴.

У XIX—XX ст. ст. пры поўнай утраце палітычнай самастойнасці ня было й ніякіх магчымасцяў для далейшага разьвіцця свайго, з сваімі традыцыйна-дэмакратычнымі свомасцямі, палітычнага ладу. Аднак усё—ж харктэрна, што ўжо ў часе спробаў аднаўленнявой дзяржаўнасці ў 1917—1921 г. і пазней, практычна не існавалі паважнайшыя беларускія партыі правага ці левага таталітарнага кірунку.

З гэтага відаць, што ў беларускім народзе жыве спрадвечнае імкненне да больш ці менш ліберальных, дэмакратычных, а не абсолютных формаў грамадзкага ладу. Праз усе вякі свайго гісторычнага жыцця беларускі народ праяўляе глыбокую съведамасць таго, што дабравольна зарганізаваная й законамі здысцыплінаваная грамада стаіць заўсёды вышэй за бязвольную масу, задзіночаную толькі жорсткаю воляю дэспата. З гэтага гледзішча беларускі народ бязумоўна тыпова заходняэўрапейскі, бо для народаў заходняй Эўропы ёсьць харктэрным імкненне да нармавання грамадзка-палітычнага ладу законамі. «Мадэрны эўрапеец,

⁴ Акіншэвіч Л. Пра «цывілізацыйныя асновы» беларускага гісторычнага працэсу // Запісы, № 2(4). 1953. Бач. 77—78.

⁵ Schubart W. Europa und die Seele des Ostens. Luzern, 1938. Бач. 99.

⁶ Northrop F.S.C. The Taming of the Nations. New York, 1952. Бач. 186—213.

падобна антычнаму рымляніну, жыве ў культуры нормаў», — кажа Вальтэр Шубарт⁵. То е—ж думае й Нортроп⁶ ды шмат іншых.

Пашана да правоў адзінкі, талерантнасць, свабода сумлення выявіліся таксама вельмі выразна ня толькі ў палітычна—дзяржаўным жыцці беларускага народу, але й у ягоных дачыненіях да іншаверных ды іншанациональных народаў.

Усе важнейшыя рэлігійна—съветаглядныя перамены ў Беларусі — прыход хрысьціянства ў X ст., зьяўленне каталіцтва, шпаркі прыплыў ды адплыў рэфармацыйнага руху ў XVI—XVII ст., пазнейшая каталіцкая рэакцыя ды рэлігійная вунія 1596 г. — адбываўся на беларускіх землях бяз крываўых братагубных змаганняў, гэтак харктэрных ды частых у туую пару для шмат якіх краінаў заходняй Эўропы. Гісторыя Беларусі ня ведае інквізыцыйных агнёў, ані Баўтрамеяўых но чаў. Падобнае заладжванье рэлігійных супяречнасцяў наскро зь чужое псыхіцы беларускага народу. Адзіны ведамы выпадак гвалтоўнай народнай рэакцыі на настырлівы рэлігійны фанатызм — забойства япіскапа Язафата Кунцэвіча ў Віцебску ў 1623 г. — мае ў сваёй аснове чужыя, небеларускія прычыны. Гарачы пралагатар вуніі, яп. Язафат Кунцэвіч — украінец і з свайго паходжання (валынск), і сваёй псыхікай, і тэмпараментам. У сваёй вунійнай акцыі ён і паступаў з тыповаю для ўкраінца, а не беларуса, нястрымнай пачуцьцёвасцю. Цалком супроцьлежнае, сутрымнае й разважнае, — тыповае для беларускай мэнтальнасці — становішча займаў (як гэта яскрава відаць зь ягоных лістоў да Язафата Кунцэвіча) канцлер Вялікага Княства Леў Сапега. Гвалтоўная рэакцыя віцяблян была ня чым іншым, як спонтанічным, інстынктоўным народным

пратэстам супроць чужога беларускай народнай псыхіцы рэлігійнага ваяёнічага фанатызму.

Азнаку заўсёднай талерантнасці носяць на сабе ёй дачыненны беларускага народа да народаў іншых. Ведамая ды вельмі ўражальная звяза, што праз першыя чатыры вякі свайго хрысьціянства беларускі народ жыў у поўнай рэлігійнай і, найчасцей, палітычнай супаднасці і згодзе з суседнімі балцкімі паганска-хрысьціянскімі племенамі лятувісаў і латышоў. Праз гэтыя чатыры стагодзьдзі блізко га су сёдзкага сужыцца прашчурам сучаснага беларускага народа ня прыйшла ніколі й думка, каб арганізаваць супроць іх крыжавыя паходы ды наварачваць сілком на хрысьціянства.

Характэрна таксама для нацыянальнай псыхікі беларускага народа тое, што чужая расава і нацыянальна ды іншаверныя ім жыды ня толькі знайшли на беларускіх землях гасцінныя сабе прыпынак і магчымасць жыцьця, але пад дзяржжаўна-праўнаю аховаю перажывалі ў Беларусі пару свайго эканамічнага дабрабыту ды культурнага красаваньня (асабліва ў XVI—XVII ст.) — так доўга, пакуль яшчэ сам беларускі народ быў фактычным гаспадаром сваёй зямлі ды мог гарантаваць ім свабоду веры, звычаяў, гандлю й супакой. Гісторыя беларуска-жыдоўскіх дачыненняў ня ведае ніякіх гвалтаў ды ніякіх тэндэнцыяў да расавага паніжаньня.

Падобныя зусім, як да жыдоў, былі ёй дачыненны да меншых рэлігійна-нацыянальных груп-паў, як да караімаў, да татарскіх уцекачоў-перасяленцаў, да пратэстанцкіх немцаў, да расейскіх старавераў, якія ўцякалі ад рэлігійнага пераслыду сваіх-же суподзічаў на беларускія, чужыя ім нацыянальна ёй рэлігійна, землі, каб ратаваць свабоду свайго сумлення, веру, а разам і жыцьцё.

Усё гэта прыклады й канкрэтныя гістарычныя доказы глыбокай рэлігійнай і нацыянальнай талерантнасці беларускага народу.

У выніку такой талерантнасці гісторыя Беларусі ня ведае й ніякіх масавых эміграцыяў ці ўцёкаў народу ад палітычнага, нацыянальнага ці рэлігійнага перасьледу сваёй улады з тae простае прычыны, што такога перасьледу ніколі ў Беларусі ня было. Наадварот, беларускія землі былі вякамі прытулкам для іншых перасьледваних, як пра гэта й съветчаць вышэй успомненныя нацыянальна-рэлігійныя групы караімаў, татараў, старавераў, жыдоў.

Падсумоўваючы можам сказаць, што беларускі народ праз усю сваю гісторыю вызначаецца гэткімі сталымі асаблівасцямі свайго нацыянальнага харектару, як дэмакратызм, індывідуалізм, пашана да правоў адзінкі, свабода сумлення, высока развітае начуцьцё права, нацыянальная, палітычная й рэлігійная талерантнасць, адкіданне абсалютызму й дэспатызму.

Дый і больш гэтага. У краінах заходняй Эўропы, як ведама, элемэнты права, дэмакрацыі ды талерантнасці ня ёсьць спрадвечныя, сталыя. Яны разьвіліся паступова ды дасыпелі толькі параўнальная нядыёна. Заходняя Эўропа ці раз перажывала, дый і ня гэтак даўно, вельмі бурныя ды крылавыя пэрыяды нават і поўнага запярэчання гэтых, прызнаных сяньня за тыпова захаднезарубежнай, прынцыпай. Прыпомнім сабе хоць-бы інквізыцыю, жорсткія рэлігійныя змаганні, крылавыя парахункі ў часы французскай рэвалюцыі, дый ці не адну і іншую балону крылавых гвалтаў чалавека над чалавекам у гісторыі заходняй Эўропы. А яшчэ гэтак нядыёны нямецкі гітлерызм паказаў, што гэтыя «захаднія» прынцыпты ня можна і сяньня

яшчэ лічыць як запраўды ўжо ў поўнасці ды на заўсёды запанаваўшыя сярод народаў Захаду.

Тымчасам беларускі народ праз цэлае апошніе тысячагодзідзе, праз усё сваё гісторычнае існаваныне, зусім ня ведае гэткіх крывавых перабояў на шляху сваіх культурна-гісторычных працэсаў. Дэмакрацыя, талерантнасць, праўнасць — ягоныя заўсёдныя, неадлучныя, спрадвечныя арганічныя элемэнты.

Наколькі яны запраўды арганічныя для псыхікі беларускага народа, съветчыць гэта, што, нягледзячы на доўгія стагодзьдзі ўплываў бізантыйскіх вонкавых культурна-мастацкіх формаў, беларускі народ аднак не пераняў і крыхі такіх псыхічна-духовых асаблівасцяў Бізантыі, як дагматызм ды цэзарапізм, якія гэтак глыбака ўспрыняліся ды ўрасьлі ў спрыяльную для іх, відаць, духовую глебу суседніх Маскоўшчыны. Падобна гэтаму не змаглі перакінуцца на беларускую глебу й рэлігійныя крывавыя змаганні з Захаду.

З гэтага мы павінны зрабіць лёгічны ды важны вывад, што пераймаючы тыя ці іншыя вонкавыя культурна-цывілізацыйныя формы зь Бізантыі ці Захаду, беларускі народ аднак не пераймаў разам і іхных псыхічных асаблівасцяў, заўсёды заставаўся самым сабою. Гэтая, праз усе стагодзьдзі гісторыі захаваная, свая духовая самабытнасць — вельмі ўражаячая ды і цэнная духовапсыхічная асаблівасць беларускага народау.

2. Цывілізацыйныя ўплывы Бізантыі

На паўдзённым канцы ведамага вялікага гандлёвага шляху «з варагаў у грэкі», які перасякаў землі Беларусі й меў у старавечную пару вельмі

важнае гандлёва—культурнае значэньне для ўсёй тагачаснай усходняй Эўропы, ляжала Бізантыя — важнае калісці вогнішча высоکай бізантыйскай цывілізацыі. Дзякуючы гэтаму шляху бізантыйскія ўплывы на землях Беларусі існавалі ўжо здаўна.

Асабліва шырокія магчымасці для гэтих культурных упłyvaў адкрываюцца з прыходам хрысьціянства ў Беларусь у усходняй, бізантыйска-праваслаўной форме. Царква, як ведама, — і на Захадзе, і на Усходзе, — у тыя вякі фармавала культурна-духовае жыццё тагачаснага чалавека й накідала яму свой съветагляд. Дык натуральна, што рэлігійна-царкоўныя ўплывы й у Беларусі з прыймом хрысьціянства паволі праніклі ўва ўсе дзяялінкі культурна-духовага жыцця.

З пачаткам хрысьціянства ў Беларусі пашыраюцца й паступова ўрастаяюць у глебу старой мясцовай культуры гэткія новыя важныя культурныя элемэнты, як бізантыйская царкоўная архітэктура й малярства, царкоўная музыка, тагачасная царкоўная й съвецкая пісьменнасць з рэлігійна-філозофічным хрысьціянскім съветаглядам.

Асабліва важным з культурна-гістарычнага гледзішча быў факт прыходу й пашырэння разам з хрысьціянствам навукі пісьма, кірылічнай (развітай з грэцкай) абецэды й пісьменнасці ў царкоўна-славянскай мове. Пісьмо гэтае ў пазнейшых вяюх было прытарнаванае да мовы беларускай ды раскрыла шырокія магчымасці для развіцця сваёй пісьменнай мовы ды стварэння беларускай ужытковай і літаратурнай пісьменнасці. Перанятая з хрысьціянствам навука пісьма й развітае на яго аснове паранальная рана (ужо ў XIII ст.) беларускае пісьменства ды багатая, як на тую пару, літаратурная мова, мелі вельмі важнае для Беларусі ня толькі культурнае, але

й палітычнае значэнне. Існаваныне свайго, шырака разывітага, пісьменства давала для беларускага народу аўтаматычную культурную перавагу на доўгія вякі над суседнімі, без сваёй пісьменнасці, балцкімі народамі, якія толькі вельмі позна, каля паловы XVI ст., здабыліся на першыя спробы сваёй пісьменнасці, а яшчэ пазней, бо толькі ў XIX ст., дачакаліся сваёй літаратурнай мовы. «Доўга на ўсім абшырным заходнім прасторы ад Дзьвіны й Дняпра ў глыбіню чужых краінаў, пісьменная беларуская мова была адзіная, адзіная жывая або родная народу...» — кажа выдатны расейскі славіст XIX ст. Пётра Бязсона⁷. І гэта не засталося бяз свайго выдатнага значэння для далейшага ходу культурна-палітычных падзеяў на беларускім і сумежным з ім усходняэўрапейскім просторы.

Вось чаму **год 988**, год хрышчэння Ўсходняй Эўропы й Беларусі, зусім абаснована ўважаецца за першы вельмі важны зваротны мамант у гісторыі культуры беларускага народа. Ад гэтага году, праз XI—XIII ст., бізантыйскія культурныя формы пашыраюцца, умацоўваюцца, урастают глыбей у глебу беларускай дахрысьціянскай культуры.

Цэрквы ў бізантыйскім стылі будуюцца хутка па ўсіх беларускіх местах. Ужо пад 1007 годам у летапісах успамінаецца царква сьв. Багародзіцы ў Полацку. У гэтым-же стагодзьдзі (1044—1066) у тым-же Полацку будуецца сабор сьв. Сафіі «зь сямі вярхамі». Ведамыя старавечныя цэрквы — Пятрапаўлаўская, Сымядынская, Іванаўская, Свірская — у Смаленску, Благавешчанская ў Віцебску, Барыса-глебскага й Спаскага манастыроў у Полацку, Калажанская ў Горадні — ды шмат іншых.

⁷ Безсонов П. Белорусские песни. Москва, 1871 г. Бач. LXII.

Зразумела, што разам з царкоўнай архітэктураю пашираюцца й бізантыйскія формы царкоўнага малярства. Толькі разьба, прызнааная за неадпаведную для царквы ад часоў «іко набор чай» віхуры VIII ст. у Бізантыі, ня толькі не развіваецца, але й развіцьцё мясцовай дахрысціянскай разьбы пад уплывам адмоўнага настаўлення царквы, моцна заглушаецца. Захоўваецца ды далей развіваецца толькі народная арнамэнтальная разьба. Адно шмат пазней адраджаючы нанава разьбу заходнезўрапейскія культурныя ўплывы ды паяўленьне каталіцкіх касцёлаў у Беларусі.

Прынесеная разам з хрысціянствам царкоўная абрадавая музыка (съпей) зрабіла сваё ўздзеяньне з часам і на беларускую народную музычную творчасць. З свайго боку сама царкоўная музыка з часам паддалася значным уплывам музыкі народнай.

У вагульным выніку, пасля прыняцця хрысціянства беларускія землі з часам апынаюцца ў круге ўплываючай культурна-мастацкіх формаў бізантыйскага цывілізацыйнага сьвету. Для зразуменія сутнасці й вагі гэтага факту трэба сабе ўсьведаміць тое, што ў тых стагодзьдзі бізантыйская культура выразна перавышала тагачасную культуру сярэднявечнай заходніх Эўропы. Ейныя ўплывы пашираліся тады ня толькі праз царкву на праваслаўныя народы, але былі вельмі выдатнымі ѹ сярод шмат якіх неправаслаўных міжземнаморскіх народаў Эўропы, асабліва Італіі. Бізантыйскія формы малярства дамінавалі ў Італіі аж да пачатку XIV ст.

Пасля хроstu Беларусі наступнай важнай датай для далейшага кірунку развіцця культурных працэсаў на беларускіх землях быў **год 1240**. Гэта год ведамага татарскага нахлыну на землі Ўкраіны й Маскоўшчыны. «Кіеўская Імперыя», заняпаўшая ўжо значна ѹ так, руйнуеца даш-

чэнту. Нішчыца й сам Кіеў — важны з культурнага гледзішча перадатачны пункт у дачыненьнях між беларускім землямі й Бізантыяй.

Паслабленыне беспасярэдніх культурных сувязяў зь Бізантыяй і некаторая ізоляцыя ад яе Беларусі, што наступіла ў выніку татарскіх падбояў на ўсходзе Эўропы й улучэння вялікіх прастораў у круг татарска-азійскіх упльываў, — становіца важным гістарычным стымулам для актывізацыі сваёй незалежнай творчай ініцыятывы ў справе далейшага разьвіцця бізантыйскіх культурных формаў. Паколькі на пачатку хрысьціянства на землях Беларусі тварцамі на раз былі пакліканыя з далёку, з краінаў праваслаўнага паўдня, мастакі, дык у гэтым часе ўжо нарастаюць свае лічныя культурна-творчыя кадры, якія ўжо й незалежна ад Бізантыі разьвіваюць перанянутую некалі ад Бізантыі культурна-мастацкую спадчыну. Гэта даводзіць да таго натуральнага зъявішча, што съведама ці падсъведама свае мастакі на бізантыйскіх формах пакідаюць сваё беларускае таўро, а з часам і зводзяць чужыя бізантыйскія й самабытныя беларускія культурныя элементы да аднаго супольнага культурнага назоўніка.

Апрача самастойнасці ў разьвіцці культурна-духовай хрысьціянскай бізантыйскай спадчыны татарскі падбой Украіны меў і яшчэ адно важнае значэнне для лёсу культурна-гістарычных працэсаў тагачаснай Беларусі. Пасля 1240 году беларускія землі сіламоц зусім новага палітычнага пала жэння ўва ўсходній Эўропе яшчэ мацней кіруюцца да сваіх натуральных балтыйскіх культурна-гандлёвых шляхоў для пашырэння сувязяў з паяночнымі краінамі захадней Эўропы.

Чарговы цікавы для культурных працэсаў Беларусі **год 1392** хоць і не вызначаецца выдатнай гістарычнай падзеяй, аднак ён важны для куль-

турнай гісторыі Беларусі сваім глыбокім сымбалічным зъместам. Гэта год першага паклікання ў Польшу цэлага шэрагу беларускіх маляроў на размалёву каталіцкіх касыцёлаў Польшчы ды беларускіх музыкаў на каралеўскі двор у Кракаве⁸.

Гэта, што беларускіх маляроў запрашалі ў Польшу для мастацкай творчай працы й пазней, ледзь ня цэлае стагодзьдзе, съветчыць пра тое, што заклік 1392 году ня быў толькі прыпадкоўаю справаю асабістых густаў карала Ягайлы. Гэта была й важная праява прызнання польскім грамадзтвам вышэйшасці тагачаснага беларускага малярства «на грэцкі лад» (*Graeco more* — як кажа Длугаш) за тагачаснае малярства заходняй Еўропейскае. Польскае тады яшчэ наагул не існавала⁹.

Толькі гэтак можна вытлумачыць і зразумець зыркі гістарычна-культурны факт, што беларус-

⁸ Дату гэтую падае польскі храністы Ян Длugoш. Ён падчыркнуў і факт, што Ягайле больш падабалася мастацтва «грэцкае» (беларускае на бізантыйскай аснове) за «лацінскае» (заходніяе). Ягайла «*Gnesnensem, Sandomiriensem et Visliciensem Ecclesias, sculptura Graeca (illam enim magis quam Latinam probabat) adornauit*». *Dlugossi J. Historia Polonica Lipsiae, 1711, II, 659.*

⁹ Ведамы гісторык польскага мастацтва Вайцяхоўскі Т. съцвярджае: «...кракаўская маляры таго часу ўмелі толькі хварбоваць съцены ды пазалачваць на іх зоркі, абразоў-же не мілавалі». *Wojciechowski T. Kościół katedralny w Krakowie. Kraków, 1900 г.*; Другі выдатны польскі вучоны, ведамы гісторык польскай культуры, Аляксандра Брунэр, гэтак піша пра польскае малярства: «Польскае малярства, ці толькі малярства ў Польшчы — прыходзіцца пытацца праз усю нашу гісторыю аж да XIX стагодзьдзя. Мы ня мелі для гэтай галіны мастацтва ані патрэбнай здольнасці, ані таксама заці каўлення. У Польшчы заўсёды працавалі чужбы маляры, якія сваіх на другое месца суніхалі...» *Brückner A. Encyklopedia Staropolska. Том I. Warszawa, 1939 г. Бач. 826.*

кае малярства праз колькі пакаленняў успрыймалася зь вялікім прызнанынем па ўсёй Польшчы, што беларускім мастаком даручалі размалёву манумэнтальнымі фрэскамі дзясяткі касцёлаў, што ім была давераная й справа аднаўлення польскай рэлігійна-нацыянальнай сівятасьці — славутага абраза Яснагорскай Мадоны ў Чэнстахове. Адтуль паходзяць ейныя ведамыя не заходнія, а «грэцкія» рысы¹⁰.

Год 1453, год упадку Канстантынопаля, аснаўнога вогнішча бізантыйскай культуры, ня мог нямець важнага культурнага значэння й для Беларусі, якая тады ўсё яшчэ была ў круге пераважаючых цывілізацыйных уплываў Бізантый, ды на свой лад разъвівала перанятая бізантыйскія культурныя формы. У выніку культурныя сувязі з паўднёвым амаль зусім спыняюцца. Далейшае разъвіццё існуючых у Беларусі бізантыйскіх формаў ідзе ўжо зусім сваім самастойным шляхам. З другога боку факт гэтых наканоўвае гістарычную патрэбу далейшага пашырэння й паглыблення культурных сувязяў з Захадам, сувязяў, якія і так ужо былі жывыя ад некалькі апошніх стагодзьдзяў.

Упадак Бізантый ўзмацніў з часам культурныя уплывы Захаду на землях Беларусі й другім, пасярэднім шляхом. Уцёкі перад туркамі ды эміграцыя на Захад бізантыйскай інтэлектуальнай верхавіны становіцца адной з важных прычынаў рэнэансавага культурна-духовага ўздыму на землях паўночнай Італіі. Узыніклы новы культурны рух выліваецца неўзабаве зь вялікаю экспансійнаю сілаю й пазамежы Італіі ды на пачатку XVI ст. ягоныя хвалі штурмуюць ужо й землі далёкай ад Італіі Беларусі.

¹⁰ Starzyński J., Walicki M. Malarstwo monumentalne w Polsce średniowiecznej. Warszawa, 1929 г. Бач. 42.

Арнольд Тойнбі ў сваёй *A Study of History* за прыблізную мяжу паміж эўрапейскім сярэднявеччам з новаю культурнаю эпохай падае 1475 год. Цікава адцеміць, што гэты год мае сваё апраўданье на межавы год і ў гісторыі культурных працэсаў Беларусі. **1475 год** — гэта апошні год, у якім польская легапісцы адзначаюць яшчэ мастацкую дзеянасць беларускіх маляроў на землях Польшчы¹¹. Пасыля гэтага году іх на працу ў Польшчу ўжо больш не запрашаюць. Культурана-гістарычнае значэнне й вымо ву гэтага факту насьвяляе й зырка падчыркувае яшчэ тое, што ўсяго тры гады пасыля гэтага, у 1478 г., у Кракаве зьяўляеца выдатны нюорнбэрскі скульптар Файт Штос (Віт Ствош папольскому), які сваёй геніяльнай разьбой здабывае назаўсёды густы Кракава ды Польшчы для заходніх мастацкіх формаў.

Дык 1475 год, межавы для заходній Эўропы год паміж сярэднявечнай фэадальна-гатычнаю і новаю — рэнэсансаваю — парою, мае падставу прыняць за межавы год і ў гісторыі беларускай культуры. Год гэты падчыркувае ў гісторыі Беларусі мамэнт, калі беларускае Graeco more мастацтва перастае ўжо быць прыцягальным на вонкі, калі яно мусіць ужо там уступіць перад новымі культурна-мастацкімі формамі Захаду. Яно адступае спачатку на свае беларускія землі, каб неўзабаве й там здаць свае, бесканкурэнцыйныя раней, пазыцыі наступаючаму з Захаду рэнэсансу, а пазней бароку.

Хоць беларускія маляры больш не паяўляюцца для творчай працы на землях Польшчы, то беларускія музыкі-гусільеры застаюцца сталымі пажаданымі госьцімі польскага каралеўскага двара й надалей.

¹¹ Walicki M. Malowidła ścienne kościoła św. Trójcy na zamku w Lublinie. Zakład Architektury Polskiej. Studja do dziejów sztuki w Polsce. T. III. Warszawa, 1930 г.

Тлумачыща гэта тым, што музычнае мастацтва, якое яны рэпрэзэнтавалі, было ў запраўднасці беларускаю наронаю музычнаю творчасцю, уздзеянне й краса якой былі мастацкімі вартасцямі, якія ў значна меншай ступені падлягали гістарычным законам сталай перамены ды чарадаваньня культурных эпох аў ды мастацкіх стыляў.

Хоць з канца XV ст. беларускае малярства й збудзіла сваю надзячную моц для чужой Польшчы, дык аднак на родных сабе землях Беларусі яно доўга й надалей цесылася яшчэ поўнаю й бесканкурэнтнай пашанаю. Вельмі зыркім фактам, які добра перадае нам характар мастацкіх адчуваньняў нашых прашчураў каля паловы XVI ст., ёсьць тэстамэнт з 1539 году віленскага ваяводы й выдатнага канцлера Вялікага Княства Літоўскага Альбрэхта Гаштагута, які паходзіў з каталіцкага ад колькі пакаленій магнацкага роду. У сваім тэстамэнце Гаштагут пісаў:

Хачу, каб пахавалі мяне ў катэдры (віленскай — Р. М.), у капліцы, якую завуць Гаштагутавай, каторую нядайна нанава пасъля пажару адбудаваў. **Над галавою хай павесіць мне абраз Багародіцы, маляваны грэцкім звычаем, выкладзены дарагімі каменямі й пэрламі...**¹²

¹² Ku żmińska M. Olbracht Marcinowicz Gasztold // Ateneum Wileńskie, rok IV, zeszyt 13. Wilna, 1927 г. Бач. 391. Гутарка ідзе гэтта пра атаго-ж ваяводу Гаштагута, да якога ў 1530 г. пісаў лісты ў справах доктара Францішка Скарбыны Альбрэхт Прускі (гледзі: Брага С. Кароль Альбрэхт і Скарбына // Запісы, №2(4), 1953 г. Бач. 108—113). Там аднак памылкова пададзенае ягонае імя як Станіслаў. Ён зваўся Альбрэхтам, а Станіславу быў ягоны адзіны, апошні з роду Гаштагутаў, сын, першы муж ведамай Барбары Радзівілінкі. Перанятая з лацінскіх лістоў форма прозывішча Гаштальд ёсьць лацінізацыя беларускай формы Гаштагут (аналягічна, як Вітальд лацінізаваная форма ад Вітаўт).

З гэтага бачым, што яшчэ й калі паловы XVI ст. беларускае Graeco тоге малярства адчувалася за больш узвышанае за заходніе й для тагачаснага нават асьвечанага стану Беларусі каталіцкага веравызнаньня.

Захаваныя, на шчасьце, хоць адно часткова, каштоўныя фрэскі беларускіх маляроў XIV—XV ст. у касыцёлах Польшчы перадаюць нам і яшчэ адну нязвычайна цікавую й важную зьяву. З малюнкаў гэтых выразна відаць, што беларускія мастакі съведама ды съмела адых одзілі ад пераказанага царкоўна традыцыйнай бізантыйскага шаблону. Святыя пад іхным пэндзлем ажываюць зь няземнай аскетычнай застыласці, набіраюць руху, колеру, жывасць; на некаторых малюнках выступае й выразнае драматычнае напружаньне, шчырае, беспасярэдніе пачуцьці.

Гэтая вось важная розыніца — адыхад ад старых бізантыйскіх канонаў — і ёсьць галоўнаю асноваю для азначэння тагачаснага малярства Беларусі як ужо цалком самастойнага **беларускага малярства**, беларускага ня толькі паводле нацыянальнасці сваіх твароў ды краіны ягонага разьвіцця, але паводле свайго сваесаблівага мастацкага стылю. Гэтым згаданыя фрэскі моцна рознічаюць сябе ад малярства Кіеўскіх, Маскоўскіх ды Наўгародзкіх мастацкіх школаў, якія выказалі менш самастойнасці ды звычайна сълепа трymалися царкоўнай традыцыі ды бізантыйскіх мастацкіх першаўзороў. А затое яны сваім харектарам набліжаюцца да твораў італьянцаў пачатку XIV ст. — Джыото з Флёрэнцыі (1267?—1337), Дучыё з Сены (1255?—1319), ды іхных пасылядоўнікаў Сімонэ Марціні, Ліппо Мэммі і іншых, што ўжо зацемлілі падчыркнулі даўно дасыледнікі старабеларускіх фрэскаў у касыцёлах Польшчы.

Джыото, які ўзгадаваўся яшчэ ў традыцыях бізантыйскага малярства, першы ў сваёй творчасці пераасілеў іх ды вывеў мастацтва Італіі з даўгавяковай мастацкай залежнасці й бізантыйскага палону на свой самастойны шлях. Толькі ад Джыото пачынаецца запраўдане італьянскае й запраўдане заходняе ўрапейскага малярства, якое пад канец ужо наступнага стагодзьдзя, у пару італьянскага адраджэння, дасягае нязвычайных узвышшаў. Дзеля гэтага Джыото й заслужыў у гісторыі мастацтва імя бацькі ня толькі італьянскага, але й усяго навачаснага ўрапейскага мастацтва.

Вось у творах Джыото ды ягоных пасълядоўнікаў на пачатку XIV ст. наглядаем аналягічны мастацкі працэс да тога, які ў канцы таго-ж стагодзьдзя выразна выяўляеца й на паўночным усходзе, у майстроў далёкай ад Італіі Беларусі: сівятыя, дакрануўшыся да сівежай, творчай глебы, быщам ажываюць з сваёй закасцянеласці, набіраюць больш руху жыцця, выразу. Цёмныя, пануряя тоны бізантыйскіх абразоў уступаюць месца сіветлым ды яскравым колерам. На месца няземской містычнай адарванасці ад рэальнага жыцця, зъяўляеца ў абраозах пачуцьцё, драматычнае напружанье.

Гэтая дзівугодная аналёгія кірунку амаль адначасовай эвалюцыі мастацкіх формаў у далёкіх ад сябе Італіі й Беларусі, бязумоўна ня сіветчыць пра нейкую іх беспасярэднюю ўзаемазалежнасць. Або два мастацкія працэсы зарадзіліся цалком незалежна адзін ад другога, як праява самастойных *genius loci* дзівёх далёкіх ад сябе геаграфічнах краінаў.

Бязумоўна, што аналёгія далёка ня ёсьць яшчэ то есамасць, і, побач падабенства, малярства гэтых двух далёкіх ад сябе й розных культурнагеаграфічных асяродзьдзяў шмат чым і розніц-

ца. У Джыюто новыя ідэі ў малярстве выражаныя адразу мацней, яскравей. У беларускіх-жа маляроў яны выступаюць яшчэ больш у зародку. На мочным заакцэнтаванні плястычнасці формаў на Джыютавых фрэсках адчуваецца ўплыву рэалістичнай сярэднявечнай гатычнай разьбы, уплыў, якога цяжка й спадзявацца ў тагачасным царкоўным малярстве Беларусі, паколькі традыцыя праваслаў'я не дапускала скульптурнае мастацтва ў цэркві й яно было ў нас у занядзе.

У далейшым сваім разьвіцьці лёс аналагічных у Італіі й Беларусі мастацкіх працэсаў быў адменны. У Беларусі ён хоць на пачатку й выліўся за межы сваёй краіны, на заход у Польшчу, на гэтym аднак і запыніўся, ня здолеўшы вырасці ў мастацкі рух шырэйшага культурнага засягу, які ахапіў бы далейшыя краіны й народы, як гэта сталася з часам з італьянскім мастацтвам. Прычына гэтага, бязумоўна, галоўна ў розным тады геапалітычным палажэнні Італіі й Беларусі.

Італія тады знаходзілася на скрыжаванні культурна-еканамічных міжземнаморскіх шляхоў і тагачаснай Эўропы, а Беларусь — на далёкіх ейных паўночна-ўсходніх узьмежках, асмужаная з усходу апанаўнымі татарскаю ардою, недаступнымі для эўрапейскіх культурных працэсаў, прасторамі. Наяўны факт удалай спробы й у гэтых геапалітычна неспрэядльных умовах знайсці свой самастойны творчы шлях ды выявіцца беларускае мастацтва з-пад уплыву бізантыйскіх дагматичных традыцій на новыя самастойныя торнія шляхі, съветчыць як найлепш і аб геніі старабеларускіх мастакоў, і аб патэнцыяльных духовавтворчых магчымасцях беларускага народу.

Сам факт, што малярства Андрэя ў ды Ўладыкаў ня было бізантыйскім, а ўжо беларускім, толькі

на аснове бізантыйскіх агульных традыцый, тлумачыць нам і прычыну гэткага лёгкага ўспрыманыя яго ў суседній каталіцкай Польшчы, якой яно было шмат бліжэйшым за строга дагматычнае малярства бізантыйскага.

Зъява зьбеларушчанья ды перамены мастацкіх чужых формаў у малярстве ня ёсьць паадзіночна ды прыпадковаю. Аналягічныя перамены бізантыйскіх формаў у працэсе ўрастання ў беларускую глебу адбыліся й у галіне царкоўнай архітэктуры. Тут гэтую перамену ды «акліматызацыю» бізантыйскіх узорau будаўніцтва прысьпяшае неабходнасць шырокага тарнаванья нехарактэрнага для Бізантый будаўлянага матар'ялу — дрэва, — аднаго з аснаўных матар'ялаў будаўніцтва лясістай Беларусі. У выніку, царкоўная архітэктура вельмі хутка, калі ходзіць аб драўлянныя цэрквы, хіба ледзь не ад самага пачатку, мусе пераймаць мясцовыя формы й традыцыі драўлянага будаўніцтва. Вось гэтым шляхом цэрквы месншых селішчаў пераймаюць мясцовыя формы будаўніцтва ды хутка зрастаюцца з сваім навакольлем у гарманічны, адналіты архітэктурны краявід. Гэтая зъява кідае цэнтру кажнаму ў вочы, каму прышлося падарожнічаць па землях Беларусі ды наглядаць праваслаўныя цэркви малых местаў і мястечкаў.

Некаторую аналёгію гэтым працэсам у малярстве й архітэктуры можым знайсці й у галіне пісьменнасці. Гэтым-жа часам у пісьменнасці Беларусі адбываецца працэс паступовага перастання царкоўна-славяншчыны беларускімі моўнымі элемэнтамі аж да поўнай «беларусызацыі» съвецкай пісьменнасці, якая адбываецца ў XIII—XIV ст. Цікава будзе тут адзначыць, што тады-ж і падобны працэс адбываўся на захадзе Эўропы. Тамака, пачынаючы ўжо ад Данте, Пэтрапка ды

Бокачыё ў Італіі, а Чосэр у Англіі, заводзілі ў пісьменнасць народныя мовы на месца незразумелай для народа мовы лацінскай і клалі гэтым падваліны пад разьвіццё заходняэўрапейскіх нацыянальных літаратур. Дык і ў галіне пісьменнасці, як і ў галіне малярства, эвалюцыйныя працэсы XIII—XIV ст. дзіўна пераклікаюцца сваёй уражаячай аналагіяй. А яшчэ больш цікава тое, што паложаная між Захадам і Беларусяй Польшча з сваёй польскай моваю ў пісьменнасці значна спазнілася й у прыраўнанні да Беларусі, і да Захаду. Як ведама, першыя спробы пісаныня папольскую належаць толькі да канца XIV ст., а шырэйшае пісьменнае карыстаныне польскай мовы прыходзіць толькі ў XVI ст.

Паява заходніх готыкі на беларускіх землях у XIV—XV ст. ня прыводзіць да паважнейшай перамены ў пануючым усё становішчы бізантыйскіх формаў мастацтва. Толькі ў XVI ст. на беларускіх землях паяўляеца першы паважны канкурэнт бізантыйскім традыцыям — мастацтва рэнэсансу. Пад наступам італьянскага рэнэсансу вытвараныя мастацкія формы на бізантыйскай аснове пачынаюць уступаць заходняэўрапейскім. А сабліва важным, проста вырашальным фактарам для справы зламанія сілы бізантыйскіх культурных традыцый на беларускіх землях быў рэфармацыйны рух паловы XVI ст. Гэта рэфармацыя адараўала ад праваслаўя вялізарную бальшыню тагачаснай кіруючай сацыяльна-культурна клясы — баярства. Ды хутка была змушаная сама ўступіць перад ростам сілаў каталіцкай рэакцыі. На працягу ўсяго колькіх дзесяткоў гадоў блізу ўвесь грамадзка кіруючы пласт народа апынуўся пад поўнымі ўплывамі каталіцкай царквы — галоўнай носьбіцы, пашыральніцы ды ці раз і творцы заходніх культурных формаў.

Для далейших лёсаў бізантыйскіх культурных элемэнтаў на землях Беларусі важнаю падзеяю была Берасцейская рэлігійная вунія **1596** году. Як рэфармацыіны рух падарваў сілы царкоўна-бізантыйскіх традыцый сярод шляхоцкага стану, гэтак рэлігійная вунія ўлучае ў працэс азаходнівання ды адыходу ад бізантыйскіх традыцый і формаў культурна важны стан сівятарства ды шырокія масы мяшчанства й сялянства. У выніку рэлігійнай вуніі заходнія формы ўрываюцца ў самую цывільносць — захоўніцу бізантыйскіх культурных традыцый — праваслаўную царкву. Якога памеру й культурна-палітычнага значэння быў гэты факт, гаворыць нам тое, што пад канец XVIII ст. паза рэлігійнай вуніі заставалася ўсяго толькі каля 20% усяго жыхарства Вялікага Княства Літоўскага (у гэтыя 20% улічаная й каталіцкая Жамойць).

У выніку гэтага ўрослья папярэднімі стагодзьдзямі ў беларускую глебу бізантыйскія культурныя элемэнты з кожным стагодзьдзем пакрываюцца ўсё новымі напластаваннямі культуры заходніяўрапейскай. Колькасна й сваім значэннем бізантыйскія формы малеюць з кожным стагодзьдзем, хоць зусім зь беларускай зямлі яны ня шчэзлі ніколі. Выразныя съяды іх бачныя й па сяняня ці то ў нашай архітэктурнай спадчыне, ці то ў традыцыйных царкоўнага малярства, у народнай музыцы, у формах беларускіх імёнаў ці то ў сучасным, моцна азаходненым, кірылічным шрыфце, які зьяўляецца ня чым іншым, як далёкім нашчадкам старой грэцкай абэцэды.

З гэтага кароткага агляду лёсаў бізантыйскіх культурных упłyvaў на землях Беларусі бачым што ад мамэнту іх нага зъяўлення й пашырэння ў часе хрышчэння Беларусі ў канцы X ст. яны выразна ў нас панавалі аж да XV ст. Усе гэтыя стагодзьдзі Беларусь бяспрэчна знаходзілася ў

цывілізацыйным круге Бізантыі й менш — заходу Эўропы. Толькі ад XVI ст. бізантыйскія культурныя элемэнты губляюць пераважаючую ролю ў Беларусі на карысць заходняэўрапейскіх і далей усё заняпадаюць, ніколі больш не вяртаючыся да свайго колішняга становішча.

Заканчываючы гэты агляд, неабходна з'вярнуць увагу на яшчэ адзін важны мамэнт: вонкавыя бізантыйскія формы культуры й мастацтва, перанятыя некалі разам з хрысьціянствам і далей развіваныя самастойна стаго дзядзямі на землях Беларусі, не прынясьлі з сабою й не перашапілі на беларускую глебу зь Бізантыі ейных ведамых духова—псыхічных ды палітычных прыкметаў — дагматызму, неталерантнасці, абсалютызму, цэзарападізму. Яны, як наскроў чужбы псыхіцы беларускага народу, былі кансэквэнтна адкінутыя й ніколі, нават на коратка, у Беларусі ня прывіліся.

3. Заходняэўрапейскія цывілізацыйныя ўплывы*

Само геаграфічнае палажэнне Беларусі съкірувае яе на заход, да Балтыцкага мора, зь якім землі Беларусі злучаюць дзіве водныя гандлёва—камуникацыйныя артэріі — Дзьвіна й Нёман. Дзеля гэтага й сувязі беларускіх земляў з Захадам існуюць здаўна, яшчэ з дагістарычных часоў.

У гістарычную пару асабліва бойкія гандлёвыя дачыненіні з Захадам навязваюцца калі пачатку XIII ст. праз ведамы нямецкі гандлёвы хаўрус Ганзу. Ужо ў 1201 г. Немцы закладаюць пры ўтоках Дзьвіны й свой сталы гандлёвы пункт — места

* Упершыню надрукавана ў «Конаднях» №3 (Нью Ёрк, 1955. С. 55—73).

Рыгу. Неўзабаве культурная сутычнасць земляў Беларусі з Захадам яшчэ больш узрастаете ў выніку зъяўленьня на балтыцкім узбярэжжы нямецкіх рыцарскіх ордэнаў крыжакоў і мечаносаў дый вякоўых зацятых зь імі змаганьняў. Ордэн мечаносаў арганізуецца ў 1202 годзе. Крыжакі ў Прусах зъяўляюцца ў 1231 годзе.

Вось гэтымі двумя галоўнымі шляхамі — гандлёвым і ваенным — на працягу даўгіх стагодзьдзяў адбываецца жывы культурны контакт земляў Беларусі зь сярэднявечнаю Нямеччынай. Гандлёвия сувязі між землямі Нямеччыны і Беларусі былі тады бойкія й бесъперабойныя, пра што съветчыць нам шмат якія гандлёвые ўмовы ў ту ю пару беларускіх местаў зь нямецкімі купцамі, а між імі й выдатная памятка беларускага права — Смаленская Гандлёвая Праўда з 1229 году. Па большых местах Беларусі былі тады й стальня нямецкія купецкія калёніі з сваймі каталіцкімі касцёламі, збудаванымі ў аздобленымі абразамі й скульптураю ў стылі сярэднявечнага заходу Эўропы, готыкі¹³.

Як відаць з умоваў, нямецкія купцы прыяжджалі тады ў места Беларусі, беларускія-ж ездзілі ў Рыгу, на Гоцкі Бераг, бывалі ѹ у Нямеччыне. Гандаль Беларусі йшоў тады з гэткімі местамі Нямеччыны: Любэк, Мюнстэр, Сэст, Брэмэн, Дортмунд, Грёнінген, Браўншвайг, Касэль дый іншымі.

¹³ Пра гэткі каталіцкі касцёл у Смаленску — «Латынскую царкву» або «Нямецкую Багародзіцу» (як падае другі ссыпак) — успамінае 32 параграф Смаленскай Гандлёвой Праўды 1229 году (або 29 параграф іншага варыянтнага ссыпку). Тамка кажацца: «Аже капъ, чимъ то весять, изломлена будеть, а любо легче будеть, толь спускати обе в одино место, что лежить у святое Богородице на горе, а другая у Латинской церкви, обе ровнати». Гл. Памятники русского права / Под редакцией С. В. Юшкова. Выпуск II. Москва, 1953 г. Б. 67.

Збройная экспансія мечаносаў зь Лівоніі часова ахапіла навет і частку Поляччыны. У канцы XIII ст. Немцы занялі Палацак з намерам атаўбывацца там настала дый пачалі разбудоўвацца, ставячы й колькі касцёлаў. У 1307 г., за вялікага князя Віценя, войска Літвы заняло Палацак, Немцаў выразала, а ўсе каталіцкія касцёлы зруйнавала.

Як сълед колішнай жывай гандлёва-эканамічнай лучнасці Беларусі празь Немцаў з Захадам ад тэй пары ў беларускай мове шмат німецкай гандлёва-рамесніцкай тэрміналёгіі. Вынікам-ж а ваеных дачыненіньняў з ваяўнічымі німецкімі ордэнамі было зьяўленыне ў нас заходніх готыкі ў будаўніцтве. Была гэта галоўна замковая готыка. І да сяняня ведамыя (хоч пэрважна ўжо ў руінах) гэткія гатычныя замкі Беларусі, як Лідзкі, Троцкі, Крэўскі, Медніцкі, Наваградзкі.

Неўзабаве пасля зъявы Немцаў пры ўтоках Дзьвіны й у Прусах, з Азіі прыходзіць татарская навала **1240** годзе, якая залівае вялікія прасторы ўсходніх Эўропы, ізaloе значна ад іх беларускія, вольныя ад татарскага ярма, землі, ды ў выніку накіроўвае Беларусь да мацнейшай эканамічнай і культурнай сувязі з Захадам. Вялікае значаныне для культурных працэсаў Беларусі зъявы на ўсходзе Эўропы Татарапу было ужо адзначана ў папярэднім разьдзеле ў тут над ім спыняцца ня будзем.

Чароднаю важнаю падзеяй для справы ўзмазваныя культурных сувязяў беларускіх земляў з Захадам была Крэўская вунія Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай у **1385** годзе. Гэты гісторычны акт рашчыняе насыцеж широкую браму для вольных культурных дачыненіньняў Беларусі з Захадам і празь землі Польшчы. У выніку Крэўскага акту, бізантыйскага тады яшчэ цывілізацыйнага

кругу Беларусь дый заходняеўрапейскага цывілізацыйнага кругу Польшча, атрымалі гістарычную магчымасць вольнага абмену сваймі культурамі багацьцямі. Паколькі бізантыйскія формы культуры былі тады, агульна бяручы, вышэйшыя за заходнія, дык і кірунак культурных упłyvaў ідзе напачатку галоўна з усходу на захад, зь Беларусі (Вялікага Княства Літоўскага) ў Польшчу.

У Вялікім Княсьціве Літоўскім, як ведама, у тую пару была ўжо ў шырокім дзяржаўным і грамадzkім ужытку беларуская пісьмовая мова. Польшча—ж тады яшчэ мела толькі чужую, незразумелую для шырэйшага кругу людзей, лацінскую мову ў пісьмовым карыстаньні. Не бяз уплыvu Беларусі пасля Крэўскай вуніі й Палякіі пачынаюць свае спробы пісаньня ў сваёй польскай мове. Пазней беларуская мова праз каралеўска—вялікакняжы двор, на якім яна красуецца, ды праз сталую палітычную сутычнасць нашага баярства з польской шляхтаю на соўмах, палітычных з'ездах, супольных ваенных паходах, кладзе свой сълед і на далейшым разьвіцьці літаратурнай польскай мовы, пакідаючы свае выразныя ўплывы на фанэтыцы, марфалёгіі, слоўніку мовы польскай¹⁴. На кракаўскім каралеўскім двары з'яўляюцца ѹ беларускія музыкі дый съпевакі. У шмат якіх касцёлах Польшчи, улучна з касцёлам на каралеўскім Вавэлі ў Кракаве, манумэнтальныя

¹⁴ Пра тагачасныя ўплывы старабеларускай мовы на польскую гл. коратка ѹ нарысе Брагі С. Уплывы нашае мовы на польскую // Сакавік, № 1(2), 1948 г. Б. 47. З польскіх аўтараў абышырней пра гэта піша ѹ сваей кнізе Lehr-Spławiński T. Język polski. Ochodzenie — Powstanie — Rozwój. Warszawa, 1947. Як інфармуе менская Польмя, № 2, 1955 г., новую цікавую працу прысьвяченую пытанню ўплыву беларускай мовы на польскую напісаў пры Моваведным Кафедральным Акадэміі Навук Польшчи Г. Сафарэвіч.

фрэскі ў тагачасным беларускім царкоўным стылі размалёўваюць запрошаныя зь Беларусі маляры.

Але хоць асноўная плынь культурных упłyваў напачатку йдзе з усходу на захад, то ўсё-ж некаторыя цывілізацыйна-грамадзкія формы ўспрымамо ў нас адразу праз Польшчу й з Захаду. Першым чынам, пачынаючы ўжо ад 1387 году, у беларускіх местах пашыраецца нямецкая форма тагачаснага mestавога самаўраду, г. зв. майдэборскага права. У тым годзе такія правы атрымвае першае беларускае места — сталічная Вільня. Пазней, да канца XV ст., майдэборскія права пашыраеца на ўсе іншыя важнейшыя места Беларусі.

У выніку пераходу на каталіцтва вялікакняжай дынастыі ды й некаторых вялікамагнацкіх радоў, у Беларусі пасыля Крэўская вуніі пачынаюць будавацца й першыя касьцёлы ўжо не для замкнутых чужанацыянальных гандлёвых калёній, як было раней, але й для мясцовых жыхароў каталіцкага веравызnanня. Гэтыя новыя касьцёлы ўзбагачаюць ранейшую замковую готыку Беларусі готыкаю касьцельнаю. Першымі гэткімі касьцёламі гатычнага стылю былі: віленская катэдра (у сваім першым выглядзе), збудаваная ў 1407 г.; касьцёлы сьв. Мікалая й Францішканскі ў Вільні (апошні збудаваны ў 1430 г.).

Готыка ў архітэктуры на землях Беларусі буйна развіваеца праз усё XV стагодзьдзе й аж да другой паловы XVI, калі ў Вільні паўсталі ведамы Бэрнардынскі касьцёл дый нязвычайна арыгінальны, даведзены да дасканальнасці й завяршэння ў мастацкім задуме, у сваім арыгінальным тыпе нідзе больш у Эўропе не сустраканы — касьцёл сьв. Ганны. Трэба падчыркнуць, што беларуская готыка ні ў якім выпадку ня нейкі эпігонны перапевак ранейшых заходніяеўрапейскіх гатычных формаў. Наадварот — гэта насірэзь самастойнае творчае іх прадроў-

жаныне й дапаўненуе ў часе й прасторы, дзе з усёю сілаю выявілася сваё мясцовае творчае перажыванье. Беларуская готыка другой паловы XVI ст. гэта найдалей на ўсходзе й найпазыней у часе высунены фарпост гэтага стылю ў Эўропе¹⁵.

Пад уплывам замкавай ды касьцельнай гатычнай архітэктуры перажывае сваю спэцыфічную эвалюцыю й архітэктура Беларусі старой бізантыйскай традыцыі. Творчая ініцыятыва тагачасных дойлідаў—будаўнічых Беларусі намагаецца спалучыць у вадно гэтыя два цалком адменныя стылі, давесыці іх да сваеасблівай мастацкай сынтэзы, улучыўшы формы мясцовай традыцыйнай архітэктуры. Гэтак паўстае цэлая чарада цэрквей і касьцёлаў у Беларусі ў выглядзе абаронных сівятыняў, у якіх стапіліся ў вадно гатычныя й бізантыйскія архітэктурныя элементы¹⁶. Усе яны ў сваёй аснове маюць плян бізантыйскай трынававай будоўлі з трымя абсыдамі, накрытай зоркавым або сеткавым скляпеннем, умацаванай на рагох чатырма круглымі або восьмібочнымі баштамі¹⁷. З гэткіх гатычна—бізантыйскіх сівятыняў—замкаў захаваліся дагэтуль і найболып ведамыя сінія цэрквы ў Сынкавічах, Скрыбаўцах, Маламажэйкаве, Супрасылі, Бэрнардынскі касьцёл ды Сівятатраецкая царква ў Вільні.

Хоць Нямеччына была найбліжэй да Беларусі ад іншых заходніяеўрапейскіх краёў, галоўна дзеля блізкога суседства праз прускіх і лівонскіх Немцаў,

¹⁵ Bohusz-Szyszko M. Zarys rozwijaju sztuk plastycznych na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Alma Mater Vilnensis. Londyn, 1953. Б. 322.

¹⁶ Эвалюцыя сінтэзы архітэктурных фор маў бізантыйскіх і готыкі на беларускіх землях дакладней разгледжана ў кнізе: Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Выданыне Інстытуту Беларускай Культуры. Менск, 1928 г.

¹⁷ Walicki M. i Starzyński J. Dzieje Sztuki Polskiej. Warszawa, 1936.

то ўсё—ж ня трэба думаць, што культурныя ўплывы з заходу ў тую пару йшлі толькі зь Нямеччыны. Вялікае Княства Літоўскае ў XIV—XVI ст. было знанаю дзяржаваю ўва ўсёй Эўропе й мела культурныя сувязі й з шмат якім іншымі краінамі заходу Эўропы. Гісторыкі мастацтва знаходзяць і падчыркуваюць існаваныне выразных нідэрляндзкіх—францускіх элемэнтаў у замковай архітэктуры беларускага простору ў XIV—XVI ст., асабліва ў архітэктуры шмат якіх надводных замкаў. Францускі падарожнік Gilbert de Lannoy, які гасыціў у Вітаўта Вялікага ў 1413 годзе ў Троках, у сваіх апісаннях падарожжа адцеміў, што троцкі замак збудаваны *a la maniere de France*.

З канца XV ст. на заходзе Эўропы даўгую пару сярэднявечча спыняе нарэшце рэнэсанс. Ад пачатку XVI ст. хвалі італьянскага адраджэння дабягаюць ужо й да беларускай зямлі. Тыповае для гэтай эпохі раптоўнае ѹадначаснае зъяўленыне вялікай чарады выдатных тварцоў навукі, культуры й мастацтва, знайшло сваю праяву й у нас у васобе дактаранта Падуанскага ўніверсітэту доктара Францішка Скарыны з Полацка. Доктар лекарскіх навук і філязофіі, тэалёг і перакладнік бібліі ў беларускую мову, першы друкар Беларусі й усёй Усходняй Эўропы, няўтомны падарожнік па Эўропе, — ён сваймі здольнасцямі, усебаковымі зацікаўленынямі, сваёй няспыннай актыўнасцю быў тыповым прадстаўніком эўрапейскага адраджэння.

Як з паўдня, зь Бізантый, разам з хрысьціянствам Беларусь атрымала й навуку пісьма, гэтак цяпер разам з адраджэннем прыхідзіць з Захаду, дзякуючы акурат доктару Скарыну вельмі рана, нязвычайна важнае тэхнічнае ўдасканальненіне пісьма — друк, які, зразумела, меў першараднае значаныне для ўздыму асьветы ў Беларусі й пашырэння новых заходняеўрапейскіх ідэяў.

Другая, побач культурнага рэнэсансу, важная духовая плынь XVI ст. гэта рэфармацыйны рух, які выйшаў ужо ня зь Італіі, а зь земляў паўночнай Эўропы. Першая пратэстанцкая школа ў Беларусі паўстала ў 1539 годзе ў Вільні, а неўзабаве пратэстантызм пашыраецца нязвычайна сярод беларускага шляхоцкага стану. Вялікая важнасць рэфармацыйнай «рэвалюцыі» XVI ст. для культурных працэсаў Беларусі была ў тым, што рэфармацыя праз адварванье ад праваслаўнае царквы вядучага тады сацыяльнага пласта, баярства, зламала гэтым сілу праваслаўя ў Беларусі ды царкоўнага бізантыйскага съветагляду. Здабыты ад праваслаўя баярскі стан па колькіх ужо дзесяцігоддзях рэфармацыя згубіла аднак на карысць наступаючай каталіцкай рэакцыі. Гэткім парадкам рэфармацыя ў Беларусі адыграла ролю гістарычнага каталізатора, які моцна прысьпешыў працэс азаходнення беларускага шляхоцкага стану, працерабіўшы дарогу каталіцтву.

Важную ролю пераносніка заходніх культурных плыній і ідэяў на землі Беларусі — адраджэння й рэфармацыі — адыграла тагачасная студэнцкая моладзь, якая, асабліва ў XVI ст., масава ехала на вышэйшую навуку на Захад, на ўніверситеты Нямеччыны, Італіі, Францыі. Гэтым шляхам прыйшло да нас і азнаямленне з рымскім дый заходнезўрапейскім правам, што не засталося без свайго дабрадзейнага ўплыву на справу ўзорнага скадыфікавання старых беларускіх звычэйных і пісаных правоў у ведамым Літоўскім Статуте (1529, 1566, 1588). А што гэты ўплыв існаваў, съветчыць пра гэта ё сам укладальнік трэйцій рэдакцыі Статуту, Леў Сапега, які ў прадмове да Статуту паклікаеца ў на Арыстотэля, і на Цыцэронна, і на Рымскае права.

Зразумела, што ідэі рэнэансу прадаваліся ў Беларусі ў мастацтве, асабліва ў архітэктуры. Ведамымі ў гісторыі прыкладамі рэнэансавых пабудоваў у Беларусі былі віленскі ніжні замак (зьнішчаны пазней Москвою), фундаваны Лявом Сапегам касцёл сьв. Міхала ў Вільні, старая віленская ратуша, няіснуючая сяньня рэнэансавая перабудова віленскай катэдры. Пакінуў свой сълед рэнэанс і на беларускім малярсьціве. Апрача чыста рэнэансавых твораў, паўсталі тады й вельмі харектэрныя ў беларускім малярсьціве абразы, твораныя ў кірунку спробы сінтэзы традыцыйных бізантыйскіх формаў з новымі заходнімі. Тыповы й агульна ведамы прыклад гэткай бізантыйска-рэнэансавай сінтэзы ў малярсьціве — выдатны абраз віленскай Астрабрамской Мадоны.

Год 1569 — чародны вельмі важны зваротны пункт для культурных працэсаў Беларусі XVI й наступных стагодзьдзяў. Але сваё важнае значаньне ў гісторыі культурнай эвалюцыі Беларусі гэты год мае дзеля зусім іншай прычыны, чымся ў гісторыі палітычнай Вялікага Княства Літоўскага. Для Вялікага Княства, як дзяржавы, год гэты вызначаецца першым чынам ведамай Люблінскай вуніяй, якая мацней патужыла дзяржаўныя сувязі між Вялікім Княствам і Польшчай дый усталявала іх больш як на два стагодзьдзі, аж да канца Рэчы Паспалітае. Для гісторыі-ж культурных працэсаў Беларусі гэта год прыезду ў Вялікае Княства, у Вільню, першай групы баёвай авангарды каталіцкай рэакцыі на рэфармацыйны рух — езуітаў. Дзеянасьць езуітаў у сваім канцавым выніку адзначылася для земляў Беларусі кансеквенцыйнай вялікай культурна-гістарычнай вагі. Ужо перад канцом таго-ж XVI ст. яна даводзіць да зламанья сілы рэфармацыйнага руху; яна мацуе ў

пашырае нязвычайна каталіцтва; яна рыхтуе грунт рэлігійнай вуні ў Беларусі, што й рэалізуецца у 1596 годзе, яна даводзіць да борздае палянізацыі ды дэнацияналізацыі беларускага шляхоцкага стану, якая й прыходзіць масава ўжо ў наступным, XVII стагоддзі.

Разам з каталіцкау рэакцыяй у рэлігійнай галіне, у галіне мастацтва езуіты, як ведама, прыносяць і пашыраюць жыццярадасны, бурны, народацкі, як і рэнэанс, у Італіі, барок. З надыхам бароку ў другой палове XVI ст. землі Беларусі перажываюць рэдка дзе ў гісторыі мастацтва Эўропы сустраканую зьяву: у краі, што даўгімі стагоддзямі быў у поўнай ды блізу вылучнай уладзе бізантыйскіх формаў архітэктуры, цяпер сустракаюцца ў вадным часе й разам, побач творча спаборнічаюць аж тры іншыя, ужо заходняэўрапейскія, стылі: готыка, рэнэанс і барок. І што яшчэ больш уражае — усе яны даюць у тым-же часе творы арыгінальныя, самабытныя, творы высокай мастацкай якасці¹⁸. Другая, ня менш важная харектэрная асаблівасць архітэктуры Беларусі гэтай пары, гэта той факт, што ўва ўсіх трох стылях бачым глыбокое ўчуцьцё ў іхнью мастацкую інсасць і адменнасць, а з другога боку — вялікую творчую самастойнасць у перадаванні заходніх формаў гэтых стыляў.

У сваіх дачыненіях да бізантыйскіх формаў архітэктуры Беларусі троі заходнія стылі — готыка, рэнэанс і барок — выявілі свае харектэрныя адменныя асаблівасці. Готыка, як ведама, ня здолела выціснуць бізантыйскія формы з царкоўнага будаўніцтва, але выклікала вельмі цікавую мясцовую эвалюцыю ў кірунку сынтэзы гэтых двох стыляў, пра што гаварылася раней. Ня стаўся паважнаю загрозаю для мясцовых бізантыйскіх арх-

¹⁸ Bohusz-Szyszko M. Zarys rozwoju sztuk plastycznych... Б. 325.

ітэктурных традыцый і кароткатрываў яй даволі слабы ў Беларусі рэнэсанс. Затое ўрачысты барок закрасаваў на беларускіх землях нязвычайна пышна. Ён заглушыў тут з часам і бізантыйскі, і ўсе іншыя стылі будаўніцтва, выйшаў бясспречным пераможцам на цэлья два стагодзьдзі, аж да пары, калі ў канцы XVIII ст. падмяніў яго нэоклясыцызм.

Хоць барок у Беларусі зьяўляецца ўжо ў ваношній чверці XVI ст., але першы галоўны, узорны для іншых, барокавы архітэктурны твор паўстae толькі на пачатку XVII ст. Гэта віленскі касьцёл сьв. Казімера, закончаны ў **1606 годзе** (пачаты ў 1596), а збудаваны на ўзор касьцёлу *P. Gesu* ў Рыме. Неўзабаве па tym на ўзор касьцёлу сьв. Казімера пачынаюць будавацца дзесяткі барокавых касьцёлаў і цэркваў у Вільні, Полацку, Віцебску, Нясьвіжы, Магілеве, Смаленску — па ўсёй Беларусі. З гэтых святыняў віленскі касьцёл Пётры і Паўлы з двума тысячамі скульптураў, збудаваны ў 1668—1684 гадох гэтманам Вялікага Княства М.К. Пацам з удзячнасцю за перамогу над Маскоўшчынай, — адно з найбольш выдатных архітэктурных дасягненняў бароку ня толькі на землях Беларусі, але і ўсёй Эўропы. Польскія гісторыкі мастацтва шчыра прызнаюць, што ў багацьці нутраной барокавай дэкарацыі на землях Польшчы ня было створана нічога роўнага¹⁹.

Трэба тут ня толькі адцеміць, але і яшчэ раз моцна падчыркнуць факт, што раптоўнае, масавае ўспрыманьне мастацкіх формаў заходняэўрапейскага цывілізацыйнага кругу, якое прыходзіць на землях Беларусі ў XVI ст., ніколі ня было пасыўным нявольніцкім перайманьнем ці съляпым наследаваньнем гатowych узору культуры заходняй Эўро-

¹⁹ Bohusz-Szyszko M. Zarys rozwoju sztuk plastycznych... Б. 327.

пы. Наадварот — становішча нашых прашчураў на працягу й гэтага стагодзьдзя самадзеяна—творчае, актыўнае. Ува ўсіх галінах культуры, і асабліва мастацтва, выяўлецца імкненне ператварыць успрыманыя новыя ідэі й мастацкія формы на свой лад, датарнаваць іх да свайго культурнага асяродзьдзя, да сваіх культурных традыцый, да свайго мастацкага съветаадчуваанья. У галіне мастацтва гэткая творчая самадзеянасць захоўваецца ў паўніні й у наступных стагодзьдзях — XVII і XVIII — хоць і настаем тады ўжо заняпад нацыянальна—палітычны, а асабліва заняпад беларускага пісьменства й беларускай літаратурнай мовы з прычыны палянізацыі.

Пасылья бесканкурэнцыйнага панавання ў XVII ст., барок у Беларусі на пачатку XVIII ст. паволі перараджаеца ў далейшую фазу свайго разъвіцьця — ракако. Першаю пабудоваю гэтага стылю на беларускім прасторы быў касцёл сьв. Кацярыны ў Вільні, пабудаваны ў **1703 годзе**. Пазнейшыя шмат якія выдатнейшыя будовы ў гэтым стылі — гэта катэдра ў Менску, вуніяцкая царква ў Полацку, Бэрнардынскі касцёл і ратуша ў Віцебску, касцёлы ў Друі, Барунах, Горадні, Будславе, астронамічная абсэрваторыя ў Вільні. Мастакі Беларусі ў гэтай пары ацанілі самародныя магчымасці барока для далейшых варыяцый дыў бяскоіцых інтэрпрэтаций стылю.

Трэба аднак адцеміць, што ў вядваротнасць бароку, ракако ў Беларусі прышчапілася толькі часткова й выявілася яно толькі ў эвалюцыі некаторых дэкаратыўных дэталяў таго-ж бароку. Дзеля гэтага некаторыя гісторыкі архітэктуры Беларусі адмаўляюць яму нат права на назоў ракако, а ўважаюць за трапнейшы, больш адпаведны тэрмін для гэтага стылю — позны барок. Але й у слаба выяўленым рака-

ко беларускіх земляў зазначыліся свае адменныя асаблівасці: у вадваротнасць італьянскаму, які любіў дамінацыю пазёмных, ракако Беларусі адзначаецца сталаю перевагаю стацьных лініяў, харэктэрizuеца замілаваннем да лёгкіх, выносных формаў, у якіх адклікаецца быццам рэха далёкай папярэдніцы — готыкі. Гэтая «готызацыя» барокавай асновы формаў — цікавая адменнасць беларускага ракако²⁰.

Бесьперапынная ад XIV ст. чарага заходняеўрапейскіх стыляў на землях Беларусі — готыкі, рэнэансу, бароку, ракако, — завяршаецца дый абрываецца ў канцы XVIII стагодзьдзя стылем апошнім — нэоклясыцызмам. І гэты стыль творыць у Беларусі, найперш у сталічнай Вільні, выдатныя архітэктурныя памяткі, як новая віленская ратуша (1781—1783), як апошняя манументальная перабудова віленскай катэдры (1777—1801), як кальвінскі збор у Вільні.

Нязычайнае красаванье архітэктурнага мастацтва на землях Беларусі ў XVII—XVIII ст., у пару ўжо національна-палітычнага заняпаду, хіба найлепш выяўляе вялікую творчую пругкасць дый нязычэрпнае багацце мастацкіх сілаў беларускага народу. Гісторыкі мастацтва падчыркваваюць зь вялікім прызнаньнем факт, што хоць архітэктурныя творы на беларускіх землях тae пары грунтуюцца на глыбокім веданні й мастацкіх традыцый, і мастацкіх навінак заходній Эўропы, дык усё-ж у гэтых творах выяўляецца адначасна й поўная індывідуальная самадзейнасць мастацтва. Беларускія землі выявілі тады магутныя мастацкія творчыя сілы, якія стварылі вялікую арх-

²⁰ Morełowski M. Znaczenie baroku wileńskiego XVIII stulecia. Wilna, 1940 г.

ітэктуру, вялікую якасна й колькасна²¹. І — што асабліва важна — як навейшыя досьледы выявілі, архітэктуру гэтую стварылі пераважна свае радзімья сілы. Мясцовыя мастакі пераважалі запрошаных чужынцаў лікам, а часта ня ўступалі ім і сваймі кваліфікацыямі дый мастацкім дазнаньнем. Сянняня ведамыя ўжо гэткія прозвішчы мясцовых архітэктараў Вялікага Княства толькі з XVIII ст.: Грынцэвіч, Барткевіч, Тамашэвіч, Даўкшэвіч, Праховіч, Асікевіч, Жэлевіч, Гуцэвіч, Щыт, Клімовіч, Лукяновіч, Гарашэвіч, Сялява, Валовіч, Катовіч і — дзесяткі іншых. Не адзін з іх быў майстрам высокага таленту й вялікага дазнаньня, здольнасці якога ўсхвалілі й тагачасьнікі, адцемлюючы, што свае «абрысы» (пректы) рабіў ён *ex mente sua* (з галавы).

Ня дзіва, што гэткая пышная мастацкая спадчына, якая паўстала на землях Беларусі ў XIV—XVII ст. пад культурнымі ўплывамі захаду Эўропы, знайшла ў прэтэндэнтаў на яе сярод суседніх Беларусі народаў. Польскія гісторыкі мастацтва першым чынам намагаюцца прадставіць гэтае мастацтва як польскае й у сэнсе ягонага аўтарства, і ў сэнсе ягонай сянняшняй спадчынай прыналежнасці. Тому трэба спыніцца над гэтым пытаньнем і дакладней яго разгледзець.

Ведамая рэч, што тэрытарыяльныя адменнасці паасобных стыляў у гісторыі мастацтва звычайна прынята азначаць назовамі краінаў іх паўстаньня й пашырэння. Гаворым, прыкладам, пра нямецкі, французскі ці гішпанскі готык, каб гэтак азначыць тэрытарыяльна-нацыянальвия адменнасці ў свомасці гэтага стылю. І гэта зусім апраўдана, паколькі кожны народ узбагаціў яго асаблівасцямі, выплываючымі з свае нацыяналь-

²¹ Bohusz-Szyszko M. Zarys rozwoju sztuk plastycznych... Б. 329.

най псых ікі, зь мясцовай традыцыі, з эканамічна–сацыяльных дачыненіяў дадзенага краю.

Вось у гэтым разуменьні мы маем поўную аснову гаварыць і пра мастацкія памяткі гэтых стыляў на прасторы Беларусі як пра беларускую готыку, беларускі рэнэанс, беларускі барок і г.д. Маєм поўную аснову гаварыць гэтак таму, што на беларускім нацыянальным прасторы стагодзьдзямі была створаная вялікая колькасць выдатных твораў у гэтых стылях, твораў, якія адзначаюцца характэрнымі мясцовымі мастацкімі адменнасцямі. Маєм права гаварыць гэтак і таму, што нат і тварцы гэтага мастацтва часта былі ўраджэнцамі беларускай зямлі. Таму таксама, што на ім паклалі свой адбітак і наваюльная культурная традыцыя, і таксама мэцэнаты–фундатары, якія давалі свае замаўленні мастаком, ставілі ім пры гэтым свае пажаданні, выражалі свае густы, і праз гэта ўпрыгожвалі на канцавы харектар і выгляд архітэктурнага ці іншага мастацкага твору, творанага й мастаком чужынцам. Трэба не забывацца таксама, што архітэктурныя творы былі ў нас «творы калектывай шырэйшай усебаювой культурнай працы й творчага духу... вялікай колькасці людзей... усялякіх станаў і ўсялякіх прафэсіяў...»²². Дзеля гэтага ёсьць і поўная аснова для цверджання, што мастацтва гэтае вырасла «з найглыбейшых патрэбаў і настроіў мясцовага элемэнту...»²³, хоць сам стыль, у якім яно было творанае, і быў далёкага, заходняеўрапейскага падождання, хоць і галоўныя доўліды–архітэктры нат часта былі чужынцамі з далёкай Італіі, ці іншай краіны захадніе Эўропы.

²² Morełowski M. Znaczenie baroku wileńskiego XVIII stulecia. Objasnienia. Wilna, 1940 г. Б. 31.

²³ Morełowski M. Znaczenie baroku... Objasnienia. Б. 46.

Нат і польскія аўтары, якія звычайна намагаюцца заціцыць мастацтва Беларусі захадняе ўрапейскіх формаў да свайго, заўсёды змушаныя падчыркнуць ягоную вялікую адменнасць ад польскіх формаў тых—жа самых стыляў, якія тады—ж раззвіваліся на прасторы Польшчы. Праз гэта самае яны фактычна ўжо прызнаюць фармальную незалежнасць і асобнасць мастацтва Беларусі ад мастацтва Польшчы гэтых—жа заходняе ўрапейскіх формаў.

Як ужо гаварылася вышэй, тварцамі архітэктуры Беларусі XIV—XVIII ст. былі ў вялікай меры мастакі мясцовага паходжання. З чужынцаў асабліва шмат працаўала Італьянцаў, менш Немцаў, колькі Французаў, Бэльгаў, Нідэрляндцаў. Куды радзей, вышадкова, былі гэта Палякі. Мастакі чужынцы запрашаліся зь Італіі ці іншай краіны звычайна беспасярэдня й з Польшчы яны найчасцей мелі гэту лікі супольнага, што мусілі праз польскія землі ехаць. Мастакоў з самой Польшчы на працу ў Вялікае Княства запрашалі рэдка ня толькі таму, што нейкіх выдатнейшых майстроў Польшча тады ня мела, але й дзеля съведамай неахвоты да Польшчы й Палякоў. Польскі гісторык Белінскі піша, што ў XVI—XVII ст. багацейшая моладзь зь Вялікага Княства масава ехала на навуку ня ў Польшчу, а на ўніверсітэты Нямеччыны, Італіі, Францыі, і жаліцца на тое, што яны знарок абміналі польскі кракаўскі ўніверсітэт: «Да Кракаўскай Акадэміі менш кіраваліся. Галоўную ролю граў у гэтым палітычны партыкулярызм, бо—ж з навуковага гледзішча Кракаўская Акадэмія тады ня суступала замежным»²⁴. Дык як бачым з усяго, паводле паходжання мастакоў, тварцоў заходніх формаў архітэктуры, разьбы, малярства Беларусі XIV—XVIII ст. няма

²⁴ Bieliński J. Uniwersytet Wileński 1579—1831. Kraków, 1899 г.
Том I. Б. 25—26.

ніякіх абсалютна падставаў залічаць гэтае мастацтва да мастацтва польскага.

Калі ходзіць аб фундатараў-мэцэнатаў, дык гэта былі пераважна мясцовыя магнаты, якія ў XIV—XVI ст., зь невялікімі хіба толькі выняткамі, былі ў сваёй масе Беларусамі з нацыянальнасцю, культурнай традыцыій мовы. Калі польскі гісторык мастацтва Марыян Марэллёўскі, разглядаючы замка вaes будаўніцтва беларускага прастору XIV—XVI стагодзьдзяў, кажа, што «надводнасць і надазёрнасць тутэйшых замкаў — праява культуры й мудрасць... галоўна польска-беларускіх паноў гэтай зямлі»²⁵, дык у гэтым съцверджаныні слова «польска-» дачэплены аўтарам без аніякіх гістарычных асноваў. Мыж ведаем добра, што ў межах Вялікага Княства Літоўскага ў XIV—XVI ст. было даслоўна ніводнага аслага «польскага пана», бо да 1569 году й законамі Вялікага Княства было забаронена польскім паном асяляцца настала ў межах Княства, мець маёмасць, або займаць нейкія дзяржаўныя становішчы.

У XVII—XVIII ст. справа зъмянілася ўсяго нагэтулькі, што балышыня нашчадкаў гэтых-же беларускіх магнатаў палянізавалася моўна, аховаючы аднака-ж надалей свае культурныя дыялітычныя «літоўскія» традыцыі, з сталым адчуваньнем і нат падчыркванием ды культываваньнем сваіх псыхічных, моўных ды культурных адметнасцяў ад запраўных Палякоў з «Кароны». Сама моўная палянізацыя магнацкіх радоў Беларусі XVII—XVIII ст. дае ня большую аснову на далучаныне дзеля фундаваных імі архітэктурных памятак да мастацтва польскага, як каб нехта далучачаў мастацтва Польшчы XVII ст. да францу.

²⁵ Morelowski M. Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu. Wilna, 1938—1939 г. Б. 16.

кага на тэй аснове, што тагачасная польская арыстакратыя гаварыла пафранцуску.

Некаторыя польскія аўтары, відаць, улучаюць маастацтва Беларусі да гісторыі маастацтва Польшчы на тэй чыста фармальнай аснове, што Вялікае Княства ад 1385 году было спачатна ў слабой, а пасыля ад 1569 г. у цясьнейшай палітычнай вуніі з Польшчы. І польскія бесстаронныя гісторыкі сяньня прызнаюць, што аж да канца XVIII ст., дакладней да 22 кастрычніка 1791 г., калі пастановаю Чатыралетняга Сойму была праведзеная ўніфікацыя дзявёх дзяржаваў, праз усе стагодзьдзі вуніі Вялікае Княства й Польшча былі з праўнага гледзішча самастойнымі дзяржаўнымі арганізмамі, звязанымі на роўных правох і даволі слабака ў супольную «Рэчы Паспаліту».

З гэтага кароткага разгляду пытаньня бачым, што ўлучанье маастацтва беларускага нацыянальнага простору захадняеўрапейскіх формаў у межы гісторыі польскага маастацтва ня мае ніякіх ані фактычных, ані лягічных падставаў. Адзіна праўльнае сучаснае нацыянальнае азначэнне яго можа быць толькі імём таго народу, які быў і нацыянальнаю, і культурнаю асноваю Вялікага Княства праз усе гэтыя вякі — народу беларускага.

Кароткі агляд важнейшых фазаў прасякання на землі Беларусі заходняеўрапейскіх культурных плыніяў у XIV—XVIII ст. прадстаўлены тут галоўна на прыкладах зь гісторыі архітэктуры Беларусі, таё галіны маастацтва, што, як ведама, найболыш чула адлюстроўвае эканамічна-палітычную эвалюцыю грамадзтва. З другога боку, у разгляданых стагодзьдзях архітэктура была галіной маастацтва, якая найболльш пышна красавала на землях Беларусі. Трэба аднак помніць, што аналагічныя зусім працэсы можам адцеміць і ў

разьвіцьці разъбы, малярства дый іншых галінаў мастацтва, як і культуры наагул.

Духовая самастойнасць, ды нязвычайнай творчая пругкасць у галіне мастацтва, нажаль, куды менш прайвілася ў галіне пісьменства. Ноўвая ідэі ў пісьменсцьве, якія йшлі з Захаду ў Беларусь, ішлі праз Польшчу й прыходзілі да нас часта пры пасярэдніцтве ўжопольскай мовы. Гэта было аднэю з прычынаў палянізацыі. Вось чаму працэс культурына-цывілізацыйнага азах одненіня аднейкага канца XVI ст. у галінах, звязаных з моваю, нёс із сабою разам і палянізацыю. Гэтая моўная палянізацыя шляхоцкага стану Беларусі знайшла ў сваю прайву ў ведамай пастанове **1697 году** аб tym, што «пікар земскі» мае пісаць ужо на «рускімі» (беларускімі) «літарамі і словы», але польскімі.

Аднак, і ў галіне культурна-пісьменніцкай дый рэлігійнай паасобнай культурнай эпохі выявілі ў беларускага народу сваіх выдатных прадстаўнікоў. Пра доктара Скарыну, як пра тыповага прадстаўніка ранняга рэнэсансу, ужо гаварылася раней. Тыповай індывидуальнасцяй тэй-же рэнэансавай пары з шыроокаю асьветаю, з ведаю рымскага права й анатычнай культурнай спадчыны, з шырокай рэлігійнай дый съветагляднай талеранцыяй, быў канцлер Леў Сапега, укладальнік і выдавец трэйцяга Статуту з 1588 г. Тыповым дзеячом рэфармацыі быў у нас Васіль Цяпінскі. Барокавага стылю й мэнтальнасці дзеячамі былі пісьменнікі, красамоўцы, рэлігійныя дзяячы Мялет Сматрыцкі з пачатку XVII ст. і Сымон Полацкі з другой паловы гэтага-ж стагоддзя. Творы абодвух гэтых пісьменнікаў-красамоўцаў перасыпаныя тыповаю для бароку буйнаю мэтафарычнасцяй.

Адбіліся ў гісторыі беларускае літаратуры й блізу ўсе пазнейшыя захаднія ўрапейскія плыні. Інтэрмэды XVII—XVIII ст. бязумоўна паўсталі пад упłyвам падобных твораў Захаду. Рэакцыя на пэўдаклясычныя формы літаратуры былі нашыя «Энэіда навыварат» ды «Тарас на Парнасе». Захаднія ўрапейскі рамантызм узбудзіў пачаткі новай беларускай літаратуры XIX ст. і быў не апошнію прычыну штурхам беларускага нацыянальнага адраджэння. Выщіну сваё таўро на беларускай літаратуры й пазнейшыя захаднія ўрапейскія літаратурныя плыні, як натуралізм, нэарамантызм, сымбалізм.

Канчаючы гэты агляд заходнія ўрапейскіх цывілізацыйна-культурных элемэнтаў на землях Беларусі, мусім съцвердзіць бясспрэчны гістарычны факт, што стала нарастаючыя ад XIII стагоддзя заходнія ўрапейскія ўплывы, ад XVI ст. пачынаючы на землях Беларусі ўжо дамінаваць поўнасцю над пераважаючымі раней формамі бізантыйскімі. Ад XVI ст. аж да XX беларуская землі знаходзяцца ўжо ў бясспрэчным захаднія ўрапейскім культурным кружэ, і заходнія ўрапейскія формы мастацтва й культуры праз гэтыя стагоддзі ўсё глыбей урастаяць у беларускую радзіму культурную глебу.

У гэтай культурнай эвалюцыі ніякой істотнай зьмены ня прыносіць і XIX ст., калі Беларусь апынулася пад расейскім панаваннем. Палітычная зьмена зусім ня прынесла з сабою зьмены культурнай арыентацыі Беларусі. І далей у Беларусі пануюць захаднія ўрапейскія формы культуры, тым больш, што й сама Расея ў XIX ст. падпадае пад працэс моцнай ўрапеізацыі, запыненай толькі бальшавіцкаю рэвалюцыяй 1917 году, якая хоць з часам і прынесла гвалтоўнае перайманьне ўрапе-

пейскай тэхнікі й мэханізацыі, але ў галіне духоўай была станоўкім наваратаам Рasei да свайго спрадвечнага эўразійскага шляху.

Найбольш трывалкія, і па сяньня відавочныя, культурна-мастацкія памяткі—съветкі заходняга цывілізацыйнага шляху Беларусі праз апошняе паўтысячгодзьдзе, гэта архітэктура. Хоць бясконцыя войны й панішчылі безъліч выдатных архітэктурных памятак, аднак і да сяньняшняга дня на ўсім просторы Беларусі густа рассыпаныя тысячы будоўляў заходняэўрапейскіх формаў і стыляў. Насычана сць імі краявіду рэзка абрываецца, бадай безъ пераходных формаў, толькі на ўсходнім узьмежжы з расейскімі просторамі. Гэта наяўны, бяспрэчны доказ таго, што тамака гэта праходзіць, ад стагодзьдзяў трывае, усходня мяжа заходняэўрапейскай цывілізацыі.

4. Эўразійска-расейскія ўплывы

Заходняя Эўропа дый Бізантыя — два галоўныя цывілізацыйныя съветы, узьдзеяньні якіх фармавалі з вонкавага боку культурную існаўць Беларусі на працягу апошняга тысячагодзьдзя. Прасяканыні іншых цывілізацыйных элемэнтаў былі куды меншага значання.

Да прынціпія хрысьціянства ў канцы X ст. паважныя культурна-цыivilізацыйныя ўплывы йшли з паўночнай краіны Вялікага Воднага Шляху — Скандинавіі. Дый пышная скандынаўская цывілізацыя каля 1000-нага году хрысьціянізмавалася, заняпала ўлілася ў заходняэўрапейскую. Тойнікі заўлічае яе да цывілізацыяў, што хоць пышна зараджаюцца, але пазней вянуть, не развіваюцца, — да «абартыўных цывілізацыяў». Скандинавійская

ўплывы пазнейшэылі зь беларускага прастору, пакінуўшы толькі невялікія съяды ў архітэктуры, у мове. Скандываўскія элемэнты гісторыкі мастацтва адзначылі ў старой архітэктуры Полацку, Псکову дый некаторых іншых местаў Беларусі. У старабеларускай мове быў таксама значны лік словаў скандываўскага паходжання, зь якіх сяньня засталося ўсяго колькі, як *крук, пуд, селядзец, сцяг, ціун*²⁶.

Што да іншых вонкавых культурных узьдзеянняў на культурныя працэсы Беларусі паважней можна ставіць пытанье пра ўплывы расейска-эўразійскія, хоць яны яшчэ й вельмі кароткатрываўшы. Сучасныя гісторыкі культуры адцемлююць, што Расея сваёю, кардынальна рознаю ад эўрапейскай, эвалюцыяй грамадзка-палітычнага ладу, сваёю сваесабліваю псыхікаю й культураю выказвае выразную тэндэнцыю вылучыцца ў зусім адменны, асобны цывілізацыйны съвет. Арнольд Тойнбі ў сваім пераліку існуючых цывілізацый у «A study of history» выдзяляе расейскую асобна, як новы атожылак хрысьціянска-бізантыйскай, дый называе яе «пра власлаўна-хрысьціянска-расейскую».

Азначаць, як гэта робіць Тойнбі, сучасную расейскую культуру назовам «хрысьціянска-праваслаўнай» сяньня, калі ў Расеі ўжо другое чверцьвечча систэматычна дый безаглядна выкарочоўваюцца ўсякія хрысьціянска-рэлігійныя элемэнты, няма хіба ніякіх аб'ектыўных падставаў. Калі характеристар расейскага палітычна-культурнага працэсу з сваім дэспатызмам, дагматызмам дый нэагаццяй правоў адзінкі, не змяніўся ў сваёй аснове

²⁶ Thörnqvist Cl. Studien über die Nordischen Lehnwörter im Russischen. Uppsala och Stockholm, 1948. Аўтарка працы дапушчае магчымасць скандываўскага паходжання ў этакіх беларускіх словаў: бабыль, сцірта, сорак, шоўк.

й пасъля адкінення праваслаўя й хрысціянства наагул, дык гэта найлепшы доказ таго, што не хрысціянства ягоная карэнная існасьць.

Хоць Бізантыя некалі й мела ці малы культурны ўплыў на Маскоўшчыну ды паклала на яе сваё нясьцерпнае тайро, дык ці не яшчэ мацнейшы быў уплыў даўтога татарскага ярма (240 гадоў) дый факт увабраныя на працягу тысячгодзідзяя вялікай масы азійскага біялягічнага элемэнту зь ягонай спэцыфічнай псыхікай. Вось чаму назоў Тойнбі «хрысціянска–праваслаўнай» для культуры сучаснай Рәсей трэба ўважаць за неадпаведны. Куды дакладней і трапней азначае існасьць расейскай культуры ўведзены некаторымі расейскімі аўтарамі назоў «эўразійская» (Трубецкі дый іншыя), што значыць культуры, якая паўстала із скрыжаваньня й зыліцца цывілізацыйных элемэнтаў як Эўропы, так і сумежных простору Азіі. Гэты назоў куды дакладней перадае геаграфічную, нацыянальную, расавую дый культурна–гістарычную існасьць сучаснай Рәсей.

Цэзарапізм і дэспотыя, нэгацыя волі й правоў адзінкі, дагматызм пры адначасным няіснаваныні сталых праўных нормаў — гэта асноўныя рысы, якія на працягу стагодзідзяў татарскага ярма ды сутыку й біялягічнага зыліцца з народаў Азіі разъвіліся дый замацоўваліся ў расейскім народае. З папярэдняга агляду асноўных свомасцяў псыхікі беларускага народа можам бачыць, што гэтыя рысы расейскай псыхікі кардынальна суправаджныя да спрадвечнай цягі беларускага народа да лібералізму, да дэмакратычнай талерантнасці, да глыбокага нутранога праўнага пачуцця. Прыйцель Рәсей й Расейцаў Вальтэр Шубарт кажа, што Расейцам не стае праўнага пачуцця таму, што «усе народы, якія былі доўга ў няволі-

ніцтве, выяўляюць як сталую свомасць, занік прававога пачуцьця»²⁷.

Пра нейкія расейскія культурныя ўплывы ў Беларусі аж да XIX ст. паважна гаварыць цяжка. Рэкі Беларусі цякуць на паўночны захад, да Балтыцкага мора, і на паўдня, да Чорнага, але не на ўсход, у Маскоўшчыну. І таму эканамічна-культурныя сувязі беларускіх земляў з Маскоўшчынай на пачатку гісторыі былі другараднага значання. Хоць у пару існаваньня беларускіх незалежных княстваў (X—XIV ст.) жыцьцё прашчураў сучаснага расейскага народу й праходзіла ў падобных у некаторай меры да тагачаснага палітычна-еканамічнага жыцьця беларускага народа гістарычных абставінах, дык з пачаткам татарскага ярма гісторыя Маскоўшчыны ў расейскага народа пайшла ўжо зусім адменным шляхам.

Татарская навала 1240 году сіламоц новага палітычнага палажэння стварыла на абшары ўсходній Эўропы гістарычную канечнасць для земляў Беларусі іх арыентацыі на захад, на заходнія эканамічныя й культурныя сувязі. Тая—ж самая прычына на Маскоўшчыну дзеіла ў зусім адваротным кірунку. Маскоўшчыну татарскае ярмо ізалявала ад Захаду, улучыла на даўгія стагодзьдзі ў жыцьцё ў справы вялікай татарскай імперыі, паддала беспасярэднім азійска—татарскім культурным, палітычным і біялагічным уздзеянням на працягу цэльых 240 гадоў.

У выніку гэтага ад XIII ст. значна нарастаюць культурна—палітычныя розніцы між Беларусcіj і Маскоўшчынай. У выніку іх між гэтымі двумя на-

²⁷ «Alle Völker, die lange geknechtet gewesen sind, weisen als übereinstimmendes Merkmal die Verkümmерung des Rechtsgefühls auf...» Schubart W. Europa und die Seele des Ostens. Luzern, 1938. Б. 71.

родамі й краямі існуюць ужо ня толькі нацыянальныя й палітычна–дзяржаўныя межы, але, што гісторычна было асабліва важна, паўстае яшчэ новая мяжа — мяжа двух зусім розных цывілізацыйных съветаў. Гэты вось факт і тлумачыць нам у вялікай меры шматвяковое зацятае змаганье на гэтай цывілізацыйна–культурнай мяжы паміж Беларуссіяй (Вялікім Княствам Літоўскім) і Маскоўшчынай, наўсуперак, здавалася—б, значнай моўнай дый рэлігійнай блізіні гэтих двух суседніх народоў. Гэтая цывілізацыйная розніца ў стагодзьдзях XVI—XVII усё нарастает з далейшым культурным працэсам шпаркага азахоўнення Беларусі, пры адначаснай далейшай, добраахвотнай ужо, ізоляцыі Маскоўшчыны ад жывейшых культурных сувязяў з Захадам.

Калі землі Беларусі мелі жывы бесыперабойны культурна–эканамічны контакт з Захадам ад пачатку ўжо XIII ст., дык у Маскоўшчыну паважнейшыя заходнія культурныя ўплывы пачалі пра- сочвацца куды пазней і былі яны найчасцей вынікам дзеянасці тамака беларускіх эмігрантаў.

Асабліва ўзмацнілася беларуская культурная ўплывы на Расею ад паловы XVII ст., калі паўстае бесыперапынная эміграцыйная плынь беларускай праваслаўнай інтэлігенцыі з Беларусі ў Маскоўшчыну. Гэта была нязлічоная чарада ведамых беларускіх «асьветнікаў» Маскоўшчыны, найвыдатнейшым з якіх быў Сымон Палацкі. Гэтыя беларускія асьветнікі нарыхтавалі глебу для ведамых пазнейшых рэформаў і ўрэспубліканскіх саюзаў.

²⁸ Вялікае культурнае значаньне для Расеі працы гэтих беларускіх асьветнікаў—выхадцэнцаў XVII ст. шырэй насьветленае ў кніжцы расейскага славістага мінулага стагодзьдзя Пётры Бязсонава: Беларускія песні. Москва, 1871 г.

Ніякіх расейскіх упłyvaў не даецца зацеміць і ў XVIII ст., хоць палітычныя ўплывы Маскоўшчыны ў Беларусі з прычыны анархіі палітычнага ўпадку Польска-Літоўскага Рэчы Паспалітае былі ўжо вялікія, і яны ў канцы стагоддзя давялі да распадзелу гэтае Рэчы Паспалітае між суседзямі дый да далучэння беларускіх земляў да Расейскае Імперыі. З культурнага гледзішча не мяняецца аднак шмат палажэньяне нат і пасъля ўпадку Вялікага Княства. А ж да 1831 г. і пад расейскім панаваньнем праходзіць далей ня гэтулькі русыфікацыя, колькі далейшая палянізацыя сацыяльных верхавінаў, палянізацыя больш фарсоўная, як у ўсе папярэднія вякі, дзеля вельмі актыўнай асьветна-школьнай палітыкі на землях Беларусі царскага міністра асьветы, Паляка князя Адама Чартарыйскага.

Вогнішчамі палянізацыі Беларусі на пачатку XIX ст. былі польскія шюлы, віленскі польскі ўніверсітэт, польскі друк. Польскія аўтары адзначаюць, што дзякуючы дзеянасьці Адама Чартарыйскага ў паасобных гадох пачатку XIX ст. у беларускай Вільні друкуеца больш польскіх кніжак, як ува ўсіх местах Польшчы, разам узятых. У выніку дзеянасьці Чартарыйскага пад расейскім панаваньнем Вільня сталася культурна-палітычным цэнтрам польскага нацыянальнага руху й для этнографічнай Польшчы²⁹.

Хоць пасъля польскага паўстання 1831 г. расейская ўлада часткава й затармазіла палянізацыю Беларусі дый узмагла русыфікацыю, аднак паваж-

²⁹ Kościałkowski S. Dzieje nauki i piśmiennictwa polskiego w W. Ks. Litewskim. Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Londyn, 1953. Б. 256.

нейшых, глыбейшых вынікаў у гэтым яна ўсё—ж дасягнуць ня здолела.

Толькі ў запыненым знарок Маскою культурным развіцьці Беларусі спынілася блізу зусім і ранейшае пышнае архітэктурнае будаўніцтва. Расейская ўлада намагалася сыціраць як мага заходнія культурныя формы Беларусі, адмыслова на гэта перабудоўвала праваслаўныя й вуніяцкія цэрквы, будавала ў новыя, ужо ў тыповым расейскім стылі. Аднак нейкай грунтоўнай зьмены культурнага твару Беларусі зрабіць за адно стагодзьдзе не пасыпела. Тоё—ж, што было збудаванае, адчувалася як чужое, нязрослае з традыцыйным архітэктурным краявідам.

Калі, прыкладам, старая архітэктура Вільні стварыла арыгінальную гарманійную сінтэзу элементаў, радзімых Захаду й Бізантыі, дык накінутыя новыя, зусім чужыя месцу й асяродзьдzu, расейскія архітэктурныя формы тырчэлі чужым гардлівым госьцем. Адцеміў гэта добра гісторык мастацтва Паўлю Вэбэр, які ў 1916 годзе наведаў Вільню й у сваёй кніжцы аб мастацкіх багацьнях места пісаў пра збудаваную ў 1909 г. расейскім царскім урадам Раманаўскую Царкву на Закрэце, што ў вагульным відзе места яна вычуваецца, як нешта брутальнае, гвалтоўнае, чужое³⁰.

Дык, не зважаючы на расейскія намаганыні, аж да пачатку XX ст. на землях Беларусі даміна-

³⁰ «... die im Jahre 1909 vollendete Romanoffkapelle am stärksten als Fremdkörper im Stadtbilde auffällt. Es liegt etwas brutales in ihrer ganzen Erscheinung und in ihrer Ausstattung mit vielen knall goldenen Zwiebelkuppeln. Wer aus einiger Entfernung... die Stadt überschaut, empfindet das ostländische Glänzen dieser Kuppeln... als gewaltsame Eindringen einer fremden Macht». Weber P. Eine vergessene Kunststätte. Wilna, 1917. Б. 94.

валі заходнія культурныя формы³¹. Беларусь далей і бяспрэчна з культурнага гледзішча была ў круге цывілізацыі захадняеўрапейскай. Ці ўрастуць ў беларускую культурную глебу й на сколькі найнавейшыя расейска-эўразійскія ўплывы савецкай ужо пары — гаварыць пра гэта сяньня яшчэ зарана.

5. Выснавы

На падставе гэтага кароткага агляду культурна-гістарычных працэсаў Беларусі можам зрабіць гэткія агульныя выснавы:

1. Беларускія народныя радзімія духова-культурныя асновы на працягу ўсіх пораў гістарычнага жыцьця беларускага народа вызначаюцца элементамі прававога ладу, дэмакратыі, нацыянальнай, рэлігійнай дый палітычнай талеранцыі. Гэта

³¹ Гэтыя бяспрэчны ѹі відавочны гістарычны факт стаіць у поўнай супяречнасці з хвалішчай, накінутай згары тэзай сучаснай савецкай афіцыйнай гістарыяграфіі. Савецкі гісторык архітэктуры Беларусі Ягораў Ю. у апубліканай нядыёна Акадэміі Навук СССР кнізе цівер дзіць з абурэннем, што гэта толькі «беларускія нацыяналісты ня ўтварылі «даводзілі» ад сутнасць якога-небудзь уплыву расейскай культуры на фармаваныне й раззвіцьцё беларускай архітэктуры, падчыркуючы пры гэтым ейнае заходнедняеўрапейскас паходжанье». Сам-ж Ягораў намагаецца «давесыці» зусім адваротнае: што ў XIV—XVIII ст. «Беларускі народ... сіляў натхненыне й майстроўства ад найвыдатнейшых твораў расейскага дойлідзтва...», хоць ягоныя канкрэтныя «доказы» гэтага ня ўдаюць далей съцверджаныя факту будовы ў XVI ст., у часе Лівонская вайны, войскам цара Івана Грознага, часова га значаныя замкаў на беларускай тэрыторыі памежнай з Маскоўшчынаю (пркл. Сокал, Тураўля). Гл.: Ягораў Ю. Градостроительство Белоруссии. Академия Наук СССР. Институт Истории Искусств. Москва, 1954. Б. б. 6 й 107.

дае поўную падставу паводзя псыхікі дый нацыянальна–культурнага тыпу беларускі народ залічыць да народаў заходняэўрапейскіх.

2. З вонкавых культурна–цывілізацыйных узьдзеянняў у гісторыі беларускага народа найбольшае значаньне мелі ўплывы бізантыйскія й заходняэўрапейскія. Бізантыйскія цывілізацыйныя формы пераважаюць на землях Беларусі ад пачатку хрысьціянства аж да XV стагодзьдзя — у гэтым часе Беларусь была ў межах бізантыйскага цывілізацыйнага кругу.

3. Заходняэўрапейскія ўплывы на землях Беларусі нарастаюць ад XIII ст. і дасягаюць перавагу над бізантыйскімі ў XVI стагодзьдзі, ад пары рэфармацыі ў Беларусі. Дамінацыя заходняэўрапейскіх цывілізацыйных элементаў трывае ад таго часу аж да XX стагодзьдзя.

4. Уплывы расейска–эўразійскія вельмі кароткія, не ранейшыя за XIX стагодзьдзе, і ня мелі дагэтуль паважнейшага значаньня для культурна–цывілізацыйнага твару Беларусі.

Гістарычнай канцэпцыя Вацлава Ластоўскага ў працах сучасных гісторыкаў*

Рыгор Максімовіч

У гістарычнай навуцы даўно ведама, што назывы *Rусь*, *ruski*, на ўсх однеславянскіх прасторах не спрадвечныя. Спачатна існавалі там, ад часоў дагістарычных, толькі назывы пляменныя — Крывічы, Дрыгвічы, Радзімічы, Севяране, Вяцічы, Дзераўляне, Паляне, Славене ды іншыя. Плямёны гэтых называюць, месцы іх нага рассяяленыя падаюць старыя ўсходнеславянскія летапісы. Ад дагістарычных часоў існаваў і назоў агульны, што абыймаў усе плямёны славянскае мовы, назоў *славяне*.

Нейкага адмысловага агульнага назову для плямёнаў толькі ўсх однеславянскіх не было, як не было й агульных назоваў якія абыймалі-б у асобную группу плямёны, ці народы, паўдзённа або заходненеславянскія. Сучасны падзел славянскіх народоў і іх моваў на трэх групах — паўдзённую, заходнюю й усходнюю — навуковы, габінэтны ды даволі новы. Шырэй ён замацаваўся толькі ад мінулага стагодзьдзя.

* Упершыню надрукавана ў «Запісах» №13 (Нью Ёрк, 1975. С. 47—56).

Што да назову *Русь*, дык паводле аўтарыгэтнага съветчання першага ведамага, і найвыдатнейшага, у сходненаславянскага летапісца Нестара, які жыў у другой палавіне XI і пачатку XII стагодзьдзя (1056—1114?), *Русяй* калісьці называліся не славяне, а тыя скандынаўскія варагі, што запанавалі спачатку ў недалёкім ад Скандинавіі Ноўгарадзе, а пасьляй у Кіеве. У «Повести временных лет», Нестаравым летапісе, пад годам 862 кажацца, што плямёны Чудзь, Славене, Мэр і Крывічы, зь якіх заморскія скандынаўскія варагі бралі тады дань, у гэтым годзе:

Прагналі варагаў за мора, і не далі ім дані, і пачалі самі ў сябе ўладаць. І ня было між імі праўды, і ўстаўаў род на род, і была між імі нязгода, і сталі ваяваць самі з сабой. І сказаў сабе: «Пашукаем сабе князя, які ўладаў—бы намі ды судзіў—бы паправу». І пайшлі за мора, да варагаў, да Русі. Русий бо называліся гэтыя варагі, падобна як іншыя называюцца швэды, а іншыя нарманы, англы, а яшчэ іншыя готляндцы... Чудзь, Славене, Крывічы й Весь сказаў Русі: «Зямля нашая вялікая й багатая, ды парадку ў ёй няма. Прыйходзьце княжыць і ўладаць намі». І выбралася трох братоў з сваімі родамі, і ўзялі з сабою ўсю Русь, і прыйшлі да Славенаў, і сеў старшы Рурык, у Ноўгарадзе, а другі, Сінеюс, на Белавозеры, а трэйці Трувар, у Ізборску. І ад варагаў гэтых празвалася Руская зямля... Варагі ў гэтых гарадох находнікі, а першыя пасяленцы ў Ноўгарадзе — Славене, у Полацку — Крывічы, у Роставе — Мэр, у Белавозеры — Весь, у Мураме — Мурама.

Дык, паводле расказу Нестара, *Русяй* называліся спачатна тыя варагі, што прыбылі з Рурыкам з Скандинавіі ў запанавалі ў Ноўгарадзе ды іншых племенных палітычна-эканамічных цэнтрах і славянскіх, і фінскіх. Паводле таго-ж Нестара наў-

гародзкія варагі—Русы пазъней, па съмерці ўжо Рурыка, накіраваліся пад правадырствам ягонага дружынъніка Алега, апякуна малога Рурыкавага сына Ігара, на поўдзень ды захапілі подступам Кіеў ад варагаў іншых, што Кіевам валадалі. Князем у Кіеве Алег пасадзіў Ігара, ад якога й пачаўся род кіеўскіх князёў Рурыкавічаў. З захопам варагамі—Русамі Кіева яны сталі поўнымі гаспадарамі важнага тады вельмі гандлёва—камунікацыйнага шляху «з варагаў у грэкі».

Паколькі Алегавай дружыне варагаў—Русаў у Кіеве ўдалося пры ўладзе ўтрымацца, горад ды бліжэйшыя сумежныя землі Палянаў і сталі называць зямлёю Русаў — *Рускай зямлёй*. Даўжэйшае панаванье ў славянскім Кіеве неславянскіх скандынаўскіх варагаў—Русаў па колькіх пакаленнях давяло да іх зыліцца зь мясцовым славянскім жыхарствам, да іх славянізацыі па звычаях, мове, ды, шляхам жанімстваў, і па крыві.

Гэткім способам князі спачатку чужыя, *рускія*, князі «находнікі» ды захопнікі, сталі з часам для кіяўлянаў князямі сваймі ня толькі па ўладзе, але й па крыві. Далейшым вынікам гэтага было, што *рускімі* сталі называцца ўжо ня толькі «находнікі варагі» ды іх нашчадкі, але й славяне — усе іхныя падданыя жыхары *Рускае зямлі*.

Вось гэткім шляхам, паводле аўтарыгэтнага съветчаныя Нестара, прынесены з Скандинавіі заваёунікамі Кіева этнанім *Русь* перашчапіўся з часам на этнічна не вараскае, не германскае, але славянскае жыхарства, ды стаў назовам геаграфічным, спачатку праўда, вельмі абмежанае, але славянскае этнічна тэрыторыі. *Руская зямля* ў X—XI стагодзьдзях прасторам была невялікая, бо абыймала толькі Кіеў ды блізкія ад яго землі Палянаў.

Пры канцы X стагодзьдзя, ад часу княжаньня ў Кіеве князя Валадзімера (978—1015) і да съмерці князя Яраслава Мудрага ў 1054 годзе, Кіеўскае княства Рурыкавічай на час кароткі вырастаете ў магутную сілу. У залежнасці ад кіеўскіх князёў трапляюць суседнія ўсёх однеславянскія плямёны й землі, якія нейкі час мусіць плаціць кіеўскім князём дань. Не зважаючы на гэтую залежнасць, ні ў стагодзьдзі X, ні ў XI, як съветчак летапісы, назовы *русь*, *рускі*, далей самое Кіеўшчыны, ці бо *Рускае зямлі* не былі пашыраныя, не ўжываліся. Назовы гэтыя тарнаваліся ўсё яшчэ толькі да дынастыі кіеўскіх князёў, іхнае кіеўскае *Рускае зямлі*, кіеўскага княства, і толькі рэдчас яшчэ да тых іхных блізкіх памежных валаданьняў, што былі ў больш трывалай залежнасці ад Кіева.

У летапісах ёсьць шмат прыкладаў на тое, што яшчэ аж пад канец стагодзьдзя XII, як правіла, Галіч, Валынь, Смаленск, Палацак, Пскоў, Ноўгарад, Сузdal, Уладзімер, Клязьма *Русяй* не называліся. Не называліся *Русяй* плямёны Крывічоў, Дрыгвічоў, Радзімічаў, Вяцічаў, ноўграадзкіх Славенаў.

Калі ход пра беларускія прасторы, тут пляменныя назовы захаваліся асабліва доўга. Дрыгвічы ў летапісах успамінаюцца яшчэ да 1149-га, Радзімічы да 1169-га, Вяцічы да 1197-га году. Крывічы—ж у хроніках Захаду ведамыя яшчэ аж да пачатку XIV стагодзьдзя. Прыйладам, нямецкая, пісаная палацінскую, хроніка Дусбурга апісваючы пад годам 1314 паход крыжакоў на Наваградак падае, што тады «*frater Henricus ... venit ad terram Crivicie et civitem illam, que parva No gardia dicitur, серит*». Толькі ад стагодзьдзя XIII поймы *Русь*, *рускі* пашыраюцца й на далейшыя ад Кіева ўсёх однеславянскія прасторы.

Што працягам трох стагодзьдзяў гісторыі ўсходняе Эўропы — стагодзьдзяў X—XII — Русія называлася толькі Кіеўшчына, і што толькі шмат пазней назоў гэты пашырыўся й на іншыя ўсходнеславянскія землі, ведалі паважнейшыя гісторыкі даўно. Ніхто зь іх аднак—жа ня даў задавальняючага, навукова аргументаванага выясьнення, як, якім способам і чаму назовы *Русь*, *рускі*, з Кіева перанесеныя былі з часам на ўесь ўсходнеславянскі простор, аж да Ноўгароду на поўначы.

Уражала асабліва гісторыкаў тое, што, як съвetchылі летапісы, назовы *Русь*, *рускі* з Кіеўшчыны шырыліся не, як можна было—б спадзявацца, у часы найбольшае палітычнае сілы Кіеўскага княства, калі Кіеў быў дамінуючым цэнтрам усходу Эўропы ня толькі палітычна, але й эканамічна ды культурна, не за князёў Валадзімера ды Яраслава Мудрага, але шмат пазней, калі Кіеў згубіў ужо сваё палітычнае значаньне. Факты паказваюць, што пашырэньне з Кієва назову *Русь* адбывалася перш за ёсё якраз пасля палітычнага ўпадку Кіева дзеля няспынных змаганняў князёў, прэтэндэнтаў на кіеўскі князёўскі пасад, ды асабліва пасля захопу й зьнішчэння Кіева ў 1240 годзе татарамі, што канчаткова пазбавіла Кіеў усякага і палітычнага, і эканамічнага, і культурнага значаньня.

У 1954 годзе ў Лёндане, у выдавецтве George and Unwin, выйшла з друку паангельскую книгу польскага гісторыка Гэнрыка Пашкевіча «The Origin of Russia». У ёй, між іншага, шмат месца адведзена разгляду паходжання, колішніх значанняў назоваў *Русь*, *рускі*, ды гістарычным зъменам гэтих значанняў.

Што да способу пашырэньня гэтих назоваў з Кіеўшчыны на іншыя ўсё однеславянскія прасто-

ры, ключавая, разьвітая ў кнізе, тэза аўтара тая, што вырашальную ролю ў гэтым адыграла прыймо ў 988 годзе кіеўскім князем Валадзімерам хрысьціянства. Паколькі хрысьціянства на славянскім усходзе прынялося спачатку ў Русаў і Кіеў стаў цэнтрам новае веры, сядзібай праваслаўнай мітраполіі, дык і веру гэтую на ўсходзе Эўропы сталі называць вераю *Rusay* — *рускаю верай*, назовам, які дажыў аж да нашых часоў.

Калі гэтая новая *руская вера* шырылася пазней і на далёкія ад Кіева землі й плямёны, як яе прыймалі пагане жыхары Полацку, Ноўгараду ці Суздальчыны, дык пасъля прыйма новае веры й палачанаў ды ноўгарадцаў сталі называць — спачатку толькі па веры — *рускімі*, ці бо людзьмі *рускае веры*. У выніку па некаторым часе стварыўся гэткі стан, што хоць назоў *Руская зямля* тарнаваўся й далей толькі да канкрэтнай абмежанай прасторы, да тэрыторыі кіеўскіх Палянаў, па веры *рускімі* ставалі й жыхары Смаленску, Полацку, Ноўгараду, Суздалі, Пскова, Валыні, Галіча.

Паводле Г. Пашкевіча гэткім гэта шляхам з часам дайшло да таго, што слова *Русь* набыло падвойнае значаньне. Палітычна й геаграфічна *Русь*, *Руская зямля* азначалі яшчэ ўсё толькі Кіеў з бліzkімі прылежнымі да яго тэрыторыямі. У сэнсе-ж рэлігійным *Русь*, *рускі* ахоплівалі ўжо ўсіх славянскіх і не славянскіх пасълядоўнікаў *рускае веры*, праваслаўнае веры. Зъ неславянскіх плямёнаў назоў гэтых перайшоў галоўна на тыя фінскія плямёны на поўначы, што прынялі праваслаўе.

У выніку паўстала гэткае палажэнье, што хоць Ноўгарад, Сузdal, Смаленск, Валынь, Галіч да Кіеўскай Русі ў палітычна-геаграфічным сэнсе й не залічаліся, але дзеля свае *рускае веры* яны

былі звязаныя з Кіевам назовам *Русь* у галіне рэлігійнай ды падпарадкованыя навет кіеўскім мітрапалітам. Дык паводле Г. Пашкевіча, на рускай дынастыя кіеўскіх Рурыкавічаў ды іхныя палітычныя ўпłyвы, але праваслаўная вера й Царква былі тэй сілай, што шырыла назовы *рускі*, *Русь* на ўсходзе Эўропы далёка й за межы кіеўскага *Рускае зямлі*. І назовы гэтых шырылі яны й тады, калі Кіеў ды Кіеўскае княства даўно ўжо заліла ды зруйнавала татарская навала.

Свой гэткі пагляд Г. Пашкевіч у книзе аргументаваў на аграмадным славянскім і заходнеэўрапейскім гістарычным матар'яле, на дадзеных жаролаў — летапісаў, актаў, дакумэнтаў. На ўвагу ён узяў і вялізную папярэднюю навуковую літаратуру. Дзеля гэтага ягоная книга мела шырокі, інтэрнацыянальны водгук сярод тых гісторыкаў і моваведаў, што цікавіліся славянскім усё одам Эўропы. На ўсіх кантынентах съвету, ад Амэрыкі да Японіі, ды найперш у краёх Эўропы і ў СССР, паказалася каля ста рэцензійных, і прыхільных, і крытычных яе аглядаў.

У 1963 годзе Г. Пашкевіч выдае другую книгу — «The Origin of Russian Nation». Зъмест гэтае книгі, гэта далейшае распрацаваныне й удакладненыне паглядаў выказаных у книзе папярэдняй, з адначасным разглядам пастаўленых ёй крытыкамі закідаў. У гэтай вось книзе Г. Пашкевіч, між іншага, піша:

Якабсан крытыкуе галоўную тэзу «The Origin of Russia», што датычыць да царкоўнае й рэлігійнае вагі тэрміну «Русь»... Трэба тут падчыркнуць, што тая самая інтэрпрэтацыя значання РУСЬ была сформуляваная беларускімі навукоўцамі...

Далей, у зносцы пад тэкстам, Пашкевіч дадае:

Мушу выясняніць, для акуратнасьці, што я да свайго выснаву дайшоў зусім незалежна ад аўтараў беларускіх

рускіх. Калі я ўжо канчаў «The Origin of Russia», я натрапіў на два артыкулы з аналігічнымі паглядамі да тae тэзы, якую высоўваў, пайменна: Ю. Верашчака. Аб найменнях «Гуды», «Крывічы», «Русь» («Крывіч», 1923, I, Б. 17—24), ды Л. А. Што такое «Русь» смаленскай тарговай граматы 1229 г. (тамсама, 1923/6. Б. 23—24)¹.

Дык Г. Пашкевіч прызнаў, што гэта «беларускія навукоўцы» даўно перад ім сфармульявалі пагляд, які зьяўляецца ключавым для высноваў ягонае кнігі, пагляд пра спосаб пашырэння з Кіева назову *Русь*. Заяву Пашкевіча можна яшчэ ўдакладніць гэтым, што гаварыць, у запраўданасці трэба не пра двух, а пра аднаго толькі беларускага навукоўца. Псэўдонім і крыптонім, якімі падпісаныя артыкулы ў «Крывічы» — «Юры Верашчака» ды «Л. А.» — належыць адной асобе: выдаўцу й рэдактару ковенскага часапісу «Крывіч» Вацлаву Ластоўскаму. Дык тэза пра рэлігійнае значанье назоваў РУСЬ, *рускі*, як важнага фактару для справы пашырэння гэтых назоваў з Кіева на ўсю ўсходнеславянскую прастору, была пастаўленая Ластоўскім, гэта ягоная гістарычнае канцепцыя. І выказаная яна была ў друку трыццаць і адзін год перад зьяўленнем кнігі Г. Пашкевіча «The Origin of Russia».

Адцеміць для дакладнасці трэба, што ў першай кнізе Пашкевіча, «The Origin of Russia», нічога не сказана пра гэта, што галоўная яе тэза была сфармульваная ўжо раней «беларускім навукоўцамі», хоць паказаныя вышэй артыкулы там і пададзеныя пры канцы кнігі ў съпісе скарыстанае да працы літаратуры, ды раз і ў зносцы пад тэк-

¹ Paszkiewicz H. The Origin of Russian Nation. London, 1963. P. 325.

стам кнігі. Калі цяпер Г. Пашкевіч гэта ў другой сваёй кнізе раскрывае, з адначаснай заявой, што да падобных выснаваў ён дайшоў «незалежна ад аўтараў беларускіх», дык гэта таму, што гэтым часам звярнуў на гэта ўвагу адзін з рэцэнзэнтаў ягонае першае кнігі.

У 1955 годзе ў часапісе, што выходзіць у Нью Ёрку, «The Ukrainian Quarterly», П. Грыцак адцеміў, што галоўная тэза Пашкевічавай працы «The Origin of Russia», тэза пра рэлігійнае значаньне тэрміну *ruski*, *Русь*, як важнага фактару ў пашырэнні гэтага назову з Кіева на далейшыя славянскія прасторы, ані новая, ані арыгінальная. У гэтым пытаньні, паводле П. Грыцака, Пашкевіч толькі «съведама ці ня съведама ідзе за тэзаю прадстаўнікоў крывіцкага крыла беларускае інтэлігенцыі». На прыклад гэтага ён прывёў друкаваны ў 1951 годзе «Кароткі начырк гісторыі Крывіч–Беларусі» Я. Станкевіча². Дык да прызнаньня, што галоўную канцэпцыю кнігі «The Origin of Russia», сформулявалі шмат раней беларускія навукоўцы, Г. Пашкевіч у некаторай меры быў змушаны tym, што ўвагу на гэта звярнуў рэцэнзэнт ягонае кнігі.

Калі сам Г. Пашкевіч прызнаў, што «тая самая інтэрпрэтацыя значаньня РУСЬ была сформуляваная беларускімі навукоўцамі», ды падаў і канкрэтныя публікацыі дзе, цікава будзе пазнаёміцца з арыгінальным іх тэкстам. Як ужо ўспаміналася, абодва артыкулы, — адзін падпісаны псеўдонімам, а другі крыптонімам, — належаць пяру ведамага беларускага пісьменьніка, навукоўца й выдатнага грамадзка–палітычнага дзеяча Вацлава Ластоўскага.

² The Ukrainian Quarterly. New York, 1955. P. 181.

Першы артыкул, падпісаны псеўдонімам Юры Верашчака мае назоў «Аб найменьнях „Гуды”, „Крывічы”, „Русь”»³. На пачатку артыкулу дадзеная агульная заява, што:

няма ніводнага народу, які–б на працягу ўсёй сваёй гісторыі заўсёды насіў адно й тое саме імя. Пад упливам перасяленъня, чужаземных заваяванъняў, зъмены пануючай дынастыі або веры, заснаваньня новага нацыянальнага цэнтра й гэтаму падобных прычынаў, найменьні народаў і дзяржаваў зъмяняліся.

Першым у артыкуле разглядаецца назоў *Гудай*, якім аж да нашых дзён Беларусаў называюць суседзі Лятувісы. Далей ідуць разважаныні пра назоў *Крэву*, якім таксама аж да сяньня, называюць Беларусаў Латышы. Пасля гэтага аўтар прыводзіць розныя летапісныя весткі, пачынаючы ад съветчанъняў Нестаравай «Повести временных лет», што датычаць да зъяўленьня й да пашырэння на землях Беларусі назоваў *Russ*, *russki*. Пра гэта ў артыкуле напісана:

Пашырэнне імя *«Russ»* на тэрыторыю Крывічоў, адбывалася не дынастычным парадкам, а шляхам пашырэння хрысьціянства. Прыняць це хрысьціянства вялікім князем кіеўскім Валадзімерам мела вельмі важныя вынікі для дынастыі Русаў і іхных дружын. Дынастыя, з дружынай, пад упливам славянскай граматнасці, асмілівалася з падбітymі славянамі (таксама, як раней было ў Баўгарыі), прыняла іх мову. У свой час од хрысьціянства, якое, с'я першапачатку, было верай пануючае клясы, князёў і дружыны, верай Русаў, атрымала найменьне «рускай веры». *«Russ»* і «хрысьціянін» былі найменьні ўзаемна сябе пакрываючыя. Ад гэтага часу «прымучваньне» славянаў ва-

³ Верашчака Ю. Аб найменьнях «Гуды», «Крывічы», «Русь» // Крывіч. Коўня, № 1, (1923). Б. 23—24.

рагамі, пакрывалася высо кімі мэтамі пашырэнья «руской веры», пашырэння хрысціянства. Манаполь хрысціянства ў руках Кіеўскіх Русаў сыграў грамадную ролю ў сэнсе ўгрунтаваньня іх улады й пашырэнья ўплываў. На іхным боку была цяпер хрысціянская царква з яе арганізацыяй і граматнасцю, ды, у дадатку, цэнтрам гэтай царквы быў іх-жэ «богоспасаемы» горад Кіеў. Хрысціянства, што ўжо перад гэтым мела карані між гарадзкога жыхарства ўсяго абшару ўсходняй славяншчыны, пачало скора шырыцца, і... за 200 гадоў увесь усходнеславянскі абшар становіцца хрысціянскім і прыбірае імя Русь. Старыя пляменныя дзяржавы найменыні прасльедующаца, як азнака зваяванага паганства, як азнака адсталасці й някультурнасці. У пераходны час ад паганізму да хрысціянства, прыймаєцца імя «Русь» і Крывічanskім народам. Аднак найменыне «Крывічы», як моцна ўкараніўшаеся, уступае сваё месца новаму тэрміну не адразу. Мы ўжо бачылі вышэй, што ў XI ст. кіеўскі летапісец не расцягвае імя Русь на Крывічоў. Латышы да сяньня ня ўжываюць імя «Беларусы», а называюць, па старой памяці, нас Крывічамі (Крэву). Найменыне гэтае да нядаўна, фігуравала ў статыстыцы (Столпянский Н. Девяць губерний Западнага Края. СПб, 1866 год), а знача ў памяці народнай, як найменыне нацыянальнае.

З гэтага вынікае, што: а) найменыне «Русь» не славянскага паходжаньня, занесена яно на славяншчыну Норманамі ў IX стагодзьдзі; б) пашыралася яно між славянскіх плямёнаў як тэрмін дынастычны і, галоўна, як веравызнаўчы; у гэтым апошнім значаньні яно ўмацавалася ў сярод Крывічоў.

Гэткі вось быў арыгінальны пагляд В. Ластоўскага на спосаб пераносу на беларускія землі назоваў Русь, russki. Як бачым, ён у істоце ідэнтычны з паглядам выказанным у гэтым пытаньні Г. Пашкевічам. Адзначыць можна толькі невялікія роз-

ніцы ў самым сформуляваныні. Калі Ластоўскі кажа, што найменьне «*Rусь*» пашыралася «між славянскіх плямёнаў як тэрмін дынастычны і, галоўна, як веравызнаўчы», дык Пашкевіч думку гэтую фармулюе гэтак:

У гістарычных часох слова «*Rусь*» мела падвойнае значанье. Геаграфічна й палітычна яно азначала Кіеў з прылеглымі тэрыторыямі, у рэлігійным—жа сэнсе яно ахоплівала ўсіх славянскіх і не славянскіх пасълядоўнікаў веры Русаў... Гэты факт паказвае, што не заснованая Рурыкам дынастыя, але Праваслаўная Царква была галоўным пашыральникам найменьня Русь у ўсходній Эўропе⁴.

Калі Ластоўскі, як бачыム, гавора пра «*Rусь*», як тэрмін толькі дынастычны, дык Пашкевіч адцемлівае стадью ягонага ўжо шырэйшага сэмантычнага засягу, бо кажа пра «геаграфічны й палітычны» зъмест гэтага слова. Калі Ластоўскі пашырэньне назову «*Rусь*» дзякуючы ягонаму рэлігійнаму значанню абмяжоўвае толькі ўсходнеславянскаю прастораю, Пашкевіч фармулюе шырэй, бо кажа, што «ў рэлігійным сэнсе яно ахоплівала ўсіх славянскіх і не славянскіх пасълядоўнікаў веры Русаў», ці бо праваслаўнае веры. Удакладнен্�не гэтае гістарычна й апраўданае, і важнае, бо славянізацыя хоць—бы вялікіх масаў жыхарства плямёнаў фінскіх на поўначы пачыналася якраз зь іхнага наварочваньня на «рускую» веру. За гэтым ішла ўжо русыфікацыя.

У другім артыкуле, азагалоўленым «Што такое *Русь* смаленской тарговой граматы 1229 г.» Ластоўскі звязаную увагу, што ў грамаце гэтай нямецкія купцы Рыгі й Готлянду ўвесь час назы-

⁴ Paszkiewicz H. The Origin of Russian. London, 1954. P. 146.

ваюцца «лацініянамі», купцы—ж с маленскія — «русяй». Дык слова РУСЬ даецца ў супаставе да слова «лацініяне», ці бо пайма харктару рэлігійнага. Відавочна пад упльвам артыкулу Ластоўскага, тэкст гэтае граматы асабліва шырака, у ангельскім перакладзе, цытуе ў сваёй кнізе Пашкевіч ды цытаты папераджае заўвагай:

Праўдападобна найважнейшы дакумент датычны да нашага пытання — гэта ўмова паміж с маленскім князем з аднаго боку й Рыгай ды Готляндам з другога⁵.

Вышэй прыведзеныя свае пагляды В. Ластоўскі пазней коратка пераказаў і на пачатку свае кнігі «Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі» (Коўня, 1926, б. 7) словамі:

У 988—990 гадох Валадзімер прыняў хрысьціянства і, пры помачы грэцкіх сьвятароў, ахрысьціў сваю дружыну і кіеўскіх мяшчанаў. Гэты крок Валадзімера меў страшэнна важныя вынікі: Варагі—Русь узялі ў свае рукі ініцыятыву хрышчэння ўсходніх славянаў, або, іначай кажучы, набылі сабе права рабіць падбоі славянскіх племёнаў пад відам наварацванья ў хрысьціянства. Больш того, крыж у руках варагаў—Русі акружыў іх аўрэоляй носьбітаў і пашырыцеляў вышэйшай культуры. Кіеў стаўся асяродкам распаўшырэння хрысьціянства, а кіеўскі князь, парадуне зь мітратапітам—грэкам, стаўся галавой гэтага хрысьціянства, якое на ўсходненеславянскіх аштарах заслыло пад назовам «рускай» веры. У справе замацаванія вараскіх заваяванняў на ўсходнія славянішчы не прыняць це хрысьціянства в арагамі—Русью адыграла першарадную ролю... Переход у новую «рускую» веру разглядаўся ў тыя часы, як адначасны переход у новую нацыянальнасць «рускую»...

⁵ Paszkiewicz H. The Origin of Russia. P. 13—14.

Розыніца ў паданьні тae самае гістарычнае канцэпцыі Ластоўскім і Пашкевічам галоўна толькі ў шырыні абронтування тae самае тэзы. Ластоўскі яе падае ляканічна, коратка, як гатовы паствулят лёгікі, ды ілюструе яе правільнасць невялікім толькі лікам прыкладаў з летапісаў ды дакумэнтаў. Пашкевіч—жа той самы пагляд абронтувае на вялізным, зачэрпнутым з гістарычных жароўлаў усходу й заходу Эўропы, давадовым матар'яле. І самую думку ён кладзе вуглавым каменем пры абронтуванні галоўных выснаваў свае вялікае навуковае працы, tym часам як Ластоўскі выказаў яе толькі ў артыкулах.

Гістарычная канцэпцыя, распрацаваная з гэткім акадэмічным размахам і пададзеная ў вялікім кніжным выданьні, ды ў мове першарараднае міжнароднае важнасці, паангельску, паставіла для навуковага абмеркавання ўз্যнятае ў 1923 годзе Ластоўскім пытаныне на шырокі інтэрнацыянальны форум. І ў гэтым, бяспрэчна, вялікая заслуга Г. Пашкевіча.

Ды як—бы шырока й грунтоўна, і сяньня, і ў будучыні, не аблікоўвалася й не разбудоўвалася ці Пашкевічам, ці іншымі навукоўцамі, гэтая тэза, фактам застаецца, што гэта цалейшае распрацоўванье канцэпцыі беларускага гісторыка Вацлава Ластоўскага.

У гістарыграфіі ведамая старая спрэчка «нарманістай» з «антынарманістамі» ў пытаньні зъяўлення назоваў «Русы», «Руская зямля», «Русь». Адзначыць важна, што разгледжаная тут канцэпцыя В. Ластоўскага спрэчкі гэтае не кранае, бо паясьняе яна не зъяўленьне гэтых назоваў у Кіеве, а толькі **пашырэнне** стуль на іншыя ўсходнеславянскія прасторы. Галоўным фактам

у гэтым пашырэнні, паводле Ластоўскага, была новая хрысьціянская вера Русаў Кіева, якая набыла назоў «*рускае веры*», і, пры далейшым пранікненні хрысьціянства на ўсходнеславянскія землі, разносіла адначасна ды замацоўвала назовы «*рускі*», «*Rусь*».

The Concept of V. Lastouski in Works of Contemporary Historians

by Ryhor Maksimovich

Summary: It has been known to historians for some time that the terms, **Rus** and **Ruskaya Zemlya**, were first applied only to the territories of the Polyanye near Kiev. It was only from the beginning of the 12th century that the scope of these terms spread to include other East European lands. For a long time, however, no explanation was offered for the cause of that spread to territories remote from the Kievan center of power and influence. In 1923, the Byelorussian historian, Vaclau Lastouski, advanced the thesis that the principal factor of that diffusion was the Orthodox Church, since that faith, after Kiev's conversion, was referred to as the **faith of Rusy, Russian faith**. Lastouski's thesis has since then been accepted by other historians. In recent years it has received considerable development and substantiated treatment in the works of Henryk Paszkiewicz.

Спрэчка пра дакумэнты, якіх ніколі ня было*

Рыгор Максімовіч

Гістарычныя вытокі ды нацыянальная істота Вялікага Княства Літоўскага належала да проблемаў, насыяяніе якіх у гістарычнай літаратуре дзеля розных прычынаў асабліва супярэчлівае. Даводзіцца, ці раз яшчэ й цяпер, сустракацца й зь меркаваньнямі ў гэтых пытаньнях фантастычнымі, на канкрэтных фактах не абапертымі. Прыкладам памылковых выснаваў, што паўсталі зь неправераных ведамак, служыць можа й узънятая гадоў пару таму спрэчка пра справу ў навуковай літаратуре, здавалася—б, даўно ўжо выясняную — пра ўрадавую мову Вялікага Княства Літоўскага.

Віктар Суляніцкі, былы студэнт, пасъля—ж і прафэсар віленскага міжваеннае пары польскага ўніверситету, ці бо ўніверситету колішніяя сталіцы Вялікага Княства, у 1972 годзе ў парыскім польскім месячніку «Культура» зъмясьціў артыкул, у якім пісаў:

Адным з апошніх дакумэнтаў Рэчы Паспалітай у літоўскай мове была справа здача дэлегатаў Вялікага Княства, што былі высланыя да Белай Царквы на перамовы з Хмяльніцкім¹.

* Упершыню надрукавана ў «Запісах» №13 (Нью Ёрк, 1975. С. 77—81).

¹ Sukienicki W. «Rara avis» czyli o Litwinach mówiących po polsku // Kultura, Paryż. Nr. 12, 1972. B. 47.

На ўвеце аўтар меў выяўна дакумэнт з паловы XVII стагодзьдзя, з году 1651-га, бо ў гэтым гэта годзе адбываліся ў Белай Царкве перамовы з Багданам Хмяльніцкім. Сваю інфармацыю аб дакумэнце, што быццам напісаны мовай «літоўскай», у значаньні лятувіска-жамойцкай, В. Сукяньніцкі паўтарыў і ў артыкуле, што быў надрукаваны ў польскім лёнданскім зборніку «Паментнік Віленскі». Там ён дадаў, што падае гэта паводле кнігі М. Ромэра «Літва»².

У згаданай кнізе, якая з друку выйшла ў годзе 1908-м, Міхал Ромэр пра гэта пісаў:

Бадай ці не апошні афіцыйны дакумэнт напісаны ў мове літоўскай, гэта ліст, што быў пісаны зь Белай Царквы прадстаўнікамі Літвы, якія зъехаліся там для перамоваў з прадстаўнікамі Хмяльніцкага; аўтарамі гэтага ліста былі: Адам Кісель, ваявода кіеўскі, Юры Глябовіч, ваявода Смаленскі, Вінцэнты Гансеускі, стольнік В.К.Літоўскага, і Міхал Касакоўскі, падсудак брацлаўскі³.

Падаючы гэтую зацемку ў зносцы свае кнігі, М. Ромэр як на яе крыніцу паклікаўся на лятувіскі часапіс 1907 году «Лятувіс». З гэтага вынікае, што самога дакумэнту, ці хоць-б перадрукаванага арыгінальнага яго тэксту, аўтар ня бачыў.

На заяву В. Сукяньніцкага пра справаздачу зь Белай Царквы дэлегатаў Вялікага Княства як пра «адвін з апошніх дакумэнтаў Рэчыпаспалітай у літоўскай мове», зарэагаваў лістом, што быў надрукаваны ў той самай «Культуры», З.С. Сямашка. Ён пісаў:

Не пярэчу, што гэтак было, ды мне здаецца, што гэты дакумэнт трэ было-б называць хутчэй першым дакумэнтам Рэчыпаспалітай у мове літоўскай, а не

² Sukiennicki W. Pomiędzy Niemcami a Rosją // Pamiętnik Wileński. Londyn, 1972. B. 148.

³ Römer M. Litwa. Lwów, 1908. B. 19.

апошнім, бо-ж мовай урадавай В. К. Літоўскага як перад, гэтак і ў пачатковай пары ўгодаў з Польшчай, была ня мова літоўская, а г. зв. руская, папярэдніца ця перашняе беларускае...

Пратэстантызм ды заніканье лацінскае мовы... прычыніліся да ажыўлення мовы літоўскай... і гэтым хіба можна тлумачыць зъяўленне першага дакументу Рэчыпаспалітай — справа здачы зь перамоўай з Хмяльніцкім — у гэтай мове ў XVII стагодзьдзі⁴.

У навуковай гісторычнай літаратуре выясняўнена даўно, што ніякіх — і ніводнага — пісаних жамойцка-лятувіскай мовы афіцыйных дакументаў Вялікага Княства Літоўскага, пра што цяпер спрэчку завялі польскія аўтары, ніколі ня было. Дыскусія пра гэта ўзынімаецца сяньня, хоць пытаныне гэтае, як і сама канкрэтна справа мовы ліста зь Белай Царквы, аўтарытэтна былі выясняўненыя даўно, а на пачатку гэтага стагодзьдзя між іншага й вучоным гэткае шырокое ды грунтоўнае гісторычнае веды, як Аляксандар Брунэр.

Выдатны польскі мовавед, адначасны гісторык літаратур й дасканальны знаўца старое культуры Рэчыпаспалітай, аўтар шматтомных манумэнтальных выданняў у гэтай галіне «Старапольская энцыкліпэдыя» ды «Гісторыя польскай культуры», А. Брунэр пра старую беларускую мову ў 1918 годзе пісаў:

Гэтая беларуская мова мае сваю шмат ранейшуюй слáўнейшую прошласць, чым маларуская ці вялікаруская, ды пад чужым літоўскім назовам яна ў ёй скрываецца. Была-ж яна мовай урадавай на ўсёй Літве. Па-«літоўску», г. зн. пабеларуску, пісаліся акты, легапісы, літоўскія статуты. Яна першая зъявілася ў друку, адным часам з мовай польскай, у Бібліі доктара Скарыны ў Празе ды Вільні каля 1520 году... Гэтым пісьменствам у 16 і 17 стагодзьдзях жыла ўся Русь...

⁴ Siemaszko Z.S. List do Redakcji // Kultura, Parыж. Nr. 3 , 1973. B.154.

На загало вачных балонках маскоўскіх кнігаў ці раз прачытаеш: перакладзеная зь «літоўскага» (г. зн. беларускага). Сяньняшні літваман гатоў падумашь, што гутарка тут пра ягоную жамойцкую гаворку. Навет палякі, прыкладам Ромэр, даваліся зьвесці голаму назову ды ў «літоўскім» лісьце Кісяля дашукваліся памяткі жамойцкае мовы, пра якую ні Кісялю, ды й нікому іншаму, тады й ня сънілася. Словы аднаго гучанья як-жа-ж рознае могуць мець значаньне⁵.

Гадоў дзесяць пазыней, у сваей працы аб пісанным пабеларуску рукапісе 1510 году, тую самую гістарычную праўду А. Брукнер яшчэ раз коратка выказаў словамі:

Уесь час кажам «літоўскі, ліцьвін», але гэта толькі заміж «беларускі, беларус», бо ў 1510 годзе пра запраўдную этнографічную Літву ніхто й ня съніў; Рэй яшчэ ў 1562 годзе ліцьвіном беларуса называў, а ў Маскве і ў XVII стагодзьдзі «литовскій» тое самае, што «беларускі»⁶.

Ды ня толькі ў надрукаваных у Маскве кнігах перакладзеных зь беларускае мовы сустракаем азначэнне гэтае мовы «літоўская». Тоё самае можна знайсьці й на тысячах дакумэнтаў тae пары датычных да Вялікага Княства Літоўскага, што ляжаць у старасчовах Масквы. Дык у Маскоўшчыне XVI—XVII стагодзьдзяў беларускае «літоўскае» мовы з моваю балцкай, жамойцкай, ня блыталі, як цяпер, колькі стагодзьдзяў пасъля, здараеца гэта зь некаторымі польскімі аўтарамі.

Ды ня толькі на ўсходзе Эўропы, у Маскоўшчыне, але й на захадзе шмат хто тae ды й ранейшае пары пад мовай «літоўскай» разумеў мову славянскую, ці бо беларускую. Энэй Сыльві Піка-

⁵ Brückner A. Z niwy białoruskiej. Kraków, 1918. B. 3—5.

⁶ Brückner A. Rusko—polski rękopis z g. 1510 // Slavia, VII, Praha, 1928. B. 10—11.

ляміні (пазнейшы папа Пій II, 1485—1464) пісаў: «Літва... мяжуе з Польшчаю ад усходу... мова народу славянская (*Sermo gentis Sclavonicus*)»⁷. Гартман Шэдэль, аўтар славунае ў сваю пару нюрнберскас «Хронікі сьвету», што тысячнымі тыражамі ды шмат разоў перавыдавалася ў мовах лацінскай, нямецкай ды іншых, у гэтай, выдадзенай у 1493 годзе кнізе, пры волі Літвы падаваў: «Мова гэтага народа вэндыйская (*Das gezueng diss volks is Windisch*)»⁸. Славянаў на заходзе тады часта называлі агульным назовам «вэнды», іхную-ж мову «вэндыйскай». Тое самае падаваў у 1511 годзе й Ян Коклес Норык у кнізе, што была выдадзеная ў Нюрнбергу, калі пра ліцьвіноў пісаў: «Мову ўжываюць славянскую (*Lingua utuntur Sclavonica*)»⁹. Ян Багемскі ў 1538 годзе, пры волі Літвы, чытачом паясьняў, што «Мова народу, як і палякоў, славянская (*Sermo gentis, ut Polonis, Sclavonicus*)»¹⁰.

Пазней, у літаратуры стагодзьдзя XIX-га, назоў «літоўская» пераносіца з мовы беларускае на мову лятувіска-жамойцкую, ды за ёю й замацоўваецца. Вось неўсъведамленыне зъмены значаныя пайма «літоўская мова» й даводзіць некаторых да хвалышывае ўявы пра нацыянальную істоту ўрадавае мовы Вялікага Княства Літоўскага. Карыстаючыся поймамі XIX—XX стагодзьдзяў, немагчыма раскрыць правільна ды належна

⁷ Pii Pontificis Maximi Historia Rerum ubique Gestarum cum Locorum descriptione. Parhisiss, 1509. B. 109v—110.

⁸ Schedel H. Das buch der chroniken und geschichten. Nürnberg, 1493. B. CCLXXVIII.

⁹ Jo. Coclei Norici Decastichon. In librum. Norinburgae, 1511. B. Kv—K. II.

¹⁰ Omnia Gentium Mores, Leges et Ritus. Ex multis clarissimis rerum scriptoribus a Joanne Boemo Aurbano Teutono nuper collecti et novissime recogniti. Antveriae, 1538. B. 80v—81.

зразумець зъявы й падзеі колькі стагодзьдзяў ранейшыя, часоў тых, калі ў гэтыя поймы ўкладаўся зу сім іншы зъмест.

На разважаньні ў сучасным друку пра «лятувіскую» быццам мову афіцыйных дакумэнтаў Вялікага Княства Літоўскага можна было—б і не зъяртаць увагі, як на зъяву прыпадковую. Ды ў каранёх падобных паглядаў ляжыць пашыраная сярод гісторыкаў польскіх яшчэ й сяньня ўява, што вядучую ды кіраўнічую ў Вялікім Княстве Літоўскім XV—XVII стагодзьдзяў, дзяржавы з жыхарствам у ня меньш 80% славянскім, была не славянская беларуская (пазней палянізаваная) шляхоцкая ды магнацкая сацыяльная верхавіна, але балцкое мовы лятувіскія «фэўдалы». Аўтары з падобнымі памылкоўымі ўяўленынямі ці ня ведаюць, ці съведама заплющваюць во чы на навуковыя працы да гэтага пытаньня тых польскіх і няпольскіх гісторыкаў, якія, як А. Брукнэр, беспадстайнасць гэтага даўно ўсьведамлялі ды выяснялі.

Бярэ дзіва, што й аўтары, якія пра гісторыю Вялікага Княства шмат пісалі ды гадамі яе й з універсытэцкіх катэдраў выкладалі, нейк не зъяртаюць увагі, ігнаруюць, съветчаныні здавалася—б гэткіх аўтарыгетных XVI стагодзьдзя тагачаснікаў, як хоць—бы ведамага выдатнага дзяржаўнага мужа, вялікага канцлера літоўскага Льва Сапегі, які ў прадмове да напісанага пабеларуску ды ў 1588 годзе выдадзенага Статуту Вялікага Княства Літоўскага пісаў:

А есьлі катораму народу стыд праў сваіх ня ўмеці, пагатоўю нам, каторыя ня обычым якім языком, але сваім уласным правы сыпісаныя маём і кожнага часу чаго нам патрэба ку адпору ўсякае крыўды ведаці можам.

Дык законы Вялікага Княства ўкладалі, афіцыйныя граматы, акты, дакумэнты пісалі людзі

таго народу, для якога беларуская мова Літоўскага Статуту была яго «языком уласным». Сацыяльна й палітычна пануючая кляса гэтага народу рупілася пра справы й патрэбы дзяржавы, была яе гаспадаром, ёю кіравала.

Вось да падобных аўтарытэтных съветчанініяў тагачаснікаў ды памятак—дакументаў гэткае першараднае гістарычнае вагі, як Літоўскія Статуты, як летапісы Вялікага Княства Літоўскага, як колькісot тамоў пісанae пабеларуску Літоўскае Мэtrykі, сотняў тысячаў захаваных дакументаў і актаў звязратацца трэба для належнага асэнсаванья этнічна—народнае базы й нацыянальнае істоты Вялікага Княства Літоўскага ды для ўсведамлення пануючae ў ім культуры й мовы, а ня шукаць адказаў на гэтыя пытаньні ў лятувіскіх ці іншых палітычных часапісах нашага стагоддзя.

Dispute Over Non—Existent Documents

by Ryhor Maksimovich

Summary: Several years ago a discussion took place in a Polish journal «Kultura» centering on official documents from the 17th-century Grand Duchy of Lithuania, written allegedly in the Lithuanian language. It is well known among scholars that Byelorussian (and not Lithuanian) was the official language in the Grand Duchy of Lithuania. The discussion among the Polish authors arose from ignoring the fact that in the 17th century the Byelorussian language, especially in Muscovy, was quite often called «Lithuanian». This misconception demonstrates the importance of being aware of semantic changes in historical terms and concepts.

Тры выданыні Трэцяга Статуту Вялікага Княства Літоўскага*

Рыгор Максімовіч

Гісторыя старога беларускага друку, друку XV—XVIII ст., яшчэ вельмі мала вывучаная й не- напісаная. Ня ўлічаныя яшчэ і ўсе выданыні таго часу, ды й з важнейшых рэдка якія кнігаведна да кладней апісаныя. Ня ўсё яшчэ ведаем навет і пра гэтую важную кнігу, як надрукаваны ў друкарні Дому Мамонічаў у Вільні Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 году, систэматычным укладам і паўнінёй ахопленых законаў унікальны юрыдычны кодэкс тae пары ўва ўсёй Эўропе, а адначасна — выдатны по мнік беларускага друку XVI ст.

Склалася колькі прычынаў на тое, што надрукаваныя Мамонічамі кнігі Статуту 1588 году слаба вывучаліся. Адна зь іх была тая, што з нарастаючай у XVII—XVIII ст. палянізацыяй Вялікага Княства Літоўскага, кнігі статуту, напісанага моваю «рускаю» — як тады тагачасную беларускую мову называлі — паступова выціскаліся зь юрыдычнага ўжытку, заменяваліся кнігаміпольскага перакладу гэтага статуту. Дайшло да таго, што пры канцы XVII — на пачатку XIX ст. быў забыты й сам факт, што беларускай моваю

* Упершыню надрукавана ў «Запісах» №16 (Нью Ёрк, 1978. С. 107—118).

статуты калісъці існавалі. Агульна ўжо думалі, што Статут 1588 году ад самага пачатку быў напісаны й друкаваўся папольську.

Толькі на пачатку XIX ст. гісторыкі й юрыстыя зь вялікім дзівам адкрылі, што першапачатковы тэкст Трэцяга Статуту быў напісаны ды друкаваўся пабеларуску, а не папольську. Да-ведаліся тады пра гэта навукоўцы з выдадзе-нае ў 1813 г. кнігі В. Сопіка «Опыт Российской библиографии», у якой Статут 1588 году першы раз быў бібліографічна зарэгістраваны ды коратка апісаны¹.

Ад гэнага часу пачаліся пошуки па бібліятэках ды прыватных кнігазборах беларускіх экзэмпляраў статуту для іхнага агляду й вывучэння, па-колькі толькі ў іх быў арыгінальны тэкст кодексу законаў, які ўсё быў у сіле, хоць друкаваўся ён ужо ў мовах польскай і расейскай. Выявілася з часам, што незважаючы на войны, пажары, людзкую нядбайлівасць, усё-ж можна было знайсьці большы лік экзэмпляраў Статуту 1588 году.

Пры аглядзе знайдзеных кнігай статуту хутка кінулася ў вочы, што хоць на ўсіх экзэмплярах стаяў год 1588, ды на tym самым ліку бачынаў надрукаваны быў і той самы тэкст, аднак набор тэксту выяўна ня быў ідэнтычны. Ужо ў 1823 г. ведамыя гісторыкі Ё. Лелеволь² і I. Даніловіч³ прызналі за факт пэўны, што беларускі тэкст статуту друкаваўся ня раз, але «два разы».

¹ Сопиков В. Опыт Российской библиографии. Ч. 1. СПБ, 1818. Б. 239—240, № 1425.

² Lelewel J. Bibliograficznych ksiąg dwoje... T. 1, Wilno, 1823. S.55.

³ Daniłowicz I. Opisanie bibliograficzne dotąd znanych egzemplarzy Statutu Litewskiego... // Dzieńnik Wileński, t. II. Wilno, 1823. S. 169.

І. Даніловіч, які асабліва грунтоўна вывучаў арыгінальны беларускі тэкст статуту, пасъля агляду большага ліку экзэмпляраў кнігі дайшоў да высновы, што статут друкаваўся ў ня з двух, але з колькіх набораў. Зъвярнуў на гэта ўвагу Даніловіч у апубліканай у 1834 г. панямецку працы, у якой выказаў і свой здогад пра прычыну надрукавання колькіх выданьняў кнігі пад тым самым годам. Даніловіч пісаў, што Статуту 1588 году:

Было колькі (тры?) новых выданьняў з захаваннем таго самага 1588 году ды ліку бачынаў першага выданьня. Гэтыя выданьні Мамонічы друкавалі гэткім способам відавочна таму, каб з такога перадруку бязь ведама канцлера Сапегі мець прыбытак⁴.

Удзел Льва Сапегі ў падрыхтове трэцяе рэдакцыі статуту быў вельмі важны. Ён, зь іншымі дэлегатамі Вялікага Княства Літоўскага, падаў новы статут новаабранаму каралю Жыгімонту Вазу для пацверджанья, што кароль прывілеем 28 студзеня 1588 г. і зрабіў. Паколькі Леў Сапега, тады яшчэ падканцлер, але выконваў абавязкі памерлага нядаўна канцлера Астапа Валовіча, і ягоным перш за ўсё абавязкам было стаяць на варце законаў Вялікага Княства, 11 лютага 1588 г. кароль выдаў яму прывілей на выданьне новага статуту друкам. На падставе гэтага прывілею Леў Сапега статут сваім коштам і надрукаваў у друкарні Дому Мамонічаў у Вільні.

Браты Лукаш і Кузьма Мамонічы, собственікі друкарні, былі выдатнымі дзеячамі Вялікага Княства Літоўскага. Лукаш Мамоніч быў тады скарбным Вялікага Княства, ці бо, як і Сапега, займаў

⁴ Daniłowicz I. Historischer Blick auf die Lithuaniaische Gesetzgebung // Dorpater Jahrbücher für Literatur, Statistik und Kunst, besonders Russlands. 2. Bd. Riga und Dorpat, No. 3. S. 293.

становішча міністэрскае рангі — быў міністрам фінансаў. Кузьма Мамоніч даўжэйшы час быў бурмістром сталічнага места Вільні й актыўным дзеячом віленскага права славнага брацтва. Мамонічы былі ў вельмі блізкіх дачыненнях з Львом Сапегам. У іхнай друкарні Сапега пасля друкаў сваім коштам і кнігі рэлігійнага зместу.

Каб Мамонічы, людзі багатыя, прарабавалі друкаваць у Вільні, пад бокам самога Сапегі, гэткую вялікую кнігу, ды й ня раз, і паслья скрыта ад Сапегі яе прадаваць, — усё гэта так непраўдападобна, што дапушчэнне Даніловіча ў наўку вай літаратуры не прынялося. Пазнейшымі дасьледнікамі было толькі ўда кладнена, што кнігі і статуту былі надрукаваныя ня з двух і ня з «колькіх», але з трох розных набораў. Адзначыў гэта ў 1883 г. ужо І. Каратаеў у сваім бібліографічным вопісе надрукаваных кірыліцай кнігаў; тое самае падаваў і А.І. Мілавідаў у 1908 г.⁵. Што Статут 1588 году друкаўся колькі разоў, пісаў і В. Ластоўскі ў сваёй «Гісторыі беларускай кнігі» 1926 г.⁶. Заставалася адно няведамым, калі ды ў якой чароднасьці паасобныя выданыні друкаваліся.

У 1928 г. І.І. Лапа, які асабліва грунтоўна вывучаў Трэці Статут, апублікаваў свою канцэпцыю пра спосаб зъяўлення кнігаў статуту, надрукаваных з трох розных набораў, але адным часам⁷.

⁵ Каратаев И. Описание славяно-русских книг напечатанных кирилловскими буквами. Т. I. СПб, 1883. С. 236. Миловидов А.Н. Описание славяно-русских старопечатных книг виленской Публичной Библиотеки. Вильна, 1908, № 12. С. 21.

⁶ Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крывескай) кнігі. Коўна, 1926. Б. 434.

⁷ Лаппо И.И. К вопросу о первом издании Литовского Статута 1588 года // Tauta ir žodis. Kaunas, Nr. 5, 1928.

Лапа звяярнуў увагу на тое, што пацверджаны каралём Жыгімонтам 28 студзеня 1588 г. новы статут Леў Сапега мусіў надрукаваць да канца году, каб з пачаткам 1589 г., калі ад съвята Трох Каралёў статут уваходзіў у юрыдычную сілу на месца Статуту Другога, кніга была гатовая й яе можна было разаслаць ува ўсе паветы й суды Вялікага Княства.

Каб выканаць дадзеное Сапегам заданьне й надрукаваць у тэрміне кнігу вялікага фармату ды больш за 600 бачынаў друку, у друкарні Мамонічаў, на думку Лапы, той самы тэкст набірала адначасна колькі наборшчыкаў. Лапа пісаў:

Трэці Літоўскі Статут друкаваўся ў друкарні Мамонічаў колькі мі паралельнымі наборамі ці з аднаго рукапіснага экзэмпляра пад дыктоўку, ці з адпаведнага ліку рукапісных арыгіналаў⁸.

У часе такога набору аркушы набранага тэксту адразу друкаваліся на юлькіх друкарскіх прэсах адначасна. Гэтак, паводле І.І. Лапы, кнігі статуту й зьявіліся хоць у tym самым годзе, але надрукаваныя з розных набораў.

Гіпатэзу пра «паралельныя наборы» Лапа бараніў да канца працы над сваёй манографіяй «Литовский Статут 1588 года», другі том якое выйшаў з друку ў 1938 г. Аднак і Лапава гіпатэза была сустрэта вельмі крытычна, бо ня мела ніякіх конкретных доказаў ды была мала праўдападобная дзеля свае тэхнічнае складанасці⁹.

⁸ Лаппо И.И. Литовский Статут 1588 года. Т. I Ч. 2. Kaunas, 1936. С. 389.

⁹ Ptaszycki S. Pierwsze wydanie Trzeciego Statutu Litewskiego i jego przeróbki // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetlecia rocznicy wydania Pierwszego Statutu Litewskiego. Wilno. 1935. S. 165.

Друкарні і ў часы Мамонічаў ужо ведалі, як у патрэбе хутка набраць тэкст вялікае кнігі. Рабілася гэта не складаючы гэты самы тэкст колькім «паралельнымі наборамі пад дыктоўку», што было б лішняю колькіразовою працаю, з дадаткам працы таго, што «дыктуваў», але раздаўши колькім наборшчыкам розныя часткі рукапісу адразу — аднаму пачатак, другому сярэдзіну, трэцяму канчатак ці падобна. Гэтак друкарня можа набраць хутка кнігу кожнае вялічыні.

Ня цяжка хіба было для друкарні Мамонічаў і надрукаваць ужо набранае. Леў Сапега ў лісьце да князя Крыштала Радзівіла 13 ліпеня 1588 г. пісаў, што «новы статут ужо загадаў друкаваць»¹⁰. З гэтага вынікае, што да канца году на надрукаваныне кнігі друкарня мела найменш каля паўгоду часу.

Доктар Францішак Скарына, калі друкаваў у Празе Біблію, за паўгоду патрапіў набраць і надрукаваць больш за 500 бачынаў. Хіба не было гэта тэхнічнай праблемай і семдзесят гадоў пасьля для друкарні Дому Мамонічаў у Вільні, калі гэтым разам кніга была й большая. Друкарня Мамонічаў ужо колькі гадоў інтэнсывна працавала, выдала каля дзесяцёх кнігаў, і ў 1588 г. мела дазваных у друкарскай справе друкароў. Дзеля съпеху, у патрэбе можна было друкаваць тэксты набору паасобных аркушоў кнігі на колькіх друкарскіх прэсах адначасна.

Хоць канцэпцыі і Даніловіча, і Лапы не прыняліся, як мала праўдападобныя, ды тро разныя наборы кнігаў Статуту 1588 году ўсё—ж заставаліся канкрэтным фактам. Бібліографы й гісторыкі

¹⁰ Archiwum Domu Radziwiłłów. Scriptores rerum polonicarum. T. VIII. Cracoviae, 1885. P. 195.

не маглі аднак знайсці спосабу, як устанавіць чароднасьць, у якой тры варыянты набору друкаваліся, ані гады новых выданьняў. Да адказу на гэтую пытаньні давяло кнігаведнае вывучэнне кнігаў статуту трох розных выданьняў у супастаўленьні іх зь іншымі кнігамі, што гэтым самым часам друкаваліся ў друкарні Дому Мамонічаў.

Гэткую працу правяла ўніклівая маскоўская дасыледніца кірылічных старадрукаў А.С. Зярнова. У бібліятэках СССР яна мела магчымасць агледзець большы лік кнігаў Статуту 1588 году ды іншыя надрукаваныя Мамонічамі кнігі. Вынікі сваіх дасыледаваньняў Зярнова падала ў 1959 г. у сваім нарыйсе пра друкарню Мамонічаў¹¹.

А.С. Зярнова найперш звярнула ўвагу на ведамы даўно факт, што кнігі статуту аднаго варыянту набору маюць дадзеныя дзъве балонкі з папраўкою памылак: «**О мылкі, который трафи-лися в друку, так себе чытай и разумей**». У кнігах двух іншых набораў гэтая памылкі пераважна папраўленыя. З гэтага Зярнова зрабіла выснову, што выданье з паказаньнем памылак, гэта й будзе першае аўтэнтычнае выданье статуту, якое надрукаваў Леў Сапега ў 1588 годзе, где пацверджаньня статуту каралём Жыгімонтам.

Чароднасьць і прыблізныя гады выхаду з друку кнігаў двух іншых варыянтаў набору А.С. Зярнова змагла ўстанавіць, супаставіўшы стан дрэварытных ініцыялаў кнігаў статуту зь іхнымі станамі у іншых выданьнях, што друкаваліся ў друкарні Мамонічаў. Для аргументаванья сваіх высноваў яна дала й рэпрадукцыі некаторых ініцыялаў з кнігаў статуту ды з надрукаваных Мамонічамі ў 1592 і

¹¹ Зернова А.С. Типография Мамоничей в Вильне // Книга, Сб. 1. Москва, 1959. С. 188—197.

1593 гадох Псалтыроў. З стану пашкоджаныя ініцыялаў у працэсе друкавання Зярнова змагла ўстанавіць, што другое выданье статуту друкавалася ў гадох 1592/93, а трэцяе калі 1594/95 году.

Дык пытанье храналёгій часу выхаду выданья статуту А.С. Зярнова паставіла на грунт кнігаведных фактаў, якія даюць падставу казаць ужо зусім канкрэтна, што Статут 1588 году друкаваўся ня з «колькіх паралельных набораў», як думаў І.І. Лапа, але былі трывы выданыні кнігі трах розных гадоў.

Даводзіца затрымацца над пытаньнем, чаму аднак, хоць беларускі арыгінал статуту друкаваўся трывы разы, на ўсіх трах выданыніх стаіць адзін і той самы 1588 год? Каб зразумець гэта, зъвярнуць трэба ўвагу на загаловачную бачыну кнігі. На ёй угары, ды ўва ўсіх трах выданыніх, дадзены гэткі загаловак:

**СТАТУТ ВЕЛИКОГО КНЯЗТВА ЛІТОВСКОГО
от наяснейшаго господара короля Его Милости
Жигимонта третьего на коронации в Кракове
выданный року 1588**

Пад заглоўкам зъмешчаны дзяржаўны гэрб Вялікага Княства Літоўскага, Пагоня. Пад гэрбам надрукаваныя чатыры цытаты зь Бібліі пра праўду, справядлівасць, справядлівы суд. На самым жа нізе ў два радкі набрана:

**З ласки и за привильем короля Его Милости
В Вилни друковано в Дому Мамоничов**

Зъвярнуць важна ўвагу на тое, што пададзены ў заглоўку 1588 год, гэта год, калі статут «на каранацыі выдаў» кароль, гэта значыць калі ён яго пацвердзіў. Пра друк-жа статуту на загаловачнай бачыне, у двух радкох унізе, пададзена

толькі, дзе ды ў якой друкарні кніга надрукаваная, але няма году выхаду кнігі з друку ні на выданьні першым, ні на двух іншых.

Для кнігі дзяржаўных законаў важным было, зразумела, найперш тое, калі кодэкс з праекту стаўся «Трэйцім Статутам». Рэч была ўжо другардная, калі гэты статут пасъля друкаваўся ці перадруковаўваўся. Год 1588 ставіўся пасъля й пры ўсіх колькінаццацёх перадруках тэксту статуту ў мовах беларускай, польскай, расейскай у XVII—XX ст., хоць—бы для таго, каб адрозніць яго ад Статутаў 1529 і 1566 гадоў.

Калі ход пра выданьне першае, пра першадрук, якое выйшла ў годзе 1588, ці бо ў годзе, калі статут быў пацверджаны каралём, даваць на ім год выхаду кнігі з друку ня было й канечнае патрэбы, бо ён супадаў з годам каралеўскага «выданьня» статуту, які стаяў у загалоўку кнігі. Калі—ж год надрукаванья не падаваўся пазней і на выданьні другім 1592 г. ды трэцім 1595 г., а толькі год 1588 каралеўскага «выданьня», дык Леў Сапега, тады ўжо канцлер, меў свае для гэтага меркаваньні.

Як відаць з другога выданьня статуту 1592 г. ды з трэцяга 1595 г., з ідэнтычнага графічнага афармлення іхных загалоўачных бачынаў ды з набору кнігі так, каб тэкст кажнае бачыны новага выданьня заўсёды супадаў з тэкстам тае са-мае бачыны выданьня 1588 г., Леў Сапега прыдаваў значанье гэтаму, каб новыя выданьні выглядалі падобна да выданьня першага. Гэта, бязумоўна, давала некаторыя выгады ў практицы юрыдычна—судовага справаводства пры адначасным карыстаньні рознымі выданьнямі таго самага кодэксу.

Ды былі іншыя й шмат важнейшыя прычыны, якія Леў Сапега, як канцлер Вялікага Княства Літоўскага, браў хіба на ўвагу, калі на новых выданьнях статуту ня ставіў году іхнага надрукаваньня. Рэч у тым, што хутка пасъля выхаду з друку Статуту 1588 году ўзыняліся да��члівия дамаганыні польскае шляхты, каб зацверджаны Жыгімонтам Вазам статут у абставінах асаблівых, калі новаабранаму каралю вельмі залежала на тым, каб дэлегацыя Вялікага Княства Літоўскага якнайхутчэй признала яго й за вялікага князя Літвы, перагледзець на супольным сойме Рэчы Паспалітае, як вымагалі гэтага быццам умовы Люблінскае вуніі, ды да іх датарнаваць. Польскіх магнатаў і шляхту абураля то е, што ў сваёй новай рэдакцыі статут татальна ігнараваў пастановы Люблінскае вуніі 1569 г., ды захоўваў і замацоўваў дзяржаўную асобнасць Вялікага Княства ад Польшчы.

Дзеля гэтага, як выявілі апошнім часам архіўныя досьледы Ю. Бардаха, польская шляхта на сваіх сойміках у паветах сандомірскім, люблінскім, серадзкім ды іншых, яшчэ й колькі гадоў пасъля выхаду з друку статуту, усё яшчэ настойліва дамагалася, каб новы статут на супольным сойме перагледзець, паправіць, а навет і скасаваць, як ня важны, бо прыняты без удзелу «польскіх станаў»¹². Леў Сапега, як бачым, дамаганыні гэтая ігнараваў, статут перавыдаваў безь ніякіх зьменаў.

І польскі храністы Бельскі ў «Польскай хроніцы» 1597 г. адзначыў, што прадстаўнікі Вялікага Княства Літоўскага свой новы статут

¹² Бардах Ю. К вопросу об утверждении Литовского Статута 1588 г. // Славяне в эпоху феодализма. АН СССР. Москва, 1978. С. 203—205.

Królowi do poprzsieżenia wtrącili. Ale, że to juž po seymie Koronacyjnym było, nie wiet jako ma być ważny, że go bez nas ukowali¹³.

У гэткіх палітычных абстравінах канцлер Леў Сапега, выглядае, уважаў, што лепш перавыдаваць статут ня ставячы на кнізе году новага яе выдання, што толькі лішня дражніла—б польскую шляхту — было—б дэманстрацыйным ігнараваньнем ейных дамаганьняў.

Да «супольнага» з польскаю шляхтаю перагляду на сойме Рэчы Паспалітае пацьверджанага ўжо каралём статуту ўрад Вялікага Княства Літоўскага ніколі не дапусціў. З гледзішча кіраунікоў Вялікага Княства, і перш за ёсё самога Льва Сапегі, наважанага абаронца сувэрэнных правоў Княства, гэта было—б уменшваньнем Польшчы ўнутраныя справы не свае дзяржавы. Умовы Люблінскае вунії заўсёды інакш разумелі й інтэрпрэтавалі ў Вялікім Княстве Літоўскім, як у Польшчы. У выніку, Статут 1588 году праіснаваў бяз зъменяў аж да 1840 г., калі ягоную юрыдычную сілу скасаваў царскі ўрад.

Каралеўская грамата 11.2.1588 г. давала Льву Сапегу прывілей на вылучнае права друкаваць новы статут Вялікага Княства Літоўскага ня толькі ў мове арыгіналу, пабеларуску, але й па-польску: «idiomatibus Polono et Ruthenico typis». Ды польская перакладу статуту даўжэйшы час не было. У лісьце да князя Крыштафа Радзівіла, тады гэтмана Вялікага Княства, Леў Сапега 13.7.1588 г. наракаў, што пераклад статуту ў польскую мову справа вельмі цяжкая, бо пры перакладзе дакладным ён быў—бы «брыдкім»,

¹³ Bielskiego Dalszy ciąg Kroniki Polskiej... Warszawa, 1851. S. 85—86.

перакладаць—жа толькі сэнс сказаў ён не адважваецца. Сапега пісаў:

...kiedy by miał de verbo ad verbum go przełożyć wedle russkich słów i sentencyj, bardzo by było nie grzecznie, a inaczej nie śmiem, to jest, żebych słów ani sentencyj nie obserwował, jeno sensu¹⁴.

Дзеля поступу палянізацыі магнатаў і шляхты Вялікага Княства нарастала тымчасам патрэбай польскага перакладу статуту, і ў 1614 г. яго выдала друкарня Мамонічаў. Хоць польскі пераклад выдаваўся напэўна зь ведама й дазволу Сапегі, бо толькі ён меў на гэта прывілей, але, як можна бачыць з прысьвячэння Лявона Мамоніча кнігі Льву Сапегу й з прадмовы да чытача, гэта не было выданьне ані Сапегі, ані нейкае афіцыйнае выданьне Вялікага Княства.

У прадмове «Да Ласкавага Чытача» выдаўцы польскага выданьня засыцерагаліся, што ў перакладзе магчыма ня ўсё будзе «да смаку», бо шмат дзе «Polszczyzna nie gładka», і калі—б пераклад не спадабаўся ці цяжка было—б нешта ў ім зразумець, хай чытач зъвяртаецца тады «do Ruszczyzny starey» — значыцца да беларускага тэксту статуту. Дык польскі пераклад друкаўся бяз прэтэнсіяў на тое, каб замяніць ім беларускі афіцыйны тэкст. Наадварот: у выпадку нейкае няяснасці, самі выдаўцырайлі зъвяртацца да арыгінальнага беларускага тэксту, як да адзіна аўтарытэтнага.

За жыцця Льва Сапегі статут у польскім перакладзе друкарня Мамонічаў другі раз выдала ў 1619 г. Чародныя польскія перавыданьні статуту былі зробленыя ў гадох 1648, 1693, 1744, 1786. Беларускі тэкст больш не перадрукоўваўся. Дык да

¹⁴ Archiwum Domu Radziwiłłów. Scriptores rerum polonicarum. T.VIII. Cracoviae, 1885. P. 195.

падзелу Рэчы Паспалітае было ўсіх 9 выданьняў статуту: тры беларускія й шэсць польскіх.

У XVII ст. Статут 1588 году быў перакладзены ў мовы нямецкую ды расейскую, захаваліся рукапісы гэтых перакладаў. Пераклад нямецкі зроблены ў 1632 г. для юрыдычна–судовых патрэбаў на землях Латгаліі, якія тады належалі да Вялікага Княства Літоўскага й называліся «Інфлянтамі»¹⁵.

Расейскі пераклад быў зроблены ў Маскве відавочна ў сувязі з падрыхтоваю расейскага зборніка законаў, які, як «Уложеніе» быў надрукаваны ў 1649 г.¹⁶. «Уложеніе» шырака абапертае на Статуте 1588 году: на менш як 172 ягоныя артыкулы, з усіх 967, ці даслоўна, ці перарэдагаваныя, узятыя з статуту¹⁷. Паколькі статут на землях Вялікага Княства Літоўскага заставаўся ў сіле й пры расейскай уладзе, для юрыдычна–судовых патрэбаў быў зроблены новы пераклад у расейскую мову, які быў надрукаваны паралельна з польскім тэкстам у 1811 г. Польскі пераклад друкаваўся, апошні раз, яшчэ і ў 1819 г.

¹⁵ Das gantze Statuten Buch des Grossfürstenthums Littawen. Aus dem Polnischen insu Teütsche gebracht und geschrieben. Anno Domini MD CXXXII // Dorpater Jahrbücher für Literatur, Statistik und Kunst, besonders Russlands. 2. Bd. Riga und Dorpat, 1834. № 3. S. 293—294.

¹⁶ Лаппо И.И. Статут в московском переводе—редакции XVII столетия // Журнал Министерства Народного Просвещения. СПб, кн. 2, 1914. С. 209—235.

¹⁷ Владимирский–Буданов М.Ф. Отношение между Литовским Статутом и Уложением царя Алексея Михайловича // Сборник государственных знаний. Т. 4. СПб., 1877. Критика и библиография. С. 3—38; Шмелев Гр. Об источниках Сборного Уложения 1649 г. // Журнал Министерства Народного Просвещения. Ч. 331. СПб, пр. 10, 1900. С. 375—387.

У 1840 г. статут быў заменены законамі расейскімі. Перавыданыні статуту для практычнага ўжытку пасъля гэтага не былі патрэбныя, але расло зацікаўленыне статутам як важным юрыдычна-гістарычным помнікам, і ён перадрукуюваўся для патрэбаў навуковых. Вучоных, зразумела, цікавілі менш пераклады статуту, але перш за ўсё беларускі арыгінал, які ў 1854 г. й перадрукавала «Імператорскoe Общество истории и древностей Российских»¹⁸. Перадрукаваны быў тады, як гэта можна цяпер устанавіць, ня тэкст першага выдання 1588 г., але другога 1592 г.

Другі раз беларускі тэкст статуту для патрэбаў навуковых перадрукаваў у 1938 г. І.І. Лапа. Ён узяў пры гэтым на ўвагу тэксты ўжо ўсіх трох беларускіх выданняў статуту —гадоў 1588, 1592 і 1595, — хоць і уважаў, што ўсе яны друкаваліся ў вадным 1588 годзе «паралельна». Пад перадрукаваным тэкстам статуту выдання 1592 г. Лапа на кожнай бачыне зноскамі падаў правапісныя й лексичныя водхіны тэкстаў двух іншых выданняў: першага 1588 г. й трэцяга 1595 г.¹⁹.

Кнігі Статуту 1588 году, ды ўсіх трох сваіх выданняў, выдатныя помнікі беларускага друку. Гэта аздобленыя ініцыялямі й заставіцамі вялікія фаліяныты. Маюць кнігі й дэльце дрэварытныя ілюстрацыі: партрэт караля Жыгімонта Вазы й гэрб Льва Сапегі. Першае выданье кнігі мела 620 ба-

¹⁸ Статут Великого Князьства Литовскаго 1588 года // «Временнику» Императорского Московского Общества истории и древностей Российской. Кн. XIX. СПб, 1854. С. XII, 11, 24, 382.

¹⁹ Лаппо И.И. Литовский Статут 1588 года. Т. II. Kaunas, 1938. С. XLVIII, 516.

чынаў, два іншыя былі па 616 бачынаў, бо ў іх не было 4 бачынаў з папраўкаю памылак.

Перад тэкстам самога статуту, які складаўся з падзеленых на 14 раздзелаў 488 артыкулаў, Леў Сапега зъмісьціў у кнізе й важныя дадатковыя матар’ялы. На самым пачатку надрукаваны быў лацінскі тэкст каралеўскага прывілею, дадзенага Сапезе на выданье статуту друкам. За ім быў зъмешчаны прывілей караля Жыгімонта пацьвярджаючы статут, напісаны, як і ўвесць далейшы зъмест кнігі, у мове беларускай. Пасьля 34-радкоў вядомых «эпіграм» на гэрб Сапегі ведамага беларускага вершапісца Андрэя Рымшы надрукаванае прысыячэннне Льва Сапегі статуту каралю Жыгімонту, а за ім — зварот Сапегі «да ўсіх станаў» Вялікага Княства. Пасьля гэтага ідзе «рэестр» — сьпіс артыкулаў статуту, і, урэшце, пасьля тэксту статуту, пры канцы кнігі, на 4 бачынах — папраўкі зауважаных памылак друку.

Кнігі статуту надрукаваныя кірылічным курсыўным шрыфтом друкарні Мамонічаў, пры стварэнні якога за ўзор было ўзятае тагачаснае беларускае скорапіснае пісьмо віленскае вялікакняжае канцылярыі²⁰. Выканаў гэты шрыфт для Мамонічаў у гадох 1582—83 Грын' Івановіч, родам з Заблудава каля Беластоку²¹. Шрыфт гэты — гэта першая, і да XVIII ст. адзіная кірылічная курсыва. Толькі ў 1730-х гадох у Расеі зявіўся другі шрыфт кірылічнае курсывы. Створаны ён быў да літараў «гражданкі» ды на ўзор курсывы лацінічнае²².

²⁰ Карский Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. I. АН БССР. Минск, 1955. Б. 86.

²¹ Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні. Збірник документів. Київ, 1975, нр. 23. Ст. 48.

²² Шицгал А. Русский гражданский шрифт. Москва, 1959.

Вынікі навейшых дасьледаваньняў над кнігамі Статуту 1588 году істотна папаўняюць нашу ю веду пра вялічыню друкаванае спадчыны, створанае майстрамі беларускага друку XVI ст. Побач гэткіх выдатных помнікаў старога беларускага друку, як Біблія Францішка Скарыны, нясівскі «Катэхізіс» Сымона Буднага, віленскае Евангельле Пётры Месьцілаўца ды Евангельле Васіля Цяпінскага, улічаць заўсёды трэба не адну, як дагэтуль, але трох вялікія кнігі вельмі важнага юрыдычна–дзяржаўнага зъместу — трох выданьні Трэцяга Статуту Вялікага Княства Літоўскага.

Тое, што Трэці Статут меў не адно, але трох выданьні, ды й пасьля выхаду ў 1614 г. польскага перакладу статуту, беларускі тэкст уважаўся за афіцыйны й адзіна аўтарытэтны, даводзіць таксама, што працэс палянізацыі сацыяльна пануючага ды дзяржаўна кіруючага стану Вялікага Княства Літоўскага, магнатаў і шляхты, ішоў ня гэтак усё–ж хутка, як уважаеца часта ў гістарычнай літаратуры.

Яшчэ і ў першай чвэрці XVII ст. беларуская мова мела моцны юрыдычны грунт для свае пазыцыі дзяржаўнае мовы Вялікага Княства Літоўскага ды афіцыйнае мовы судаводзтва на тэрыторыі ўсіх дзяржавы. Усё яшчэ абавязваў артыкул статуту, у якім пісалася: **«А писар земский маеть воруску, литерами и словы рускими и вси листы, выписы и позвы писати, а не иными езыком и словы»**, хоць ня ўсе ўжо пісары й не заўсёды гэтага вымaganня дзяржаўнага кодэksу строга трymаліся.

У надрукаваным перад тэкстам статуту звароце «Да ўсіх станаў Вялікага Княства Літоўскага

га» Леў Сапега выказаў свае гістарычна важкія слова:

...а если которому народу встыд прав своих не умети, поготовю нам которые не обычым яким языком, але своим власным права списаные маем и каждого часу чого нам потреба ку отпору всякое кривды, ведати можем.

Пачуцьцё гордасці, што ягоная дзяржава, ягоны народ маюць кнігу законаў «сваёю ўласнаю моваю» напісаную, узмацняла напэўна ў Сапегі съведамасць таго, што статут — плод ягонае рэдакцыйна-кадыфікацыйнае працы ды ягоных захадаў і ў справе пацьверджанья статуту як дзяржаўнага кодэксу, і яго надрукаванья.

Сянняня, з пэрспэктывы блізу чатырох стагодзьдзяў, ведаем добра, што прычынаў для гэтага, каб статутам ганаўшчыца, было даволі. Створаны быў найвыдатнейшы юрыдычны помнік Эўропы тae пары ды кодэкс такое дасканальнасьці, што ў практычным ужытку ён заставаўся больш чвэрці тысячагодзьдзя. Дзейным статут быў доўгі час навет і пасля залому самое дзяржавы, Вялікага Княства Літоўскага, пры іншай дзяржаўнай уладзе. Вялікі быў уплыў кодэксу й на разьвіццё права суседніх дзяржаваў. Сянняня-ж ён — першараднае навуковае вагі крыніца для вывучэння эканамічнага, сацыяльнага й палітычнадзяржаўнага ладу Вялікага Княства Літоўскага XVI стагодзьдзя ды ўрадавае мовы гэтае дзяржавы — беларускае мовы.

Дык было даволі падставаў на тое, каб быць гордым з Трэцяга Статуту, Статуту 1588 году. Льва Сапегу зусім заслужана пасля называлі «Літоўскім Салёнам» і «Вялікім Львом».

Three Editions of the Lithuanian Statute of 1588

by Ryhor Maksimovich

Summary: It was already known to scholars in the 19th century that the Byelorussian text of the so-called Lithuanian Statute of 1588 was printed not just once, as generally thought, but three times. No one, however, had been able to establish the years of publication for the second and third editions. Only in the years following World War II did A. S. Zernova determine, after intensive study of the Byelorussian publications of the Mamoničy Brothers Printing House in Vilna, that the second edition was published in 1592/93 and the third edition in 1594/95.

KAMUNIČY

Яўхім Карскі: жыцьцё, навуковая спадчына, пагляды (1861—1931)*

Уводзіны Жыцьцяпіс

Навуковая спадчына:

1. Працы моваведныя
2. Працы ў галіне беларускага фальклёру й этнографіі
3. Працы з гісторыі беларускае літаратуры
4. Працы зь беларускае палеаграфіі
5. «Беларусы»
6. Важнейшыя небеларусаведныя працы Карскага

Съветагляд Яўхіма Карскага:

1. Пагляды моваведныя
2. Пагляды ў галіне літаратуры
3. Нацыянальная съведамасць і палітычныя пагляды
4. Савецкая партыйная ацэна Карскага

Выснавы

* Машынапіс гэтай працы захоўваецца ў архіве Беларускага Інстытуту Навук і Мастацтва. Праца пісалася ў 1961 г., але не была завершаная. У дапоўненай і адредагаванай версіі друкуюцца ўпершыню.

Уводзіны

1 студзеня сёлета мінулі 100—я ўгодкі ад нараджэння заснавальніка беларускае моваведы Яўхіма Карскага. Сёлета—ж, 29 красавіка, мінула й 30 гадоў ад ягонай съмерці. 30 гадоў — часу ня мала, каб пробваць з гісторычнае ўжо пэрспэктывы зірнуць на вельмі плодную навуковую дзеянасць Карскага, на ягоную багатую навуковую спадчыну дый усьведаміць сабе яе актуальнае навуковае значэнне.

Зданыне гэтае, аднак—жа, ня простае й ня лёгкае дзеля колькі прычынаў. Калі ходзіць аб жыццязяпіс Яўхіма Карскага — дадзеныя да яго ўсё яшчэ вельмі скучыя. За галоўную крыніцу вестак і па сяньня застаецца нэкралёг, кароткі нарыс жыцця й навуковае дзеянасці Карскага, напісаны на аснове аўтабіографічных зацемак акадэмікам Б.М. Ляпуновым. Нэкралёг гэты памешчаны ў «Ізвестия АН СССР, Отделение Общественных Наук», № 3, 1932 г.

Блізу нічога новага да біографіі Карскага ня прыносяць артыкулы аб ім, памешчаны ў перавыдадзеным у 1955—56 гадох АН БССР 2-м томе Карскага «Беларусаў», а напісаныя В.І. Баркоўскім. Няшмат новага й у кароценькіх успамінах тагоож Баркоўскага, дый ягонай жонкі, а Карскага дачкі, Н. Баркоўскай, што былі друкаваныя ў № 1 менскага часапісу «Полымя» 1961 году.

Калі—ж ходзе аб агляд навуковае спадчыны Яўхіма Карскага — тут паяўляюцца іншыя цаж-

касьці. Найперш Карскі быў вучоным і надзвычайна працавітым, і пладавітым. Бібліяграфія ягоных працаў, артыкулаў, зацемак, рэцэнзіяў абыймае больш 800 пазыцыяў. А між імі ёсьць і больш дзесятка кнігай, каля поўтысячы, ці нават і больш, бачынаў друку. Даў самая вялікія памеры навуковае спадчыны Карскага заданьне яе агляду робяць ня лёгкім.

З другога боку, Яўхім Карскі па сваёй натуры ў зацікаўленнях быў вучоным, што не зачыняўся ў сваей спэцыяльнасці, моваведзе, а выходзіў і за межы мовы ў сумежныя галіны фальклёру, этнографіі, літаратуры, палеаграфіі, а нават — і палітыкі. Пры tym, хоць праз усё жыцьцё галоўнае навуковае зацікаўленне Карскага было націраванае на беларусаведныя пытаньні, даў ён, усё—ж, і колькі важных дый арыгінальных працаў і ў галіне расейскае моваведы, літаратуры дый палеаграфії, дый крануў і падобныя пытаньні польскія, украінскія дый паўдзённаславянскія.

Гэтая шматкірунковасць зацікаўлення дзейнасці Карскага накідала—б патрэбу падыходзіць да агляду ягонае навуковае працы з розных гледзішчаў: і як моваведа, і як этнографа—фальклёрысты, і як палеографа дый гісторыка літаратуры. Гэтак і пробвалі падысьці да агляду дзейнасці Карскага беларускія аўгарты ў Менску ў 1951 г., калі адзначалася 20—годдзе ад сьмерці Карскага. Тады паказаліся ў друку адпаведныя артыкулы М. Жыдовіча, Ю. Мацкевіча, В. Вольскага, М. Грынблята, В. Баркоўскага. Гэтыя артыкулы, публікаваныя ў Менску яшчэ ў пару строўгага Сталінскае ізаляцыі нацыянальных культур аў і навукі народаў Савецкае імпэрыі ня то што ад сувязяў, але й ад самога вока Захаду, засталіся ня

ведамымі на Захадзе й па сяньня. Дзеля гэтага немагчыма нешта сказаць пра іх зъмест ды навуковую вартасць.

Трэцяя перашкода ў дасылданыні навуковае спадчыны Карскага, гэта тое, што некаторыя вельмі важныя працы Карскага знайсьці на Захадзе або вельмі цяжка, або й наагул немагчыма, бо іх зусім нямашака.

Вось у выніку гэтых прычынаў, а таксама дзеля самое велічыні навуковае спадчыны Карскага дый яе размаітасці, у рамах аднаго рэфэрату даводзіцца рабіць агляд яе толькі вельмі агульны, што за ўсёды ёсьць адзіным выхадам, у выпадках, калі ў кароткім нарысе даводзіцца ахапіць гэткае шырокае й багатае поле навуковае дзейнасці, як маем у выпадку Яўхіма Карскага, працеваць навукова якому жыцьцё выдзеліла ледзь не паўстагодзьдзя часу, бо цэлых 48 гадоў.

Жыцьцяпіс

Радзіўся Яўхім Карскі ў сям'і настаўніка пачатковае школы вёскі Лаша, Горадзенскага павету. Год ягонага нараджэння ў біографічных да-ведках даецца як 1860 або 1861. Два розныя гады паўстаюць у залежнасці ад календарнага стылю, паводле якога азначаецца дзень нараджэння Карскага. Па старым юльянскім календары радзіўся ён у 1860 годзе, 20 сінегня. Па новым—жа дата нараджэння прыпадае на 1 студзеня 1861 году.

Па нацыянальнасці бацькі былі беларусамі, што відаць з пазнейшай зацемкі самога Карскага пра тое, што ён «прыродны беларус». Гадаваўся Яўхім Карскі ў вельмі вялікай сям'і, у якой самых дзяцей было восьмёра. Пачатковую навуку атрымаў у Ятранской народнай школе ў Наваградзкім павеце. Сярэднюю асьвету здабываў у Менскай духоўнай сэмінарыі, дзе вучыўся 10 гадоў, аж да яе сканчэння ў 1881 годзе.

У tym-же 1881 годзе Яўхім Карскі паступае на Нежынскі гістарычна-філялагічны Інстытут у Чарнігавшчыне. Студыю тамка філялогію пад кірауніцтвам славісты-моваведа прафэсара Р.Ф. Брандта. Канчае Інстытут вясною 1885 году й на 8 гадоў пераяжджае ў Вільню на пасаду настаўніка царкоўнаславянскае й расейскае мовы ў тамашній гімназіі.

Першую крэтычную зацемку Карскі друкаў яшчэ ў 1889 г. будучы студэнтам. Першыя фальклёрныя запісы «Белорусские песни села Берёзовца Новогрудского уезда Минской губер-

нині» публікуе ён у наступным годзе. А яшчэ за год, у 1885 годзе, друкуеца й ягоная першая арыгінальная навуковая праца «Обзор звуков и форм белорусской речи». Гэта кніжка значнага памеру, 170 бачынаў друку. У ей у завязцы тая тэма, над якою Карскі праз усё сваё жыцьцё працаўаў, дый зь якое пазней вырасылі ягоныя манумэнтальныя «Беларусы». З'явярнуць трэба ўвагу на факт, што ў часе публікацыі першае навуко вае працы Карскому было ўсяго 24 гады дый ён толькі канчаў свае вышэйшыя студыі. Съветчыць гэта аб не малых здольнасцях маладога вучонага, ягонай працаўістасці, дый таксама добрай філялагічнай школе прафэсара Брандта.

Пачатае навуковае працы Карскі не спыняе й у гады настаўніцтва ў віленскай гімназіі. У 1890 г. у «Русским филологическим вестнику» пачынае друкавацца праца Карскага «К истории звуков и форм белорусской речи». 17.9.1891 г. пры гістарычна-філялагічным факультэце Варшаўскага ўніверсітэту ён складае магістэрскі экзамін. На Варшаўскім універсітэце тады былі лекціі прафэсараў А.І. Сымінова (рэдактара РФВ), Г.К. Ульянава, А.С. Будзіловіча (у Будзіловіча Карскі складаў экзаміны па сваёй спэцияльнасці), К.Я. Грота і І. Первоўльфа. Праз два гады 24.10.1893 г. на магістэрскім дыспуце абараняе свае дзінве вышэй успомненыя працы аб беларускай мове дый дастае навуковую ступень магістра ў галіне расейскай мовы й літаратуры.

У tym-же годзе Карскі пераносіцца ў Варшаву для працы пры тамашнім універсітэце, спачатку ў харектары лектара, а ад 26.6.1894 г. экстраардынарным прафэсарам расейскай дый царкоўнаславянскай мовай і расейскай літаратуры, ад 1897 ардынарным прафэсаром (пасля дактарату).

Зразу—ж ён рыхтуе ў сваю дакторскую дысэртацию, таксама ў галіне беларускае мовы. Гэта праца значных памераў — 444 бачынаў друку — пад назовам «Западнорусские пераводы псалтыри XV—XVI веков», Варшава 1896 г. Дактарат ён прызначаецца пры Маскоўскім універсytэце, на якім 9.11.1896 г. адбываецца дакторскі дыспут Карскага, у выніку якога 14.12.1896 г. яму прызнаецца навуковая ступень доктара.

І па закругленыні дактаратам свае вышэйшае асьветы Карскі ўвесь час працуе шмат навукова і пераважна ў галіне беларусаведы. Зімою, у часе ўніверсytэцкіх заняткаў, ён працуе над рукапісамі й старадрукамі па бібліятэках, або вывучае беларускія этнографічныя зборнікі й матар'ялы, летам—жа звычайна выїжджае ў паасобныя мясцовасці Беларусі для беспасярэдняга знамленьня з беларускаю народнаю мовай дый для запісвання беларускай народнай творчасці, звычаяў, абрадаў.

У гадох 1899—1900 яму даюцца навуковыя камандыроўкі ў Горадзенскую, Віленскую ды Менскую губэрні для вывучэння дыялектаў. У тым—же годзе Карскага пасылаюць у Сэрбію, Баўгарыю, Турцыю для студыяў над рукапісамі й старадрукамі ў тамашніх бібліятэках. У 1903 г. з даручэнням Расейскага Імпэраторскага Геаграфічнага Таварыства, а на матар'яльную дапамогу віленскага генэрал—губэрнатара князя Святаполк—Мірскага ў вышыні 500 рублёў, Карскі робе абед—езд усяе беларускае этнографічнае тэрыторыі для ўстанаўлення велічыні дый межаў беларускага моўнага простору і зьбіраньня моўнага і фальклёрнага матар'ялу. У гэтым—же годзе выходзіць з друку першы том ягонай капітальнай працы «Беларусы» з этнографічнаю дый дыялектычнай кар-

тамі Беларусі. Дваццаць гадоў часу Карскаму займае напісаныне й друкаваныне далейшых 6 кнігай гэтае манумэнтальнае беларусаведнае манаграфіі, апошняя кніга якое выйшла з друку ў 1922 годзе.

З пачаткам 1905 году Карскі абыймае рэдактарства варшаўскага «Русскаго филологическо го вестника», часапісу, што сыграў важную ролю ў разьвіцці расейскаса моваведы, а адначасна не малую й у галіне моваведы беларускай. У гэтым часапісе Карскі друкуе шмат сваіх працаў аб беларускай мове, памяшчае ў ім дасланыя моваведныя беларускія матар'ялы, вядзе ў ім багаты адзел рэцэнзыяў. «Русский филологический вестник» Карскі рэдагуе аж да часу спынення яго выхаду ў 1917 годзе. У 1905 годзе Карскага выбіраюць рэктарам Варшаўскага ўніверсітэту. На гэтым становішчы ён застаецца да 1910 году, калі сам рэктарства зракаецца.

У сувязі з ходам падзеяў I Сусьеветнай Вайны ў 1915 годзе Карскі разам з Варшаўскім універсітэтам эвакууецца з Варшавы да Растова на Доне, дзе чытае яшчэ ўніверсітэцкія лекцыі да вясны наступнага году. 8.X.1916 г. у выніку рэкамэндацыі Шахматава, Сабалеўскага, Перэца й Катлярэўскага Карскі быў выбраны ў акадэмікі Расейскае Імпэраторскаса Акадэміі Навук. У сваій рэкамэндацыйнай запісцы Шахматава называе Карскага «заснавальнікам беларускае моваведы ѹ беларускае філялёгіі».

Навуковая дзеянасць Карскага ѹ далейшых гадох, аж да ягонай съмерці, даволі цесна звязаная з працаю ѹ Расейскай Акадэміі, перайменованую пазней на АН СССР, у якой ён працуе як сябра ўправы прэзыдыюму, дырэктарам музею этнографіі ѹ антрапалёгіі, старшынёю слоўніка-

вае камісій дый камісій па расейскай мове, рэдактарам «Ізвестий Отделения Русского языка и Словесности АН СССР». Стаем ён адначасна й прафэсарам Ленінградзкага ўніверситету, на якім выкладае да 1928 году.

У гадох 1917—1921 Карскі часта бывае ў Менску, а нават Вільні, дый мае беспасярэдні сутык з беларускім культурна-нацыянальным жыцьцём і беларускімі палітычнымі правадырамі. З заломам царскага рэжыму ў 1917 годзе дый ажыўленнем беларускае палітычна-нацыянальнае дзейнасці ў суязі з рыхтаваньнем да Ўсебеларускага Кангрэсу ў Менску, Карскі перапрацоўвае на-нава сваю «Этнаграфічную карту беларускага племені». Быў Карскі ўдзельнікам і Ўсебеларускага Кангрэсу ў сінежні 1917 году, на якім чытаў свае лекцыі пра этнаграфічна-моўны прастор Беларусі, яго межы, пра беларускую мову й літаратуру. Дэлегаты Ўсебеларускага Кангрэсу прызналі ёй ушанавалі навуковы беларусаведны аўтарытэт Яўхіма Карскага выбарам яго ў ганаровыя старшыні презыдыуму Кангрэсу. Палітычна на Кангрэсе ён хінуўся ў бок г.зв. абласцінікоў.

У гадох 1919—1920 Карскі друкуе ў беларускім перакладзе колькі дзесяткоў артыкулаў, пераважна з гісторыі беларускае літаратуры старое й новае, у менскіх беларускіх часопісах і газетах «Беларусь», «Звон», «Рунь», «Вольны сцяг». У верасьні 1919 году ў Вільні ён чытае слухачом беларускіх настаўніцкіх курсаў лекцыю пра беларускую мову, падчас якое трактуе яе як раўнаправную іншым мовам, а не як дыялект, «нарэчча», у адваротнасці таму, як пісаў ён звычайна ў сваіх публікацыях.

Выяўляе гэтым—жа часам Карскі й значнуюю актыўнасць у справе арганізаціі ў Менску

ўніверситету. Пра патрэбу ўніверситету ў Беларусі, якую царскі ўрад трymаў без аніводнае вышэйшае навуковае ўстановы ад паловы XIX ст., Карскі пісаў яшчэ ў маі 1916 году, калі быў у Растове на Доне, значыцца ў пару, калі сам апынуўся бяз катэдры Варшаўскага ўніверситету. Пра патрэбу ўніверситету тады ў прадмове да 1-ае кнігі III тому «Беларусаў» Карскі пісаў гэткімі словамі:

Выпускаючы ў съвет гэты твор, аўтар у меру сваіх сілаў хачеў выявіць сваю пашану да шматпакутнай «Западной Русі», што заўсёды ў першую чаргу церпялі ва пераносіць усе нягоды, што выпадалі на долю «рускага народу», але да гэтай пары па злой гіроніі лёсу, а магчыма ў выніку беднасьці й скромнасьці аснаўнога свайго жыхарства, не дастаўшай ніводнае вышэйшае культурна-прастьветнае ўстановы, якая магла-бы заняцца ўсебаковым вывучэннем гэтага забытага й закінутага краю. Якое багатае жніва знайшла-бы гэтта сабе ўніверситетская навука!

Характэрна для тагачаснага палітычнага съветапогляду Карскага, што ў гэтай заувазе, хоць Карскі трактуе беларускі народ як частку «рускага народа» дый нават называе яе «Западной Русью», аднак-ж як адказнымі за неіснаванье ў Беларусі ніводнае «вышэйшае культурна-прастьветнае ўстановы» ўважае ён не знарочную волю расейскага царскае ўлады дый пануры «рускі народ», як было ў запраўднасці, а нейкую містычную «злую гіронію лёсу» дый «беднасьць» жыхарства.

У 1918 годзе Карскі да справы ўніверситету вяртаецца ізноў. З даручэння ўраду Беларускае Народнае Рэспублікі ён тады апрацоўвае праект статуту беларускага дзяржаўнага ўніверситету, які тады-ж быў апублікованы ў «Вольнай Беларусі» разам з другім праектам університету, складзе-

ным прафэсарам Мітрафанам Даўнам–Запольскім. Дый палітычныя падзеі не далі магчымасцяў ані часу ўраду БНР праектаваны ўніверсытэт тады заклацьці. На працягу пару год у Менску мяняючца адна за другою ваенныя акупацыі. Летам 1918 г. Карскі ізноў у Петраградзе. 25.8.1918 г. у часапісе «Чырвоны Шлях» № 3—4 друкуецца ягоны артыкул «Беларусь. Берасьцейская мірная ўмова». Артыкул пачынаецца прыпісаку «Запіскі старшыні Таварыства Абароны Беларусі». У спакайнейшыя месяцы Карскі чытае свой прыватны курс беларусаведы зацікаўленым. Апрацоўвае і публікуе «Што трэба зрабіць у галіне беларускіх мовы й літаратуры». Гэтак было ѹ 1921 г., калі на пачатку ліпеня Беларускі Дзяржаўны Ўніверсытэт адкрываюць у канцы бальшавіцкія ўлады, што tymчасам патрапілі замацавацца на тых беларускіх землях, што пасля Рыскае ўгоды адйшлі да Савецкага Саюзу, а з часткі якіх чырвоная Масква выразала колькі паветавую Беларускую ССР.

Агульна было ведама ѹ Менску, што Карскі, як адзін з выдатнейшых тады навукоўцаў–беларусаведаў, уважаў, што пры закладзінах універсытэту становішча рэктара будзе перададзена яму. Аднакожа склалася гэтак, што Карскі не знайшоўся ѹ сярод прафэсараў гэтага ўніверсытэту, не гаворачы аб рэктарстве. Рэктарам быў назначаны прафэсар Ул. Пічэта. Праўдападобна, галоўнай прычынай непаклікання на рэктара новаарганізаванага Беларускага Дзяржаўнага Ўніверсытэту было тое, што вырашальныя партыйныя камуністычныя дзейнікі ўважалі Карскага палітычна непажаданым за ягония быўшыя правыя пагляды, хоць чарнасоценцам Карскі ніколі ѹ ня быў. Карскі–ж сам за галоўных віноўнікаў свае няўдачы з рэктарствам палічыў то ѹ бела-

рускі палітычна–нацыянальны актыў, які тады згуртаваўся ў Менску, а які Карскага ўважаў не без падстawaў хоць і за беларуса, але чалавека «общерускага» ідэалёгіі, «западноруса».

Нядаха з рэктарствам моцна закранула амбіцыю Карскага як аднаго з выдатнейшых тагачасных беларусаведаў. Паколькі за віноўнікаў гэтага палітычнага беларускіх незалежнікаў, месьціўся ён посыля за гэта ў свой спосаб. Калі ў наступным годзе выданьнем Расейскай Акадэміі Навук у Петраградзе выходзіць з друку апошняя кніга ягоных «Беларусаў», у ей, а асабліва ў пасъязлове да кнігі, Карскі вельмі востра атакуе беларускіх палітычных дзеячоў дый беларускі адраджэнча–палітычны рух наагул. Пасъязлова пісанае ў вострым палемічным тоне, адменным ад таго, акадэмічнага, якім былі пісаныя ўсе папярэднія кнігі «Беларусаў».

Карскі зразу–ж летам 1921 году пакідае ўжо назусім Менск і Беларусь дый пераяжджае на сталае жыццё ў Петраград, дзе працуе пры Расейскай Акадэміі Навук дый прафэсарам університету. Сваю багатую аднак–жа бібліятэку яшчэ за свайго жыцця Карскі адказвае ўсё–ж Беларускаму Дзяржаўнаму Ўніверситету.

Не зьявіўся Карскі і на Акадэмічную Конферэнцыю ў справе рэформы беларускага правапісу дый азбукі, што была арганізаваная ў Менску ў 1926 годзе, хоць запрошаны на яе хіба–ж ён быў. Ня прыслалі на канферэнцыю нават і сваіх заўвагаў да праектаваных зъменаў, ані звычайнага прывітання. Толькі два гады пазней, у праскім часапісе «Славія» ён высказвае свае пагляды ў пытаннях, закранутых на канферэнцыі, а пры гэтай нагодзе й лагодзіць значна сваё настаўленне да беларускае нацыянальнае культуры. Ад гэ-

тага часу Карскі толькі пачынае тарнаваць азна-
чэнъне «язык» да беларускае мовы, заміж папя-
рэдняга стала га «нарэчча».

Пасыля пераезду ў Петраград далейшае жыць-
цё й навуковая дзеянасць Карскага звязаныя
перадусім з Расейскаю Акадэміяй Навук, што пазнь-
ней была перайменаваная на Акадэмію Навук
СССР. У Акадэміі ён працуе як сябра ўправы прэ-
зыдыюму, дырэктарам музэю этнаграфіі й антра-
палёгіі, старшынёю слоўнікае камісіі ды камісіі
па расейскай мове, рэдактарам «Ізвестій Отде-
ления Русскага языка и Словесности АН СССР».
Дастае ён і становішча прафэсара на Ленінградзкім
універсытэце, на якім выкладае аж да 1928 году.

Як выдатнага ведамага вучонага славянаведа
Расейская Акадэмія Навук высылае яго двойчы за
межы СССР для навязаньня контактаў з акадэміямі
й універсытэтамі славянскіх народаў. У 1924 годзе
Карскі дэлегуецца ў Чэхаславаччыну, на з'езд
славянскіх географаў і этнографаў у Празе. Запрошаны беларускай студэнцкай моладзяй у Пра-
зе ён чытае тады-ж рэфэрат зь беларусаведнае
галіны. У часе рэфэрату займае ізноўка становіш-
ча прыхільнае беларускаму нацыянальнаму адрад-
жэнню — пазыцыя, адменная занятай у апош-
ній кнізе «Беларусаў». У 1926 годзе Карскі высы-
лаецца з навуковымі заданінімі ў Югаславію.

У студзені 1929 году Чэская Акадэмія Навук
выбірае Карскага ў свае сябры. Сябраю Беларус-
кае Акадэміі Навук, ані Інстытуту Беларускае Куль-
туры Карскі, выдатны беларусавед і найвыдатней-
шы мовавед у галіне беларускае мовы, ніколі ня быў.

Паводле съветчаньня яго нае дачкі, з выгляду
Яўхім Карскі быў «вельмі вялікага росту, шыра-
каплечы, цёмны бляндын з блакітнымі ачымі». Па

характары — «заўсёды съціллы, сардэчны, просты». Падобную характеристыку Карскаму дае ў акадэмік Ляпуноў, съцвярджаючы, што «як чалавек... Карскі... адзначаўся стойкасцю, стрыманасцю і разам з гэтым мякчынёй і паблажлівасцю да людзей і іх працаў. Прымяочы да друку працы розных навуковых кірункаў, ён стараўся знайсці добрыя бакі рэцэнзаваных ім кніг...»

Апошняя друкаваная праца Карскага з галіны беларускіх моваведы — гэта артыкул «Чэрвенскій говор», друкаваны ў рэдагаваных ім «Ізвестіях по русскому языку и словесности АН СССР» у 1930 г. Гэта быў моваведны разгляд «Краёвага слоўніка Чэрвеншчыны», складзенага Шатэрнікам, а апубліканага Інстытутам Беларускіх Культуры ў Менску.

У тым-жэ годзе Карскага, семдзесяцілетняга хворага старэчу, арыштоўвае дый садзіць у вязніцу ГПУ, закідаючы яму прыналежнасць да антысавецкіх арганізацый. Колькі месяцаў пазней, 29 красавіка 1931 году, Карскі памірае.

Пастаравай ураду БССР імя Я.Карскага прысвоена Гродзенскай абласной бібліятэцы і Лашанская сямігодній школе. Адна з вуліц Гродна названа імем Карскага. 15.1.1961 г. адбылася сэсія аддзялення грамадзкіх навук АН БССР у Менску. Да клады чыталі Суднік, Жураўскі, Бырыла, Цімашэнка, Мартынец.

Апрача моваў славянскіх Карскі знаў добра мовы грэцкую дый лацінскую, ведаў і санскрыт, але, што ў беларускай моваведзе асабліва важна, — знаў балцкіх моваў.

Навуковая спадчына

Карскі пакінуў па сабе больш 800 працаў, артыкулай, зацемак, рэцэнзыяў. Бальшыня ягоных працаў арыгінальных прысьвежаная беларусаведным пытанням. З тэматычнага гледзішча працы Карскага можна падзяліць на:

1. Працы моваведныя
2. Працы ў галіне беларускае этнографіі й фальклёру
3. Працы з гісторыі беларускае літаратуры
4. Працы зь беларускае палеаграфіі
5. Манаграфію «Беларусы» і
6. Працы ў небеларусаведных галінах

1. Працы моваведныя.

Да гэтае групы належыць найбольшы лік беларусаведных працаў Карскага. Яны зьяўляюцца й найважнейшымі з навуковага гледзішча спасярод усіх навуковае спадчыны Карскага. У выдадзеным у мінулым годзе ў Менску Беларускім Дзяржаўным Універсытэтам «Бібліяграфічным указальніку літаратуры па беларускаму мовазнаўству», складзеным М.А. Жыдовічам, Я.М. Рамановічам і А.К. Юрэвічам, які прэтэндуе на паўніню і падае 1864 пазыцыі, працы Карскага абымаюць больш 100 пазыцыяў, што дае — яшчэ ў 30 гадоў пасля смерці Карскага — больш 5% усіх працаў.

Сваю навуковую працу над беларускаю моваю Карскі распачаў яшчэ на Нежынскім Інстытуце ў выніку яе даў у публікаванай у 1885 г., где сканчэння гэтага Інстытуту, кнізе «Обзор звукоў и форм белорусской речи». Праца гэтая спачатку друкавалася ў «Ізвестіях Историко–філологіческого Інстытута в Нежыне». Пазней выйшла яна ў Маскве ў асобнаю адбіткаю–кніжкаю памеру 170 бачынаў. У працы гэтай Карскі намагаецца зарэгістраваць, апісаць ды склясыфікаваць галоўныя фанэтычныя й марфалягічныя прыкметы беларускае мовы. У ей распрацаваныне навуковае граматыкі беларускае мовы — тое, што ў практична–навучальнай форме падручніка беларускае граматыкі было, на аснове працаў таго–ж Карскага, пазней складзена ў выдадзена Тарашкевічам толькі ў 1918 г. у ягонай «Беларускай граматыцы для школ».

Паява гэтаяе працы Карскага была важнаю падзеяй у галіне беларускае моваведы, што зразумеем, калі будзем мець на ўвесьце, што да яе паявы, калі ня лічыць дробных выказванняў і зацемак, існавалі толькі дзьве невялікія навуковыя працы ў гэтай галіне — заўвагі К. Аппеля «О белорусском наречии» з 1880 г. і крыху большая праца І. Недзяшова «Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров», што выйшла ў 1884 г., усяго на год раней перад працаю Карскага. Рэцэнзыю на гэтую працу пісаў расейскі мовавед Сабалеўскі, была яна прыхільная аўтару, але Сабалеўскі з'вярнуў увагу й на адну нястачу гэтаяе працы: яна давала толькі статычнае апісаныне тагачаснае народнае беларускае мовы, яе «гукаў і формаў», а амаль зусім не кранала эвалюцыйнага гістарычнага разъвіцця гэтых «гукаў і формаў». У працы сваёй Карскі амаль зусім ня браў пад увагу пісьмен-

ных памятак старое беларускае мовы; апіраўся ён вылучна на сучасныя яму фальклёрныя запісы ды сваю собскую веду беларускае народнае мовы.

Карскі зразу-ж прыступае да пастаранецьня гэтай заганы. Будучы яшчэ настаўнікам гімназіі ў Вільні, ён бярэцца за вывучанье старое беларускае літаратурнае мовы на аснове рукапісных ды друкаваных памятак, галоўна Віленскае Публічнае Бібліятэкі. У выніку ўжо з 1890 г. у РФВ пачынае друкавацца ягоная другая грунтоўная праца ў галіне беларускае моваведы — праца пад назовам «*К истории звуков и форм белорусской речи*». Друк гэтае працы быў закончаны толькі ў 1893 г. Тады-ж яна выйшла ў асобнаю адбіткаю, але ўсяго ў 50 экзэмплярах, дзеля гэтага ў сваім кніжным выданьні яна сяньня вялікая бібліографічная рэдкасць. Як сам загаловак паказвае ў працы — гэта *гістарычнае* апісанье разьвіцця беларускіх фанэтычных і марфалягічных з'яваў. Абедзьве гэтыя працы былі прынятыя як дысэртацыі падчас яго нага магістэрскага экзаміну на Варшаўскім універсітэце ў tym-же 1893 г.

Карскі аднак-жа не здавольваецца ў гэтым «гістарычным» пашырэннем вывучэнья беларускае мовы. Ён далей паглыбляе сваю веду ў гэтай галіне, працавіта рэгіструючы ўсе моўныя факты і зь беларускіх этнографічных зборнікаў, якія ў tym акурат часе адзін за другім паказваюцца, і адна-часна ды паралельна з усё новых пісьменных памятак старое беларускае мовы. Не давяраючы перадрукам, у сваей дасыледнай працы ён заўсёды намагаеца апірацца на арыгіналы, і, асабліва, — на рукапісы. Вывучанье рукапісаў і нашых старадрукаў ён праводзіц у бібліятэках Вільні, Масквы, Пецярбургу, Варшавы, Кіева, Слуцку.

Вынікам гэтае працы яшчэ ў 1893 г. ў «Журнале Министерства Народного просвещения» друкуецца «Два памятника старого западнорусского наречия», дзе разгледжаныя Лютеранскі катэхізис Сымона Буднага з 1562 году і Каталіцкі катэхізис з 1585 году. За год, у 1894 г., у «Варшавские Университетские Известия», а посьле і асобнаю адбіткаю, друкуецца новая праца «О языке так называемых литовских летописей», дзе разглядаецца падрабязна мова трох літоўскіх летапісаў, паводле прынятае ў моваведных досьледах Карскага систэмы: перш даеца палеографічнае апісанье памятніка, посьле ідзе яго аналіза з фанэтычнага, марфалягічнага, синтаксычнага ды лексычнага гледзішча.

Яшчэ ў 1893 г., адразу пасля здабыцця магістэрскае ступені, Карскі пачынае грамаджэнне матар'ялаў і да вялікае працы «Западнорусские псалтыри в XV—XVI вв.». У ей разгледжаная мова 8—мі старабеларускіх рукапісных і 10—ці друкаваных псалтыроў. Праца гэтая была ягонаю дакторскаю дысэртацыяй і друкам паказалася ў 1896 г. величынёю 444 бач. друку. Адначасна, у tym-же годзе публікуе ён і свае разгляды двух старабеларускіх рукапісных зборнікаў з XV і XVI ст.

Калі пералічаць важнейшыя меншыя працы Карскага ў галіне беларускае моваведы, адцеміць гэта трэба «Особенности письма и языка рукописного сборника XV в. именуемого Летописью Аврамки» з 1899 г.; «Западнорусские сказания о Сивилл-пророчице по рукописи XVI в.» (з 1898 г.). З пазнейшых працаў у галіне вывучэння старабеларускай літаратурнай мовы трэба адцеміць «Западнорусский ярлык хана Золотой Орды Тахтамыша к польскому королю Ягайлу 1392—1393 г.» РФВ 1916 ды «К истории белорусского языка в XVI ст.», пуб-

лікаваная ў «Ізвестия Отделения Русского языка и Словесности АН СССР», т. III, кн. 1, 1930 г., у якім разгледжаная мова «Триоди цветной» XVII ст. пах оджанъя з Чарнігаўскага Палесья.

Даў Карскі працы й у галіне беларускае дыялекталёгіі. Гэтак у 1895 г. друкуе працу «Белорусское оў на месте ал — ав» (казоў, доў). У наступным 1896 г. працу «Некоторые редкие особенности белорусского наречия в Сокольском уезде Гродненской губернии».

У 1897 г. з даручэньня Отделения Русского языка и Словесности Расейскай Акадэміі Навук Карскім была складзеная «Программа для собирания особенностей говоров белорусского наречия». Программа гэтая была перапрацаваная й нанава выдадзеная ў 1916 г. Колькі дзесяткоў прысланых адказаў на гэту праограмму былі пазней друкаваны ў выданьнях Расейскай АН і розных іншых публікацыях дай далі значную колькасць важнага фактычнага матар'ялу для вывучэння беларускае мовы й яе гаворак. На аснове часткova іх Карскі ў 1901 г. у РFB публікуе свае «Заметкі по белорусским говорам».

Разам з далейшым вывучэннем беларускае мовы перад Карскім паўстае заданье азначэння прастору ды межаў беларускае мовы, да чаго першы раз ён падыходзіць у сваім артыкуле з 1902 г. «К вопросу об этнографической карте белорусского племени». А ў наступным годзе, пасыля аб'езду беларускае тэрыторыі ды галоўна яе памежных прастораў, у першым томе сваіх «Беларусай» публікуе дзьве карты: «Этнографическая карта белорусского племени» і карту дыялектаў беларускае мовы. Ягоная этнаграфічная карта «белорусского племени» з дробнымі зменамі перавыдаецца ў гадох 1917, 1919 і 1920–х (пры «Курсе Белорусоведения», зборніку лекцыяў, выдадзеных пад рэдакцыяй Карскага).

Зъ іншых працаў Карскага аб беларускай мове трэба адзначыць «Белорусская речь. Очерк народного языка с историческим освещением» з 1918 г. У 1920 г. гэтая праца перавыдадзеная ў беларускім у Менску. У выніку ягоных курсаў па «рускай» дыялекталёгіі, што Карскі чытаў праз 25 гадоў на ўніверсітэце, паўстала пазней праца, друкаваная ў 1924 г. «Русская диалектология», у якой належнае месца адводзіцца й беларускай мове ды яе дыялектам. У нарысе гэтым падаюцца жаролы й лігаратура да вывучэння беларускае мовы, даецца кароткі нарыс яе паходжання й гісторыі, абрывісаныя яе простор, дадзеная характеристыстика беларускае мовы ды прыводзяцца галоўныя прыкметы беларускіх гаворак.

З міжваеннае пары трэба адцеміць з важнейшых працаў з галіны беларускае моваведы яшчэ працу з 1924 г. «Культурные завоевания русского языка в старину на западной окраине его области». Тутка даецца агляд уплываў беларускае мовы на мовы суседніх балтаў — летувісаў ды латышоў — ды на мовы пражываючых на просторы Беларусі — жыдоў ды татараў. Праца мала арыгінальная, у форме рэфэрэнтнай перадае вынікі досыледаў у гэтай галіне іншых аўтараў. Друкавалася яна ў «Ізвестия ОРЯС» РАН, т. XXIX, 1924.

І апошняю яго працаю, што кранала галіну беларускае дыялекталёгіі, быў нарыс «Червенский говор», друкаваны ў «Известия по Русскому языку и Словесности АН СССР», III, кн. 1, 1930. У ей разгляд кнігі Шатэрніка «Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны», што выйшаў у 1929 г. у Менску.

Сумуючы ды абагульняючы характеристар мелі тры кнігі II-га тому ягоных «Беларусаў», прысьвечаныя апісанью мовы беларускага народа. Ды пра «Беларусаў» будзе гаварыцца далей асобна.

Адзначыць трэба, што ўсе працы друкаваліся парасейску, за выняткам аднае, якая выйшла і пабеларуску ў Менску — «Беларуская мова», перакладзеная, здаецца, Лёсікам.

2. Працы ў галіне беларускага фальклёру й этнографіі

Яшчэ будучы студэнтам Нежынскага Інстытуту, Карскі ў 1884 г. у РФВ надрукаваў беларускі фальклёрны матар'ял свайго запісу пад называю «Белорусские песни села Берёзовца Новогрудского уезда Минской губернии». Тутка 59 народных песняў у поўфанэтычным запісе, з адзначэннем акцэнтаў словаў, з разглядам зъместу песняў, ды з шматлікімі заувагамі аб фанэтыцы, марфалёгіі, синтаксысе й лексыцы беларускіх гаворак Наваградзкага павету.

У падобны спосаб, з асаблівую ўвагаю звернутою да мовы, быў пяць гадоў пазней апублікованы ім «Белорусские песни деревни Новосёлок–Затрокских Виленской губернии Трокского уезда», друкаваныя таксама ў РФВ з 1889 г. У іх, як Карскі сам зазначае, ён «рупіўся найперш пра дакладную перадачу самое гаворкі дадзенае мясцовасці». Пазней Карскі яшчэ ня раз публіковаў свае драбнейшыя запісы беларускага фальклёру, якія ён рабіў пераважна падчас сваіх летніх выездаў у паасонныя мясцовасці Беларусі, а пабываў ён у многіх паветах пераважна заходніяе й цэнтральнае Беларусі.

У 1903 годзе, з даручэнням Расейскага Геаграфічнага Таварыства, а на грошы дадзеных віленскім генэрал-губэрнатаром князем Святаполк–Мірскім, Карскі аб'яжджае, пачынаючы з паўночнага ўсходу, усе памежныя палосы бела-

рускага моўнага простору з мэтаю дакладней азначыць этнографічныя межы беларускага народа ѹ ягонай мовы ды ўстанавіць граніцы беларускіх гаворак, а адначасна парабіць ізноў—жа назіраныні над народным бытам ды сабраць і праверыць новыя й старыя матар’ялы ў галіне беларускага фальклёру. Сваю справаздачу з гэтага аб’езду беларускае тэрыторыі ён надрукаваў у тым—же 1903 годзе ў «Ізвестіях Русскаго Географіческага Общества». Вынікам гэтага аб’езду пайсталі ягоныя дзьве карты: «Этнографическая карта белорусского племени» і карта дыялектаў беларускае мовы.

Побач друкаваныя з абышырнымі разглядамі сваіх собскіх запісаў, Карскі ўвесь час уважна сачыў за публікованымі ў ту ю акурат пару большымі й драбнейшымі зборнікамі беларускага фальклёру. Зацемкі, рэцэнзыі і абышырныя падрабязныя разгляды піша Карскі аб зборніках беларускага фальклёру Шэйна, Раманава, Фэдароўскага, Сяржпутоўскага ды іншых. З гэтых зборнікаў чэрпае ён вялізарную колькасць этнографічных ды моўных фактаў для сваіх працаў аб беларускай народнай творчасці, а галоўна — аб беларускай мове.

З свайго боку ягоныя разгляды—рэцэнзыі публікованых этнографічных зборнікаў спрычыняюцца значна да ўдасканалення мэтадаў запісваныя ды публікованыя сабранага фальклёрнага матар’ялу. У прыгатове да друку апошняга тому Шэйнавага зборніка Карскі браў беспасярэдні ўдзел.

За грунтоўны навуковы разгляд Шэйнавых «Материалов для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края», разгляд, што быў апублікованы ў «Записках АН по Историко-филологическому отделению за 1899 г.», т. IV, № I, Расейская Імпэратарская Акадэмія На-

вук прызнала Карскаму залаты мэдалль. У 1902 г. Карскі дастае мэдалль і за разгляд беларускіх зборнікаў Раманава.

У сваім собскім запісе Карскі апублікаваў больш ста беларускіх народных песняў, значны лік замоваў, абрадаў, казак. Шмат беларускага фальклёрнага й этнографічнага матар'ялу было сабрана й пазней апублікавана й дзякуючы апрацаванай Карскім з даручэння Акадэміі Навук «Программы для сабирания особенностей белорусских говоров», што была выдадзеная ў 1897 г., а перавыдадзена ў 1916 годзе. Хоць апытаనнік гэты меў служыць галоўна выяўленню ды збору беларускіх моўных асаблівасцяў, аднак-жа ў публікованых колькі дзесяткоў прысланых адказаў ёсьць і шмат запісаных песняў, казак, прыказак, прымавак, замоваў і абрадаў. Шырокое апісанье беларускага абраднасці й народнай творчасці Карскі даў пазней у 1-ай кнізе III тому «Беларусаў».

3. Працы з гісторыі беларускай літаратуры

У галіне гісторыі беларускай літаратуры Карскім было апублікавана пара дзесяткоў асобных працаў і артыкулаў. Балышыня іх друкавалася ў беларускім перакладзе ў беларускіх пэрыядычных выданьнях 1919—1920 гадоў у Менску, галоўна ў часапісах «Беларусь» дый «Звон». Гэта найчасцей нарысы з паасобных разъдзелаў другой і трэцяй кнігаў III тому «Беларусаў», што Карскім былі ўжо напісаныя, але яшчэ чакалі на магчымасці друку.

Іншых паважнейшых працаў, друкаваных раней з гісторыі беларускай літаратуры, у Карскага было няшмат. Адцеміць тутка трэба працы аб паэ-

мах «Энэіда навыварат» дый «Тарас на Парнасе», нарыйс аб сказаныні аб Сывіллыі—прачыцы дый яшчэ колькі. У галіне старое беларускае літаратуры свае апісаныні памятак пісьменнасці гэтае пары Карскі звычайна даваў пры разглядзе іх нае мовы, паколькі з моўнага гледзішча ён найперш імі і цікавіўся. Такія апісаныні літаратурна—гістарычнага харктуру знайдзены у працах Карскага аб літоўскіх летапісах, перакладных аповесьцях, псалтырох, царкоўна—рэлігійнай літаратуры і г.д.

Свае закончаныя поўныя нарыйсы гісторыі старое і новае беларускае літаратуры Карскі даў у 2—ой і 3—ай кнігах III тому «Беларусаў». Пры разглядзе гэтага тому пра іх будзе тутка і гутарка.

4. Працы зь беларускае палеаграфіі

І ў гэтай галіне беларусаведы праца Карскага вельмі важная, бо была яна першаю, піянерскаю. Паколькі ягоныя зацікаўленыні беларускімі рукапісамі ды старадрукамі былі спрычыненныя галоўна вывучаньнем старое беларускае мовы, дык і ўсе ягоныя палеаграфічныя апісаныні памятак беларускае старое пісьменнасці знаходзяцца звычайна разам у працы пры апісаныні мовы дадзенага памятніка. У сваей дасьледчай схеме Карскі заўсёды пачынаў з палеаграфічнага апісання дадзенага рукапісу ці старадруку, а толькі пазней пераходзіў да ягонага тэксту ды мовы. У выніку гэтага працаў прысьвечаных беларускай палеаграфіі асобна Карскі не друкаваў.

Але Карскі напісаў цэлы адмысловы нарыйс беларускае палеаграфіі, ды друкаваў яго не асобным выданьнем, а памясьціў на пачатку 1—ае кнігі II тому «Беларусаў». Тамка ёсьць адмысловы

раздзел «Особенности письма западнорусских произведений, начиная с древнейших времен (Палеографический очерк)». Нарыс гэты абыймае каля 50 бачынаў друку, ды ілюстраваны ён каля 20-мі палеаграфічнымі адбіткамі з рукапісаў беларускае старое пісьменнасці ды нашых старадрукаў. Гэта і па сяняня той нарыйс беларускае палеаграфіі, карыстацца якім неабходна кожнаму дасыледніку старое беларускае пісьменнасці.

У нарыйсе гэтым Карскі падае галоўныя рысы харектару беларускага пісьма ў гістарычным яго разьвіцці, прасочвае зьмены формы паасобна, дае галоўныя адрозненія яго ад пісьма маскоўскага. Ён звязртае ўвагу на тое, што, напр., беларускі поўустаў бліжэйшы югаславянскаму, чым маскоўскому, а беларускі скорапіс «рэзка адрозніваецца ад скорапісу паўночна-ўсходніх Русі», г.зн. Маскоўшчыны. У нарыйсе прысьвячаецца ўвага й правапісным асаблівасцям беларускіх рукапісаў і старадрукаў ды іх знакам прыпынку.

Шмат матар'ялу прыкладаў, ілюстрацыяў да беларускае палеаграфіі знаходзім і ў кнізе Карскага «Славянская кирилловская палеография», Л., 1928, якая была концовым плодам ягоных універсітэцкіх лекцыяў у гэтым прадмесьце ды мела колькі ранейшых карацейшых выданняў. Як бачым з назову кнігі, абыймае яна палеаграфію кірылічную ня толькі славянаў усходніх, але й паўдзённых. Праца гэтая й па сяняня лічыцца адною з найлепшых падручных кнігаў у галіне кірылічнае палеаграфіі.

5. «Беларусы»

«Беларусы» — гэта абшырная трытомная маграфічная праца Карскага пра беларускі народ,

у якой ён намежыў падсумаваць і абагульніць усё сабранае і сказанае й ім самым, і іншымі ў галіне беларускае мовы, народнага творства й літаратуры. Манумэнтальная гэта праца падзеленая на трох тамы, II і III зь якіх мае яшчэ па 3 кнігі. Разам уся манаграфія складаецца з 7-мі вялікіх кнігаў, што разам абыймаюць 3000 бачынаў друку. Першы том задуманы як агульны, уводны. Другі том адведзены апісанью беларускай мовы. У трэцім нарыс беларускае народнае творчасці ды гісторыі старое й новае беларускае літаратуры.

«Беларусаў» сваіх Карскі пісаў і выдаваў на працягу 20-ці гадоў. Першы том паявіўся ў 1903 г., апошняя кніга трэцяга тому выйшла ў 1922 годзе. Паколькі гэта найважнейшы і найбольш цэнны твор з усяе навуковае спадчыны Карскага, галоўная мэта й плод прац усяго ягонага жыцця, дык разгледзім гэтта паасобныя яго тамы ў кнігі.

*«Белоруссы», т. I. Введение в изучение языка
и народной словесности.*

Варшава, 1903, бач. 466.

Год пазней гэты том быў яшчэ раз перавыдадзены ў Вільні. Том гэты, — гэта геаграфічна— гісторычны ўводзіны да вывучэння беларускае мовы й літаратуры. У тоне даволі абышырнае апісаньне Беларусі, тэрыторыі, народу, а часткю ва й гісторыі ды асаблівія дагісторыі. Кніга складаецца з IX раздзелаў, у якіх разглядаюцца: I. Тэрыторыя, межы, паверхня, прырода, клімат. II. Прагісторыя ды пачаткі гісторыі. III. Язык плямёнаў беларускае тэрыторыі, зараджэнне беларускіх моўных асаблівасцяў, моўныя пазыкі ад фінаў ды іранцаў. IV. Пара ВКЛ ды фарміраванье беларускае народнасці, беларускае літаратурнае мовы, моўныя пазыкі ад балгаў. V. Бела-

русь пад уплывамі Польшчы, польскія моўныя ўпływy. VI. Далучэньне Беларусі да Рasei, лік беларусоў, гаворкі. VII. Нарыс вывучэння жывое беларускае мовы ды народнае паэзіі. VIII. Нарыс вывучэння старабеларускае мовы. IX. Ненародныя творы на сучаснай беларускай мове. Пры томе дзя́ве карты Беларусі — этнографічная й дыялектычная.

Хоць сяньня шмат што з пададзенага Карскім ужо й перастарэлае, аднак-жа там шмат і важнага і карыснага матар'ялу. А сабліва важныя апісаныя бібліяграфіі жаролаў ды літаратуры прадмету.

«Белоруссы», т. II. Язык белорусского племени.

1. Исторический очерк звуков белорусского наречия. Варшава, 1908, бач. 607.

Тутка Карскі грунтоўна апісвае ўсе існуючыя ў беларускай мове гукі — галосныя і зычныя — ды сустраканыя іх адменнасці ізымены. Апісаньне кожнага гуку ілюстраванае сотнямі прыкладаў—цытатаў, храналягічна пададзеных з старое беларускае літаратурнае мовы ды ў канцы мовы народнае сучаснае. На пачатку кнігі памешчаны яшчэ вышэй успомнены нарыйс палеаграфіі. У канцы — нарыйс беларускае акцэнталёгіі.

2. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском наречии. Варшава, 1911, бач. 423.

У часыці дадзены Карскім агляд спосабаў беларускага словатварэнья ды перамены словаў пры іх кланеныні, спражэныні, ці г.зв. марфалягічныя зъявы беларускае мовы. І гэтта кожная важ-

нейшая зъява ілюстраваная сотнямі прыкладаў і з старое, і з сучаснае беларускае мовы.

3. Очерки синтаксиса белорусского наречия.
Варшава, 1912, бач. 300.

У кнізе гістарычны нарыс синтаксису беларускае мовы, ілюстраваны, як і папярэдняя часткі, вялікім лікам адпаведных прыкладаў з старое або сучаснае беларускае мовы. Трэба адцеміць тутка, што гэты том — таксама цалком піянэрская праца Карскага, бо паколькі ў галіне беларускай фанэтыкі ды марфалёгіі былі яшчэ некаторыя працы й ня Карскага, і нават да Карскага, то синтаксис беларускае мовы першы раз апрацаваны Карскім — не апіраючыся ні аб якую адпаведную навуковую літаратуру, бо яе проста ня было тады.

Дык як бачым з вышэйшага зъместу, трэці том «Беларусаў» Карскага даваў шыроке ўдзел грунтоўнае апісаныне зъяваў беларускае фанэтыкі, марфалёгіі ў синтаксису, апісаныне ў статычнае іх тэрытар'яльнага стану ў сучаснай народнай мове ды яе дыялектах, і эвалюцыйнае гістарычнае, у памятках беларускае пісьменнасці на працягу мінульых сямі стагодзьдзяў, пачынаючы ад стагодзьдзя XIII.

Гаворачы пра II том «Беларусаў», трэба яшчэ дадаць, што Карскі выпусціўшы ў съвет гэты том не пакідаў працы над далейшым вывучэннем беларускай мовы ды зъбіраньнем адпаведных матар'ялаў ды думаў пра другое выданыне папраўлене, дапоўненае, пашыранае. Для гэтае мэтвы Карскі на сваім экзэмпляры кнігаў «Беларусы» заносіў свае дапіскі, зъмены й папраўкі. Апрача гэтага ён колькі дапаўненняў апублікаваў пазь-

ней і друкам.

Вось на аснове зробленых самим Карскім зъменаў ды дапаўненіняў на ягоным экзэмпляры ды друкаваных асобна, доктар В. Баркоўскі, зянь Карскага, з даручэння АН БССР, у гадох 1955—1956 і перавыдаў увесел II том «Беларусаў» — усе трох часткі ў двух кнігах. Апрача гэтага Баркоўскі да гэтага тому далучыў, узяўшы іх з тому першага, сьпіс усіх жаролаў, зь якіх Карскі бярэ свае прыклады—цытаты ў томе другім, даючы ў гэткі способ поўную самастойнасць гэтаму перавыдадзенаму II тому, бо пры першым выданні, каб даведацца сколь дакладна цытаты—приклады былі ўзятыя, трэба было мець ды заглядаць у том I-шы. Апрача Баркоўскі дадаў яшчэ біяграфію Карскага, бібліографію важнейшых ягоных працаў з галіны беларусаведы ды бібліографію артыкулаў аб ім. Гэтак атрымалася новае выданне тому другога, якое, як роблене на аснове сваяручных зъменаў і паправак аўтара, трэба ўважаць за апошнюю аўтарытэтную рэдакцыю Карскага, за ягоную апошнюю думку ѹ галіне беларускай моваведы.

Том перавыдадзены пад назовам: «Белорусы. Язык белорусского народа» (пазн. В.Т.). Прывыктаўшы том да перавыдання ў рамах працы Інстытуту Мовазнаўства АН БССР, а выдадзеныя АН СССР у Маскве ѹ 1955 г. трох часткі тому ѹ новым выданні абыймаюць разам блізу 1000 бачынаў друку.

Зъвяртае ўвагу і яшчэ адзін факт, што ў перавыдадзеным томе Баркоўскі і ѹ самым загалоўку, і ѹ тэксце кнігі падмяніў слова «белорусское племя, белорусское наречие» словамі «белорусский народ, белорусский язык». Замену гэтую ѹ сваей прадмове да тому Баркоўскі матывуе гэтак:

Карскі у сваіх шматлікіх працах ужываў, побач з

тэрмінамі беларускій народ, беларускій язык, западнорусскій язык, тэрміны, якія ў умовах царскага рэжыму былі вымушанай уступкай афіцыяльным кругом, строгай цэнзуры: *белоруское племя, белорусское наречие, западнорусское наречие*. У новым выданьні «Беларусаў» захоўваюцца толькі тыя назовы, като-рыя адбіваюць запраўдны пагляд самога аўтара, што горача любіў свой народ — беларусаў, што лятуе ў аб часе, калі Беларусь будзе свабоднай і шчаслівой. Гэтымі назовамі будуть: *белорускій народ, белорус-ский язык, западнорусский язык*.

Іі цьверджаньне Баркоўскага згоднае з праў-даю пра «запраўдны» пагляд самога Карскага, і ці зъмена запраўды адбівае думкі аўтара?

Аб tym, што афіцыяльная навуковыя й ура-давыя дзейнікі расейскага царскага рэжыму клалі моцны націск на тое, каб усе мовы імперыі, апра-ча расейскай, съпіхаць да катэгорыі «нарэчча», а самыя народы да «племя», ня можа быць ніякіх сумніваў. Падам тутка адзін канкрэтны прыклад, звязаны акурат з беларускаю моваю.

Расейскі літаратуравед Владзімірай наважыўся ў канцы мінулага стагодзьдзя зрабіць сабе дактарат дакторскаю працу аб нашым доктары Францішку Скарыне. Для гэтага ён прыгатаваў і ў 1888 г. выдаў няблага напісаную а раскошна выдадзеную працу пад назовам «Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания, языки». Здабыў за яе Владзімірай ня толькі дактарат, але дастаў і прафэсарскую катэдру на Кіеўскім унівэрсытэце. Да гэтага дастаў яшчэ і нагароду графа Ўварава, дый пры гэтым зайшла не-каторая асечка. Професар Будзіловіч, між іншым эк-замінатар і Карскага, які рэфэраваў працу Владзімі-рава для гэтае нагароды, у сваей рэцензыі, між іншым, ускінуў Владзіміраву гэта: «К часто повторяющимся стилистическим неточностям сочинения я отношу

термины... „белорусский язык”, вместо наречие, диалект...» Дзеля гэтых, выткнутых Будзіловічам, «стилистических неточностей», ці не, але Владзіміраў прэмію атрымаў, ды меншую — 500 рублёў серабром, а ня большую — 1000 рублёў золатам!

Што да Карскага, дык той, хоць, праўда, і ўжываву частва ў сваіх «Беларусах» і тэрмінаў «беларуская мова, беларускі народ» побач «племя ды нарэчча», дык, трэба сказаць тут праўду таксама, што назовы й «племя», і асабліва «нарэчча» да беларускага народу й мовы ён тарнаваў доўгія гады і пасля таго, як царскі рэжым даўно ня толькі заламаўся, але й шчэз. Ужываву іх ён, прыкладам, яшчэ ў выдадзенай у 1924 г. працы «Русская диалектология». І толькі каля 1928 г., трэбагады перад съмерцяй, перайшоў ён наканец да тэрмінаў «народ» ды «мова».

«Белоруссы», т. III. Очерки словесности белорусского племени.

1. Народная поэзия. Москва, 1916, бач. 572.

У кнізе Карскі дае агляд ня толькі беларускае народнае паэзіі, як выглядала-б з назову, але й чысьцейшую прозу. Абняты ў аглядзе замовы, песні абрадавыя жыцьцёвага ды гадавога кругу, песні неабрадавыя, прыказкі й прымаўкі, загадкі, казкі, багатырскі эпас, духоўныя песні. Агляд гэты папярэджаны вялікім уступам пра элемэнты культуры спадчыны з супольнае індаэўрапейскае ды агульнаславянскае пары, перахаваныя й па сяньня беларускім народам, а закончаны ён нарысам пра будову верша ў беларускіх народных песнях.

У сваей прадмове да гэтае кнігі «Беларусаў» Карскі, між іншым, піша:

аўтар... найперш намагаўся звязаць увагу вучона-

га съвету, а таксама й інтэлігентных чытачоў наагул, на тыя каштоўныя з рознага гледзішча залежы старых матар'ялаў, якія награмаджаныя ў друку, галоўна за XIX ст., у галіне беларускага фальклёру й чакаюць працаў тых дасьледнікаў.

Пра багацьці беларускае народае творчасці, ведама, пісалі розныя аўтары шмат і да Карскага, і пасыля Карскага. Але Карскага нарыс і па сяньня найабшырнейшы з існуючых апісаньняў беларускае народаесці ды абрадавасці. Гэтая кніга «Беларусаў», зь некаторымі скрачэннямі ды ператасоўкамі, была перавыдадзеная ў перакладзе прафэсара М. Фасмэра ў 1926 годзе.

2. Старая западно-русская письменность. Петроград, 1921, бач. 254.

Кніга пачынаеца разьдзелам з нарысам пра выступленыні беларускае народае мовы ў ролі літаратурнага органа ў старую пару беларускае гісторыі ды пра разьвіцьцё самастойнае свае пісьменнасці.

Далей ідзе агляд памятак старое беларускае пісьменнасці паводле жанраў — літаратура перакладная, рэлігійная і съвецкая, літаратура свядуродная, летапісы, запісы тагачаснікаў, памятнікі юрыдычнае літаратуры, вершы, палемічная рэлігійная літаратура, беларуская пісьменнасць лацініцай, сатыра, спробы драматычнага жанру, беларуская пісьменнасць арабскім літарамі.

У кнізе Карскі апрача апісаньня паасобных твораў, пераказванья іх зъместу ды ідэйнага на-
кіраваныня, зайдёды асаблівую ўвагу прысьвячае мове дадзенага твору ці дадзенага аўтара, зъвяртае ўвагу на яе харектэрныя асаблівасці й яе чысьціню ды на ступень уплываў на яе моваў царкоўнаславянскай ці польскай.

Асабліва важна, што тут, як і ў сваіх паасоб-

ных папярэдніх працах, Карскі дэтальна разгледзеў і абаснаваў беларускасць старое літаратурнае мовы ВКЛ і яе такіх помнікаў як летапісы, Статут ВКЛ, выданыні Скарыны, рэлігійная літаратуры.

Мову Скарыны Карскі харектарызуе, напрыклад, гэта:

Ён не адважваеца яшчэ перайсь ці на чыста народную мову: у яго ня рэдкія яшчэ аорысты, імпэрфекты, часта твораныя няправільна, і іншыя царкоўнаславянскія асаблівасці ў мове; побач з гэтым даволі частыя чэхізмы, як дань арыгіналу, зь якога ён рабіў свае пераклады, — ды ўсё-ж аснова мовы народная беларуская, з тымі асаблівасцямі, якія харектарызуюць стающую яе рэдакцыю ў Літоўскім гаспадарстве.

Кніга пісаная на багатым фактычным матар'яле, перавернутым гадамі аўтарам і, мінаючы свою Карскому тэрміналёгію — «западнорусский язык», свае навуковае вартасці ня губляе ў вялікай меры й па сяньня, хоць падыход у ей да пасобных твораў пісьменнасці больш моваведны, чым гістарычны літаратурны.

3. Художественная литература на народном языке. Петроград, 1922, бач. 472.

У гэтай, апошняй частцы, трэцяга тому «Беларусаў» Карскі дае нарыс новае беларускае літаратуры — стагодзьдзя XIX ды пачатку XX, даведзенага аж да году выхаду кнігі, 1922. Карскі ў гэтай частцы манаграфіі намагаеца спачатку даць гістарычны фон ды склаўшыся прычыны, якія выклікалі паяву новае беларускае літаратуры, а пазней і адраджэнчага нацыянальнага беларускага руху. Далей ён адцемлівае ў сабе кожны паявіўшыся твор ці нават і друк пабеларуску, дае харектарыстыку кожнага па-

важнейшага аўтара і ягоных твораў, ягонае мовы.

Кніга мае перадусім цану, і па сяньня, як крыніца вялікага ліку зарэгістраваных фактаў важных для выву чаючых гісторыю беларускае літаратуры абнятае пары. Значна слабейшая яна зь літаратурнага строга гледзішча. Калі і выказывающа аўтарам крытычныя заўвагі аб творчасці паасобнага пісьменьніка, заўвагі аб мастацкім боку ягоных твораў, яны часта прымітыўныя, маюць малую цікавасць, съветчаць аб нелітаратурным падыходзе да літаратурнага матар'ялу.

У канцы кнігі Карскі дае й слоўнічак меншых беларускіх пісьменьнікаў, які сяньня асаблівую мае вартасць для дасыледчыка беларускае літаратуры нашаніўскае галоўна пары. У слоўніку падаецца калі паўтары сотні прозывішчаў, псеўдонімаў, ініцыялаў і крыптонімаў тагачасных беларускіх пісьменьнікаў, з частаю расшифроўкаю іх запраўднага прозвывішча, з інфармацый, дзе і якія ягонія вершы друкаваліся, часта з кароткаю тэлеграфічнаю ацэнкою. Слоўнікам абнятыя перадусім паэты, менш дакладна тыя, што пісалі прозаю.

Апошняя кніга «Беларусаў» азначаецца яшчэ тым, што ў ёй Карскі, у адваротнасці папярэднім кнігам манографіі, адыходзіць часам ад свайго акадэмічнага навуковага стылю ды пераходзіць у звычайную палітычную палеміку з дзеячамі беларускага адраджэнскага руху. Творыща ўражаныне, што дзеля нейкіх паважных сабе прычынаў, акадэмік выбіўся з раўнавагі ды ў навуковы твор дачэплівае ня сугучным яму тонам і зъместам публіцыстыку. Пагляды Карскага, зразумела, ясна бачны з папярэдніх тамоў «Беларусаў», але яны там нідзе ня высказаны ў гэткім ваяўнічым, дасадным тоне. Якія былі праўдападобныя прычыны гэтага — будзе мова

ў раздзеле аб паглядах Карскага.

«Белоруссы», т. IV

Тры тамы «Беларусаў» разам больш 3000 бач. друку (канкрэтна 3164 бачыны) — праца па сваёй велічыні ў навуцы зъява ня частая. Але ў задуме Карскага быў яшчэ і том IV. Як відаць зь ягонага пляну «Беларусаў», накінутага рукою Карскага на вокладцы аўтарскага экзэмпляра 1-ай часткі II тому, што выйшла друкам у 1908, Карскі тады ўжо марыў і канкрэтна плянаваў сваіх «Беларусаў» у IV тамох. Паводле гэтага пляну IV том меў называцца «Словарь белорусскага наречия» і складацца ён меўся з 2 частак: 1. Словарь современного белорусского языка і 2. Словарь старого западнорусского языка.

Выдаючы, аднак—жа трэцюю кнігу трэцяга тому «Беларусаў», калі ён меў ужо 60 гадоў, Карскі ўсьведамляў сабе, што выкананць гэтую працу яму самому ўжо не давядзеца, і, наагул, гэткае вялікае заданьне выкананць аднаму чалавеку — проста не пад сілу. Ды каб справа аднак—жа не загінула, ды каб працу паднялі мо іншыя, у прадмове да апошняе часткі трэцяга тому Карскі падае цэлы плян працы для ўкладання «по ўнага» беларускага слоўніка. Плян гэтта ў невялікім скарачэнні й падам, і ня толькі таму, што Карскі марыў аб ім як аб завяршэнні сваіх «Беларусаў», але і таму, што праца гэтая й па сінія, 40 гадоў пазней, ня выкананая, і мець перад ачыма яе беларускім навукойцам трэба. Пра слоўнік Карскі піша во сь што:

... скласьці поўны беларускі слоўнік неабходна. Трэба зарэгістраваць тыя багацьці, якімі валодае беларуская мова. Пры кожным слове трэба адцеміць, сваё гэтае слова ці пазычанае адкуль—небудзь. Ды ўкладаньне слоўніка — справа дужа складаная, якую па-

вінны папярэдзіць розныя падрыхтоўчыя працы, за іх трэба ўзяцца ўсім знаўцам і аматарам беларускага слова. Для гэтага трэба: 1) выбраць на картачкі ўсе слова з розных зборнікаў народнае творчасці... прытым пры кожным слове зусім дакладна, паводле правапісу арыгіналу павінна быць зацікавана (з пакліканьем на том, частку, бачыну) тая фраза, дзе даўжнае слова сустракаецца... Пэўне-ж... адной асобе прарабіць усё гэта немагчыма... Найлепш для гэтае працы паклікаць цэлыя камісіі; 2) то е-ж трэба прарабіць і з творамі беларускіх пісьменнікаў...; 3) ... і існуючыя слоўнікі павінны быць праглынутыя поўным беларускім слоўнікам; 4) ...у розных навуковых установах ёсьць ужо сабраныя матар'ялы па беларускім слоўніку... у Акадэміі Навук у Петраградзе ёсьць слоўнік Раманава, ёсьць матар'ялы ў «Обществе Любителей Русской Словесности» пры Маскоўскім Університетце ў Інстытуце Беларускае Культуры ў Менску ляжыць рукапісны слоўнік Ціхінскага... ёсьць слоўнікі й у асобаў прыватных (Дыбоўскі, Фэдароўскі)...; 5) народныя назовы расылінаў...; 6) ...улучыць «навуковую беларускую тэрміналёгію», што выпрацоўваецца ў Менску...

Калі падрыхтоўчая праца будзе скончаная... можна будзе прыступіць да рэдакцыйнага злучэння ўсяго сабранага. Створанае для гэтае мэты таварыства ці гурток установіць правілы выдання такога слоўніка. У гэты спосаб мы атрымалі-б слоўнік жывое беларускае мовы.

Што-ж тычицца старое беларускае мовы... справа выплывае значна горш... Пажуль што мы ня маём і спробаў выдання гэткіх слоўнікаў... Некалі, на пачатку XIX ст., І. Грыгоровіч пачаў друкаваць гэткі слоўнік, ды пасля аддрукавання 10 аркушоў памёр, і далей друк не праводзіўся, а надрукаваная частка ляжыць у Акадэміі Навук. Улучыць сюды трэба слоўнікі Зызанія, Бярынды... Навіцкага... Гарбачэўскага... Неабходна заняцца выбарам слоўнікавага матар'ялу хоць-бы з важнейшых рукапісных і друкаваных памятнікаў, пачынаючы з XIII ст. і да канца XVII стагоддзяў...

Гэткі Карскага плян працы на ўкладаньне *пойнага слоўніка беларускае мовы*. Ня вылучана, што працу над укладаньнем гэтага слоўніка Карскі раней плянаваў праводзіць сам на Беларускім Дзяржаўным Унівэрсытэце ў Менску, быць на якім у ступені прафэсара, ці нават і рэктара, Карскі быццам надзеяўся. Аднак-жа ў часе выходу апошняе кнігі «Беларусаў» ён ужо ведаў, што ў Менску ён не застанецца. Дзеля гэтага свой плян працы ды заахвочваньне да яе пакідаў іншым пад развагу ды для выкананьня. Адцеміць гэтта аднак-жа трэба, што справа злажэння поўнага слоўніка беларускае мовы, адказаная Карскім да выкананьня «ўсім знаўцам і аматарам беларускага слова», засталася ня выкананая й па сяньня, хоць у сваю пару праца над ім была разгорнутая шырака Аддзелам Мовы й Літаратуры Інстытуту Беларускага Культуры ў Менску. Паводле справаздачы, друкарнай у кнізе «Працы Акадэмічнае Канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу ў абэцэды ў Менску ў 1926 г.», натады было ўжо вынесена на карткі 140 000 словаў, выбраных з твораў беларускіх пісьменнікаў, ды адначасна было собрана ў Менску й па краёвых цэнтрах рэспублікі каля 120 000 словаў—картак жывое народнае мовы, што разам давала больш чвэрці мільёна словаў. Ды, як ведама, далейшая праца над складаньнем гэтага слоўніка была цалком спыненая ўжо колькі гадоў пазней падчас разгрому ўсяе беларускае культурна—навуковае працы ў БССР, у часе прасльеду ды нішчэння і самых навуковых працаўнікоў. У выніку гэтага руйнаваньня Масквою ўсякае навуковае й культурнае беларусаведнае працы ды зынішчальнага дзеяння пазнейшае II Сусветнае Вайны, сяньня ту тка

цяжка сказаць, ці наагул нешта засталося й з таго сабранага ўжо. Слоўнік, у кожным выпадку, не паказаўся й па сяньня.

Гэтак праектаваны Карскім IV том «Беларусаў», пакінуты складаць далейшым пакаленіям беларусаведаў, ня існуе й сяньня — 30 гадоў пасля съмерці, ды амаль 40 гадоў пасля выхаду апошняе кнігі трэцяга тому ягонае манографіі. Факт гэты — бяручы нават на ўвагу ўсе гістарычна абумоўленыя вялікія перашкоды й катастрофы, якія за гэтыя гады пераняла беларуская культура й навука, — съветчыць яскрава аб tym, што могуць зрабіць упорыстыя наступі аднаго ахварнага, аддадзенага свайму задуму й тэме навуювага працаўніка, і, як часта ён, сам адвін, нават адзінокі, сваю працу можа аперадзіць сучасныя сабе ды й будучыя пакаленіні.

Чым «Беларусы» былі, чым засталіся

Ды й у сваім незакончаным выглядзе, без IV тому, бяз слоўніка беларускай мовы, толькі ў сваіх трох тамох ды сямі выдадзеных кнігах, Карскага «Беларусы» сваім вялічэзным дыяпазонам ахопленых ды зарэгістраваных фактаў з колікі беларусаведных галінаў, і сваю навуковай вартасцю ды значэннем, як плод працы аднаго чалавека, зьява ўражаяющая й унікальная, ды блізу без аналёгіі ўва ўсей славянскай языковедзе. Найбольшую навуковую вартасць і вагу й сяньня мае галоўна II том, прысьвечаны беларускай мове, хоць шмат важнага матар'ялу, асабліва літаратуру жаролаў і предмету, маем і ў томе I-м, ды таксама ўсіх трох частках тому III-га.

З усіх славянскіх моваў, толькі ў чэхаў працу аб мове падобнага задуму й пляну праводзіў Ян Гэбаўэр, які яшчэ ў 1894 годзе, значыцца на 14

гадоў раней за Карскага, апублікаваў у Празе—Вене першую частку першага тому свае вялікае манаграфіі пра чэскую мову «Historicka Mluvnice Jazyka Českého».

Праца гэтая Гэбаўера ёсьцека тутка ў Ню Ёрскай Бібліятэцы, яе я пераглядаў. Выглядае, што па сваіх памерах задуманая нават шырэй за Карскага «Беларусаў». Ды, на жаль, закончышьць яе ці давясыці хоць—бы працу над ею да такога завяршэння, якое асягнуў Карскі ў «Беларусах», яму не давялося. Памінаючы слоўнік, задуманая ім манаграфія мела складацца з IV тамоў, зь якіх выйшлі друкам у гадох 1894—1898 толькі 3 часткі, што мелі ўваходзіць у склад тамоў першага ды трэцяга, а што абыймалі пытаныні фанэтыкі ды марфалёгіі чэскае мовы. Далей Гэбаўэр, выглядае, зрабіў памылку, якое не далу съціў Карскі — ён працу над сваей «Млувніцай» перарваў ды ўзяўся за ўкладаныне слоўніка старой чэскай літаратурнай мовы і, зразумела, у гэтай працы ўвяз. У выніку, пасьпей працу й над гэтым слоўнікам выкананы толькі часткова для колькі першых стагодзьдзяў старое чэскае мовы, бо ўжо ў 1907 г. памёр. Толькі ў 1929 г., на аснове пакінутых ім матар'ялаў, быў зредагаваны ды выдадзены IV том Гэбаўераў «Млувніцы» пра сынтаксыс чэскае мовы, том 2-гі (Кмэннослова) наагул астаўся не напісаным. Пры tym, у прыраўнаныні да «Беларусаў» Карскага, Гэбаўера «Млувніца» мела й той слабы бок, што ён у сваей працы ня браў на ўвагу матар'ялаў жывое чэскае мовы ды яе дыялектаў, а займаўся толькі літаратурнаю чэскаю моваю.

Па—за Чэхамі, ні мова расейская, ні польская, не гаворачы аб мовах меншых славянскіх народаў, працы падобнага характеру й абсягу ня ма-

юць і па сяньня, хоць зразумела, гэта ў языковедзе гэтых моваў раўнаважыцца непараўнальна большым лікам існуючых меншых памерамі моваведных публікацыяў ды манаграфій.

Гэтак, дзякуючы Карскаму й ягоным «Беларусам», беларускі народ ужо на самым пачатку гэтага стагодзьдзя, яшчэ ў першыя гады нашага «нашаніўскага» нацыянальна-адраджэнскага ўзрыва, у галіне навуковага вывучэння свае мовы неспадзеўкі апынаецца на самым перадзе сярод іншых славянскіх народаў, хоць на гэткае «перадавое» месца гістарычна тады ня меў аніякіх спрыяльных умоваў. Сталася гэта толькі дзякуючы ах вярнай працавітасці аднаго чалавека — Яўхіма Карскага.

Бяручы на ўвету й тое, што нямала паглядаў Карскага і некаторыя прынцыповых моваведныя канцэпцыі, зь якімі ён падыходзіў да вывучэння беларускай мовы, быў памылковыя, а шмат што згубіла ў сваей вартасці й з часам, ды аднак-жа па зборы вялізарнага фактычнага матар'ялу і гістарычнага, і сучаснага нечага большага й лепшага беларуская моваведа ня мае й па сяньня. Чаму, сам Карскі найлепш гэта азначыў у сваей прадмове да 2-ое кнігі II тому «Беларусаў» словамі:

Гіпотэзы, будаваныя тэарэтычна, што апіраюцца на невялікі лік фактавых, часта прыпадковых, з часам могуць аказацца без гістарычнае акурат пад сабой базы, і, у выніку, бязвартасныя, тады як факты мовы *николі* ня згубяць значэння.

Калі гэтае цверджанье самога Карскага сяньня можна аднесці й да ўсяе ягонай навуковай спадчыны, дык найперш аднак-жа да II тому ягоных «Беларусаў» пра беларускую мову.

Ды ня згубленая ў вялікай меры навуковая вартасць і двух іншых тамоў «Беларусаў». Пра

першы, уводны агульны нарыс пра беларускі народ, ягоную тэрыторыю, прагісторыю і гісторыю, мову, жаролы й літаратуру да яе вывучаньня ўспаміналася ўжо раней. Не малую вагу маюць і паабсобныя раздзелы ці матар'ялы і 1—е кнігі тому III пра беларускую народную паэзію, які й па сяньня застаецца найбольш абшырным агульным аглядам вуснае народнае творчасці. Цэнная пераважна й па сяньня частка другая — агляд гістарычны старое беларускае літаратуры. Вельмі шмат скарыстае і дасыледнік новае беларускае літаратуры з часткі трэцяе, пра новую беларускую літаратуру, а практична, безъ яе наагул не абыйдзецца, дзеля вялізарнага ліку абнятага тамка літаратурна-інфармацыйнага матар'ялу ды бібліяграфіі прадмету.

Трэба помніць, што ў галіне нашае мовы Карскі, галоўна сваімі «Обзором звуков и форм белорусской речи» ды II томам «Беларусаў» паклаў аснову й гэтым даў пачатак усім першым практичным граматыкам беларускае мовы — і Таращкевіча, і Лёсіка, і іншым. Ягоны-ж нарыс гісторыі беларускае літаратуры паслужыў за вельмі важнае жарало пры ўкладаньні нашых першых нарысаў беларускае літаратуры ды першых храстаматыяў. Прыпомнім таксама раней сказанае, што ягоны нарыс беларускае палеаграфіі, памешчаны ў 1—ай кнізе II-га тому «Беларусаў», застаўся й па сяньня адзіным, хай сабе й няпойўным ды кароткім, падручнікам беларускае палеаграфіі. Нават і ягоная «этнографічная карта белорусскага племені», твор найменш дасканалы, з грубымі памылкамі, у сваю пару сыграў сваю ня толькі навуковую, але й палітычную ролю, на жаль, не заўсёды нам карысную.

Калі жыцьцё ды поступ навукі й парабілі свае немалыя карэктурны ў навуковай спадчыне Карскага, а шмат з гэтага сяньня й наагул вычыркнулі, дык трэба помніць, што гэткая доля навуковай спадчыны ўсіх працаўнікоў навукі — час заўсёды робіць свае зьмены ды папраўкі — бяз гэтага ня было-б поступу.

Бесстаронна трэба аднак-жа звязрнуць увагу й на тое, што калі вартасыць навуковае спадчыны Карскага значная й сяньня, дык, як-бы парадаксальна гэта ні гучэла, але ў гэтым ёсьць доля й ня толькі ягонай заслугі. Часткава гэта вышкі і тых гістарычна склаўшыхся абставінаў, пры якіх дзесяцігодвідзі ўжо буйнае развязцьцё беларускае культуры, навукі, моваведы было брутальна спыненае, яе духовыя вартасыці, навуковыя ўстановы ды і самыя творцы прасльедваныя ды нішчаныя. У выніку ня было гістарычных магчымасцяў паднятую Карскім працу развязваць далей, каб стварыць нешта больш абышынае, грунтоўнейшае ды больш поўнае. Змарнаваныя гэтак для беларускай навукі ворчыя гады сіламоц фактаў значна павышаюць нам сяньня вартасыць працаў Карскага беларусаведнае галіны.

6. Важнейшыя небеларусаведныя працы Карскага

Пакінутая навуковая спадчына Карскага ў іншых, небеларусаведных, галінах, значна меншая, але й там Карскі даў паважны ўклад. Пра ягоныя працы ў галіне палеографіі, асабліва пра падручную вялікую кнігу «Славянская кирилловская палеография», было ўспомнена ўжо раней, паколькі гэтая праца па сваім зарысаным загалоўкам кнігі пляне абый мала й беларускую палеографію ды ў шмат чым аснована й на прыкладах з старое беларускае пісьменнасці.

У выніку выкладаньня Карскім царкоўнаславянскае мовы, спачатку ў гімназіі ў Вільні, а посьле на ўніверсітэце, паўстала ягоная «Граматыка царкоўнаславянскае мовы», якая пачынаючы ад свайго першага віленскага выданьня 1888 году мела аж 19 усіх выданьняў, апошняе ў 1917 годзе.

У галіне расейская літаратуры й моваведы мае Карскі побач шмат драбнейшых працаў, і гэткія большыя ды важнейшыя: працы пра «Архангельская эвангельле», «Лісткі» Ундоўскага, Лайрэнцейскі летапіс, праца «Русская диалектология» (1924, дзе абыймаецца і беларуская дыялекталёгія), важная праца «Очерк научной разработки русского языка в пределах СССР» (1926, дзе ізноў—ж ахопліваецца і беларуская мова). Апошняе і вельмі цэнае выданьне, гэта апублікованая ў СССР у 1930 г. «Русская Правда по древнейшему списку», выданье вельмі грунтоўнае ды на вышыні з навуковага гледзішча, у якім маем Карскага ўводзіны, тэкст, поўную рэпрадукцыю, паясьнені, паказальнікі аўтараў і лексыкі. Гэтая праца ў савецкай літаратуре залічаецца заўсёды ў «рускія працы Карскага», хоць «Русская правда» памятка пераду сім украінскае пісьменнасці.

Існуюць драбнейшыя працы Карскага, што кранаюць і моваведныя пытаньні моваў украінскай, польскай ды нават паўдзённых славянаў дый кашубаў.

Съветагляд Яўхіма Карскага

1. Пагляды моваведныя

Духова, як чалавек–грамадзянін і як вучоны, Яўхім Карскі складаўся ў усталёўваўся ў апошній траціне XIX ст. Пара гэтая ў наклала сваё гістарычнае тайро на ягонай мэнтальнасці, яго навуковых дый палітычных паглядах.

На полі моваведнае працы Карскі зьяўляецца ў часе, калі ў эўрапейскай філалёгіі ападала ўжо празьмернае захапленыне тэарэтычнымі рэканструкцыямі дагістарычных моўных працэсаў і формаў дый гіпатэтычных прамоваў–архетыпаў, што мелі існаваць тысячы гадоў таму — захапленыне, выкліканае паяваю «Прыраўнальнай граматыкі індагерманскіх моваў» Франца Боппа ў 1833 годзе. Моваведы тады ўсьведамілі ўжо сабе, што на тое, каб рабіць трапныя дапушчэнныні аб *дагістарычных* працэсах дый формах мовы, найперш трэба пазнаць і добра вывучыць факты мовы *гістарычныя*, і, асабліва, мову *сучасную* ўва ўсім яе жывым багацьці дый усей дыялектнай разнароднасці. На гэта асаблівы націск клала новае пакаленыне эўрапейскіх моваведаў канца XIX ст., г.зв. мала даграматыкі.

Вось у гэтым кірунку вялася тады ўжо сыстэматычная праца ў на полі славянскае моваведы, асновы якой паклалі яшчэ на пачатку стагодзьдзя «патрыярхі» славянаведы — чэх Язэп Даброўскі

дый ягоны вучань славенец Баўтрамей Капітар, а на мадэрныя навуковыя прынцыпы паставілі славенец Францішак Міклошыц дый харват Ватрослаў Ягіч, ягоны вучань, які выдаваў у Бэрліне часапіс «Archiv für slavische Philologie», дый стварыў там вядучы асяродак славянаведы.

Аўстрыйская Вена, цэнтар імперыі, у склад якой уваходзілі народы ўсіх трох славянскіх групаў — паўдзённы, заходні і ўсходній, — дый у якой тады панавала даволі ліберальная атмасфера для навуко-вае працы, была блізу ідэальным месцам для развіцця славянскае моваведы й славянаведы на-агул. На славістичны моваведны аўтарытэт Міклошыца дый Вены арыентавалася моцна на пачатках свайго развіцця й расейская моваведа, здольным гадунцом і выдатным працаўніком якое Карскі быў.

Наставнік Карскага ў галіне філялёгіі, прафэ-
сар Нежынскага Інстытуту Р. Брандт, сам выдат-
ны ў сваю пару мовавед дый аўтар навукова важ-
нага «Нарысу славянскае акцэнталёгіі» (1880),
патрапіў прышчапіць свайму вучню новаўсьвядом-
леная зразуменіе навуковае вагі шырокое грун-
тоўнае фіксациі, систэматызацыі й вывучэння
зъяваў паасобных моўных систэмаў, дый даў Кар-
скаму дасканальнае навуковае падрыхтаваныне да
выканаўція гэтага задання.

Гэта было вельмі важным для пазнейшае моваведнае працы Карскага. Дзякуючы перанятаму ад прафэсара Брандта навыку да грунтоўнае й систэматычнае рэгістрацыі зъяваў мовы, Карскі пазней і змог даць манумэнтальную манографію беларускае мовы ў сваіх «Беларусах». За наглядны прыклад—узор пры пісаныні гэтай манографіі напэўна паслужыла Карскаму юлькітомная Міклошыца ва «Прыродаўская граматыка славянскіх мов».

Свае агульныя пагляды на мову й сузалежнасць яе разъвіцца ад ходу гістарычных падзеяў дый ад характару тэрыторыі дадзенага народу й прыроды краю, сам Карскі дае ў уводным абзанцы ўводнага разьдзелу першага тому сваіх «Беларусаў» гэткімі словамі:

...мова разъвіваецца разам з народам дый падлягае розным зьменам, звязаным зь пераменамі ў жыцьці самога народа. Гэтыя зьмены ў мове залежаць ад рассялення народу па розных краінах пры ягоным разрастанні, дый ад тых вонкавых упльваў, пад якія даводзіцца яму падпадаць у часе свайго самастойнага жыцьця. Ужо ў першую пару існаваньня таго ці іншага племені, фізычныя асаблівасці занятае ім краіны так ці інакш адбіваюцца на выпрацаваньні ягонаага характару, які, у сваю чарду, накладае свой пэўны адбітак і на самую мову. Гэтая лучнасць між моваю й прыродай краю трывае нясупынна праз уесь час існаваньня народа. Прыврода накладае свой пэўны адбітак на народае творства, змушаючи яго знаходзіць адпаведныя формы для выяўлення свае красы, свайго багацьця, ці — свае беднасці. Напасьледак, і сам вонкавы ўплыў аднаго народа на іншы (спароднены ён ці далёкі), на ягоны быт, съвестаадчуванье дый мову, знаходзіцца таксама ў цеснай залежнасці ад прывроды краю: ад характару ягоных межаў, даступнасці й спраўнасці шляхоў спалучэння; народ з адкрытымі натуральнымі межамі лягчэй падлягае вонкавым упльивам за той, у якога межы няпрыступныя. Словам, прыврода мае вялікі ўплыў на ход жыцьця народа, на яго гісторыю, а разам з гэтым, і на разьвіццё мовы дый на зьмены ў ей; стуль само сабой стае зразумелым, што вывучэнне мовы неабходна папярэдзіць агульным нарысам аб фізычнай будове краю, занятага народам дый аб яго межах, з аднаго боку, а з другога — разгляд розных напластаваньняў у мове дый зьменаў у ей неабходна дапаўняць паказаньнем на тыя падзеі ў гістарычным жыцьці народа, якія давалі новыя кірунак разъвіццю апошняга, ці,

найменш, прысьпяшалі або тармазілі ягоны натуральны ход. Падобных спосабаў дасьледаваньня будзем трymацца й пры вывучэнні беларускага нарэчча (Б., I, 3—4).

З словаў вышэй прыведзеных бачна, што характер мовы народу Карскі моцна ўзaleжніваў ад тэрыторыі прыродаў краю, дык меў падых од да мовы найперш «геаграфічны». На справу значэння й вагі для філялёгіі вывучэння беларускае мовы Карскі глядзеў гэтак:

...беларуская народная мова, якая доўгі час разьвівалася ў забытым і забытым народзе безь літаратурнага апрацаўвання, дый пераходзівала гэтак у сабе, як народныя гаворкі наагул, шмат старызыны, важней для разуменьня дзеючых у мове законаў лінгвістычных і псыхалагічных, зъюля ёнца адным з важнейших фактараў у вывучэнні рускай філялёгіі. У гэтым выпадку роля беларускага нарэчча ў гісторыі рускае мовы наагул, аналагічная ролі летувіскай мовы (што таксама доўгі час заставалася безь літаратурнага апрацаўвання) у індаеврапейскай філялёгіі наагул... (Б., III, 3, 181).

Аб мэце, якую Карскі стаўляў сабе пры вывучэнні беларускае мовы, ён у 1911 г. у прадмове да 2-ое knігі II тому «Беларусаў» пісаў гэтак:

...мэтаю аўтара было найперш сабраць па магчымасці ў паўніні факты старога заходніярускага языка й сучасных беларускіх гаворак, раскласіці іх па адпаведных разьдзелах й параграфах дый у меру магчымасці даць ім выясьненіне, адпаведнае ўсталяваўшымся ў наўцы рускае моваведы паглядам. Шырокія абагульненіе ні, канчатковае выясьненіе не гісторычных працэсаў у жыцці рускіх моваў, як і дакладнае дый становіштве ўстаноўленыне дачыненіяў беларускае мовы да расейскай і украінскай, па думцы аўтара, у гэтую пару яшчэ немагчымае, паколькі неабходна заканчыць дэтальнае распрацаўваніе беларускае мовы й, апрача гэтага, трэба вычакаць паявы працаў, што

ўсебаков а разгледзяць моўны матар' ял расейскае й асабліва ўкраінскае мовы. Гіпатэзы, пабудаваныя тэарэтычна, дый апертыя на невялікі лік фактаў, часта прыпадковых, з часам могуць аказацца без гісторычнае пад сабою базы, і дзеля гэтага бязвартаснымі, тады як факты мовы ніколі ня згубяць свайго значэння (Б., II, 2, 7).

Вось з вышэй прыведзенымі паглядамі дый мэтамі Карскі й прыступіў у канцы XIX ст. да вывучанья беларускае мовы. На выніках гэтага вывучанья заважыў моцна й той факт, што Карскі па сваім харектары як вучоны быў найперш руплівым зьбіральнікам і клясыфікаторам моўных зъяваў, а значна слабейшым навукоўцам—тэарэтыкам. Нейкіх важнейшых абагульненіяў—выснаваў Карскі не рабіў, ніякіх творчых гіпатэзаў ці тэорыяў не разбудоўваў. У паважнейшых моваведных пытаньнях ён наагул ішоў за аўтарыгэтамі іншых, пры tym не за адным, а за колькімі. Гэтак галоўным аўтарытэтам Карскага ў пытаньнях фанэтыкі дый гісторыі мовы быў Шахматай, у пытаньнях марфалёгіі — Сабалеўскі, у галіне синтаксису — Патэбня.

Гэтая малая самастойнасць Карскага ў навуковай яго дзейнасці была прычынаю таго, што расейская навуковая школа побач неблагое прыгатовы да навукоўцае працы, патрапіла навязаць Карскому й некаторыя пагляды, гіпатэзы, канцепцыі, якія ў ей тады акурат разбудоўваліся, а якія былі твораныя ня столькі на аснове навуковага асэнсаванья пазнаных моваведных фактаў, колькі з практычных меркаваніяў і патрабаваніяў расейскае вялікадзяржаўнае ідэалёгіі.

Гэтак было з пашыраным афіцыяльным расейскім паглядам, што беларуская мова наагул ня мова, а дыялект, «нарэчча», пры tym і як нарэчча

яно не самастойнае, а адно зь вялікарускіх. Гэтак было й з творанаю гіпатэзай г.зв. «прарусскага моўнага адзінства» трох усходнеславянскіх моваў яшчэ ў гістарычную пару дый іх паўстаныя пазней шляхам расшчаплення на трох асobных галінах «прарускае мовы». Гэтак было й з называньнем усходнеславянскіх моваў мовамі «рускімі» дый тарнавання да беларусскага народа азначэння «племя».

Пэўне-ж, гіпатэтычная пара «прарусскага» ці «общерусскага» моўнага адзінства яшчэ ў гістарычны часы была расейскім афіцыяльным кіруючым кругом імпэрый так-жа пажаданая, палітычна выгадная й патрэбная, як і Карамзінаўская гістарычна канцэпцыя Кіеўска-Маскоўскае дзяржаўнае спадкаемнасці й іх нацыянальнага адзінства. Вось гэтую «прарускую» гіпатэзу Карскі ня толькі прыняў за сваю, але намагаўся яе пашырыць на гістарычную пару развіцця беларускае мовы.

Трэба прызнаць, што ў пару паявы Карскага як дасыледніка беларускае мовы, у другой палове XIX ст., і самыя пагляды расейскіх моваведаў на беларускую мову, на яе месца сярод іншых славянскіх моваў, на яе паходжанье дый межы зайнманае ею прасторы былі вельмі няясныя, блытаныя, супяречныя. Гэта часткова вынікала й з таго, што й у справе падзелу ўсходнеславянскіх моваў дый іхных дыялектаў, а таксама іх паходжання, сярод тагачасных славістых-моваведаў ня было аніякое аднадумнасці.

Гэтак, у часе пісаныя Карскім ягонае першае працы «Обзора звуков и форм белорусской речи», г.зн. у сярэдзіне 80-х гадоў мінулага стагодзьдзя, у пытаныні пра месца беларускае мовы сярод іншых усходнеславянскіх моваў дый дыялектаў, Карскі быў пастаўлены перад гэткім трывма рознымі дый супяречнымі альтэрнатывамі:

1. Беларуская мова — гэта падмова гутаркі вялікарускай. Пагляд, якога трымаліся галоўна I.I. Сразънеўскі й А.А. Патэбня. Канкрэтна ўважалася, што беларуская мова была падмовою паўдзённага вялікарускага дыялекту, дыялекту, які мае значны лік супольных асаблівасцяў зь беларускаю мовай.

2. Беларуская мова — гэта падмова гутаркі маларускай (украінскай). Пагляд Міклуша дый Аганоўскага.

3. Беларуская мова — такая-ж самастойная, як і вялікаруская дый маларуская. Становішча М. Надзеждзіна дый М. Максімовіча. Надзеждзін уважаў, што спачатку наагул былі толькі дзьве ўсходнеславянскія мовы: беларуская, ці балтыскай, і маларуская, ці пантыйская. Мова-ж расейская — вялікаруская — гэта ўжо навейшы твор, што паўстаў зь дзьвёх папярэдніх шляхам скрыжавання на новакаленізаваных просторах. Пртым, паўдзённавялікарускі дыялект паўстаў галоўна на аснове беларускай, а паўночнавялікарускі на аснове маларускай. Гэтая г.зв. пантыйска-балтыскай тэорыя нядаўнага паўстання вялікарускіх дыялектаў, апубліканая Надзеждзіным у пачатку 40-х гадоў мінулага стагодзьдзя, у сваю пару сярод расейскіх моваведаў выклікала жывую дыскусію. (Nadeždin M. Mundarten der russischen Sprache // Jahrbücher der Literatur. Wien, 1841).

Пастаўлены перад гэткім моўным разнабоем на самых пачатках свае навуковае кар'еры Карскі ў «Обзоре звуков и форм белорусской речи» заўлюе, што ён ня прыхілецца да ніводнага з гэтих паглядаў. За сваё становішча ён затое прыймае чацвертую канцэпцыю, высказаную П. Жыцецкім, якая кажа, што беларуская мова — вялікарускі дыялект, але дыялект незалежны, раўна-

важны. Як бачым, становішча гэтае — гэта толькі мадыфікацыя першага пагляду. У ім толькі націск кладзеца на самастойнасць дый раўнапраўнасць беларускае гутаркі сярод вялікарускіх дыялектаў.

Сваё становішча ў гэтым пытаньні Карскі 8 гадоў пазней паўтарыў яшчэ раз у тэзах да свайго магістэрскага дыспуту на Варшаўскім університетэце 24 кастрычніка 1893 г. Пяць тэзаў гэтага дыспуту, што тычыліся беларускае мовы, з усіх 9-ці, мелі гэткую фармулёўку (Б., I, 424):

4. Беларуская мова, гэта адно з вялікарускіх нарэччаў, раўнасільнае паўночнавялікарускаму й паўдзённавялікарускаму.

6. Паасобныя асаблівасці сучаснага беларускага нарэчча часта паяўляюцца з XIII ст., наогул-ж аны не маладзейшыя за XV ст.

7. Літаратурная мова старых заходнярускіх памятак апрача стыхій беларускай мае ў сабе яшчэ элементы царкоўнаславянскай й польскай мовы, а таксама маларускага нарэчча.

8. ...можна сказаць, што чужыя ўплывы ў заходнярускай мове выявіліся галоўна на лексычным складзе, і толькі ў вельмі нязначнай ступені на гуках і формах.

9. Асаблівасці жывое беларускае мовы разъвіліся, праўдападобна, самастойна, без пасярэдніцтва суседзяў.

Хоць Карскі сваё цверджањне аб tym, што «беларуская мова гэта адно з вялікарускіх нарэччаў», паўтарыў у пачатках свае навуковае дзейнасці найменш двойчы, у «Обзоре звуков и форм белорусской речи» падчас магістэрскага экзаміну, дык, як адметіў гэта ў 1916 г. Шахматаў, «цверджањне гэтае не знайшло сабе развязання ў далейших працах аўтара». І запраўды, тэзы гэтае Карскі ў сваей пазнейшай навуковай працы над беларускаю мовай ніколі не аргументуваў, не разъвіваў, не даводзіў.

Зусім наадварот. З паасобных выказваньняў Карскага відавочна, што эвалюцыя ягоных паглядаў на месца беларускае мовы сярод моваў усходненеславянскіх, ішло ў іншым кірунку. Ужо ў «Обзоре звуков и форм белорусской речи» з 1885 году, атакуючы пагляд, што мова беларуская — падмова іншых, Карскі з усім свомым маладому філіяльгам накідаеца на цверджанье, што беларуская гутарка — падмова паўдзённавялікарускай. Між іншым, ён кажа: «...падобнасьць беларускага нарэчча з паўдзённавялікарускім... давядзеца тлумачыць перайманьнем, толькі пераймалі не беларусы ў паўдзённых вялікарусаў, а якраз наадварот. Так што лепш было — б казаць — не беларусы галіна паўдзённавялікарусаў, а наадварот...» (156). І на гэта Карскі дае далей пераконваючыя довады. А дзеля гэтага (158): «...беларускае нарэчча павінна ўважацца за самастойнае: спалучэньне яго характэрных асаблівасцяў не паўтараеца ані ў воднай славянскай мове...»

Гэтае цверджанье Карскага, хоць яно й мела служыць абароне тэзы пра самастойнасьць беларускае мовы ўсяго як дыялекту, аднак — жа ў сваей фармулёўцы «спалучэньне характэрных асаблівасцяў» беларускае гутаркі «не паўтараеца ані ў воднай славянскай мове», гучыць яно скарэй як маніфэст поўнае самастойнасьці й раўнавартасці беларускае мовы ў сям'і іншых славянскіх. Гэта напэўна было й аднэй з прычынаў таго, што, як сам Карскі съветчыць у «Беларусах», ягоная «дысэртация» была вельмі прыхільна сустрэтая беларускімі навукоўцамі й студыюючай моладзяй» (Б., III, 3, 153).

Існавала ў першай навуковай працы Карскага й другая, кардынальная вагі, нутраная супярэчнасьць. Хоць, адваяваўшы ў «Обзоре звуков и

форм беларускай речи» беларускай мове «раўнасільную» пазыцыю, Карскі фармальна пакідаў яе ўсё—ж яшчэ ў рамках вялікарускіх дыялектаў, дык фактычна, съведама ці не, але сваей аргумэнтацыяй ён разбураў самую лягічную базу для лучэння беларускай мовы з вялікаруску наагул. Каб аб гэтым пераканацца, трэба звярнуць увагу на тое, што ўсе цверджаньні аб прыналежнасці беларускай мовы да вялікарускіх дыялектаў апіраліся на ведамым факце існаванья значнага ліку супольных асаблівасцяў у гутарках беларускіх і паўдзённавялікарускіх. Аб супольнасці беларускай мовы з паўночнавялікарускім *окаючым* дыялектам нікто звычайна й ня думаў. Карскі, разбіваючы сваімі аргумэнтамі ўсякую залежнасць і паходжанье беларускай мовы ад паўдзённавялікарускага дыялекту нішто жыў гэтым і адзінью падставу для цверджанья аб прыналежнасці беларускай мовы да сям'і вялікарускіх гаворак наагул, і гэтым самым фактычна падмуроўваў пагляд Надзеждзіна дый Максімовіча аб поўнай самастойнасці беларускай мовы.

Хоць у сваей далейшай навуковай дзеянасці Карскі не разъвівае, ані фармальна не адклікае свае магістэрскае тэзы: беларуская гутарка — адзін з раўнасільных дыялектаў гутаркі вялікарускай, аднак—жа практична пазней ён пачынае трактаваць яе як мову цалкам роўную вялікарускай і ўкраінскай гутаркам, хоць — не расейскай літаратурнай мове, якую ён уважаў за супольны здабытак усіх трох усходнеславянскіх моваў, якая дзеля гэтага, паводле Карскага, й павінна заставацца ў ролі супольнае «вышэйшае» літаратурнай мовы для ўсіх трох славянскіх народаў.

Выглядае, што Карскі найперш, і даволі рана, зауважыў, што ў ягоную схему: беларуская мова —

вялікарускае нарэчча, — ніяк не даецца ўкладыці старую беларускую літаратурную мову, як мову высака ў сваю пару разывітую, мову шырокага дзяржаўнага ўжытку ў ВКЛ, і ні ў якім выпадку не «нарэчча» наогул. Ужо ў сваім рэфэрэце да Віленскага Археалагічнага Зьезду 1893 г. аб старой беларускай літаратурнай мове Карскі пісаў:

Старое заходніярускае нарэчча, будучы моваю вуснага карыстаньня адукаванага тагачаснага грамадзянства, увесь час апіралася на мову простага народу мясцовага беларускага племені. У выніку гэтага, дзеля наяўнасці ў ім элемэнтаў беларускае мовы, і называць яго трэба *беларускім языком*, дадаючы хіба для адрозненія ад сучаснага беларускага нарэчча назуву старога.

Аднак—жа 25 гадоў пазней, у кніжцы «Белорусская речь» з 1918 г., беларускую сучасную мову Карскі, прынамсі ў яе пах оджаньні, лучышь яшчэ з дыялектамі вялікарускімі. На гэта зарэагаваў тады востра Язэп Лёсік у «Вольнай Беларусі» (№ 29, 1918 г.) словамі: «...чытаючы глядзіць на беларускую мову, як падмову маскоўскага языка... Ён яшчэ да гэтага часу разглядае беларускую мову, як некага блуднага сына, адшчапенца, каторы доўгі час бадзяўся па чужыне й папсываў сваю мову».

Словы гэтага моцна задзелі Карскага. У апошній кнізе сваіх «Беларусаў» ён пагляды Я. Лёсіка ў падобныя ўважае за «ня вытрымваючыя ніякую філялягічную крытыку». Аб самой—же заўваже Лёсіка ён адзываецца: «Слова „рускій язык“ у яго раўнасільна з „московскій“; у беларускім нарэччы яму хацелася—бы бачыць ледзь не раданачальніка ўсіх рускіх языкоў».

Пад уплывам крытыкі Лёсіка ці не, але калі праз год Карскі чытаў у Вільні рэфэрат аб беларускай мове для слухачоў беларускіх настаўніцкіх

курсаў, выказваў ён аб беларускай мове ў іншы ўжо спосаб, як у сваіх публікацыях. Пра гэты рэфэрат віленская беларуская «Крыніца» з 7 верасьня 1919 г. № 3 памясціла гэтую зацемку:

2 верасьня, у беларускай гімназіі, прафэсар Карскі прачытаў лекцыю аб беларускай мове. Лекцыю заканчыў вывадамі, што мова наша — ня гутарка якая, але мова так як і ўсе іншыя, што дзеля гэтага яна мае зусім роўнае права між суседнімі й далёкімі мовамі. Лекцыя была прадусім назначана для беларускіх вучыцялёў—курсантаў, апрача гэтых, было многа гасцей.

Пяць гадоў пазней, у 1924 г., выходзіць кнішка Карскага «Русская диалектология». У ей (на бачынне 83) Карскі падчырквае ўжо арыгінальнасць «гістарычна ўжо даўно склаўшагася» арганізму беларускай мовы. Зъ вялікарускімі дыялектамі ён яе ўжо зусім, і па паходжаньні, ня лу чыць. Але азначэнне «нарэчча» да беларускае мовы й далей захоўвае, у адваротнасці сказана му перад беларускімі настаўнікамі на рэфэраце ў Вільні. «Нарэччам» называе беларускую мову Карскі й раней, у 1922 годзе, у апошній кнізе «Беларусаў». Толькі на колькі гадоў перад сваей съмерцяй, прыблізна ад 1928 году, Карскі пераходзіць у канцы ад «нарэчча» дый «племя» да тэрміналёгіі «беларуская мова», «беларускі народ».

Дык толькі тады завяршилася вельмі павольная, як бачым, эвалюцыя паглядаў Карскага ў спра ве самастойнасці беларускай мовы.

Дый у канцы XIX ст. расейскія моваведы ня толькі намагаліся ахапіць у абсяг мовы расейскую сучасную беларускую мову. Ішла праца й над тым, каб давесцьці адзінства беларускае й украінскае мовы з расейскаю й у даўнейшую гістарычную й дагістарычную пару. Для гэтай мэты тво-

рыщца адмысловая гіпатэза пра існаваныне супольнае некалі г. зв. «прарускае» мовы, зь якое пазъней мелі паўстаць, шляхам яе расшчаплення, троі сяньняшнія ўсходнеславянскія мовы.

Карскі, калі ў 1885 г. пісаў свой «Обзор звуков и форм белорусской речи», беларускія моўныя асаблівасці выводзіў ён яшчэ толькі з праславянскае мовы. Гіпатэза аб прарускай мове тады расейскімі моваведамі яшчэ ня была сканструяваная. Але пазъней гіпатэтычную «прарускую» моўную супольнасць Карскі прымал за наукоўы канон і, апісваючы зъявы беларускае мовы ў сваіх «Беларусах», ён ужо намагаецца выводзіць іх з гіпатэтычных «прарускіх» гукаў і формаў. (РФВ, №2, 1914, бач. 638). Гэтае «прарускае» гіпотэзы Карскі трymаецца бадай да канца свайго жыцця, арыентуючы на яе свае працы. Ведамая рэч, што падобная гіпатэтычная моўная супольнасці ў дагістарычную пару дапускаліся спачатку моваведамі для заходніх дый паўдзённых славянскіх моваў. Дый хутка яны тамка былі адкінутыя, паколькі ім супярэчылі існуючыя факты мовы.

Карскі, прыняўшы гіпатэзу даунейшай «общерусской» моўнай супольнасці для трох усходнеславянскіх моваў, разам стаў і на становішчы, што супольнасць гэтая мусіла існаваць яшчэ ў гістарычную пару. Паводле яго, толькі ад нейкага XIII стагодзьдзя почалося выдзяленне паасобных усходнеславянскіх моваў. З гэтага быў роблены й выснau, што й зараджэнне беларускіх моўных асаблівасцяў дый паўстаныне беларускае мовы трэба аднесці на час ранейшы XIII ст.

Выдатны расейскі мовавед і сучаснік Карскага, Шахматаў, які й сам трymаўся прарускае гіпатэзы, аднак-жа ўжо ў 1894 годзе пісаў: «Гісто-

рык застас рускае племя жывучас ўжо далёка ня супольным жыцьцём на ўсім ім занятым прасторы: «общерусская» эпоха гэткім чынам гісторыку недаступная». З гэтых словаў бачым, што Шахматай усьведамляў сабе добра, што месца для «прарусакі» гіпатэтычнай мовы ў гістарычную пару няма. Калі яна наагул існавала, дык магла існаваць толькі ў часы дагістарычныя. Гісторыя—ж на прасторах усходняе Эўропы застас ўжо жывыя гаворкі трох усходнеславянскіх моваў з разывітымі ў іх у сваей аснове галоўнымі харектэрнымі асаблівасцямі. Прарусская—ж супольнасць — чыста тэарэтычная канцепцыя, на пацьвярджэнне якое *гісторыя* нам фактаў не дае.

І хоць гэтыя съцверджаныні Шахматава, друкаваныя ў РФВ, Карскі напэўна чытаў, у сваей працы над беларускаю мовай ён выходзіў спачатку аднакожа зь іншага пагляду, а пайменна, што «прарусская» пара — зъява даволі позная, што гэта *факт гістарычны*. Сваей «прарусакі пары» Карскі намагаўся рабіць месца й у гісторыі беларускае мовы. Дзеля гэтага пару зараджэння й сфармавання беларускіх моўных асаблівасцяў Карскі стараўся адсоўваць як мага на пазнейшую пару — на XIII ст., а нават і на XIV. У выніку тэндэнцыі даводзіць на прыкладзе беларускае мовы гістарычнае яшчэ існаваныне «прарусакага адзінства», Карскі пападае ня раз у яўную супяречнасць з моўнымі фактамі.

З факту, прыкладам, што памятак пісьменнасці ў Беларусі з XI—XII ст. вельмі мала, а дзеля гэтага аб беларускіх асаблівасцях мовы гэтае пары маем ня шмат вестак, Карскі адразу робе выснаў, што беларускіх асаблівасцяў моўных тады й ня было, або што яны былі яшчэ толькі ў зачатках, дый што гэта й была «общерусская» пара. У дадзеным выпадку Карскі нейк забываецца пра тое, што бела-

рускія моўныя асаблівасці ў памятках пісаных традыцыйным, перанятым з царкоўнаславянскай мовы, правапісам маглі толькі з трудам адбівацца ў іх наагул, асабліва ў добра адкуванага пісца.

Сам Карскі прызнае, што аканьне ці дзеканьне ў кнігах Скарыны, або ў Статуте ВКЛ, цяжка знайсці дзеля той праостай прычыны, што гэтыя друкі праходзілі праз рукі высоκаадукаваных выдаўцоў. Дый ён пра гэта адразу забываецца, калі падыходзіць да разгляду памятак беларускага пісьменнасці, прыкладам, з XII ст.

З рэдкага выступання аканьня ці іншых беларускіх моўных асаблівасцяў у той ці іншай старой беларускай памятцы пісьменнасці цвердзіць, што іх тады й зусім ня было, ці былі яны яшчэ толькі ў зачатках — дапушчэнне вельмі памылковае. Пры гэткім падыходзе лёгка можна было б даводзіць, што аканьня, прыкладам, ня мае й сучасная літаратурная расейская мова, паколькі ў расейскім друку, дзеля прынятага правапісу, аканьня гэтага ня відаць. Ведамы таксама факт, што зъбіральнікі беларускага фальклёру канца XIX ст., якія запісы рабілі расейскім правапісам, у сваіх запісах зусім не перадавалі ні беларускага аканьня—яканьня, ні дзеканьня—цеканьня, ні шмат іншых фанетычных асаблівасцяў. Гэтак быў выдадзены ў 1780 г. ў ведамы Насовічаў слоўнік. Абапіраючыся на гэткія, вось, запісы можна было—б цвердзіць, што беларусы й у канцы XIX ст. ня акалі, ня дзекалі, а перажывалі яшчэ шчасльявую «общерусскую» эпоху расейскіх моваведаў.

Факт сяньня бяспрэчна ўстаноўлены, што калі ў Статуте ВКЛ, у Скарынавых друках, ці і значна ранейшых пісьменных беларускіх памятках веку XIV, XIII дый і даунейшых, сустракаем слова напісаныя ‘вода’, ‘день’, дык беларускія прашчурыві іх і

тады чыгалі ‘вада’, ‘дзень’, бо нашыя працедэры ў тую пару акалі хіба ня горш за нас. На гэта існуюць тысячи дый пэўных довадаў хоць-бы й у памятках пісаних менш у пісьме навытаранымі асобамі, як Скарына ці выдаўцы Статуту. Хоць дакладная беларуская вымова гэнай пары нам сяняня ў сваіх драбніцах й ня ведамая, але, як правіла, можна прыняць, што сяньняшня беларуская вымова куды бліжэйшая тагачаснай, чым сучасны беларускі правапіс правапісу старое беларускае літаратурнае мовы.

Вось, хоць усе гэтыя факты Карскі як мовавед, што дакладна вывучаў старую беларускую мову, ведаў, дык усё—ж пад уплывам прынятае згари канцэпцыі паяву беларускіх моўных асаблівасцяў ён намагаўся абмежыць у часе, каб і ў гісторыі беларускай мовы даць месца дыхнуць і сваей «прарусакай супольнасці». Цьвердзіць ён, прыкладам, што «сучаснае беларускае аканьне разъвілася каля XIV ст.», хоць яно выразна выступае ў надпісе на крыжы сьв. Афрасіі Палацкае з 1161 г., г. зн. у сярэдзіне XII ст., не гаворачы ўжо аб недатаваным Супрасльскім рукапісе з XII ст. У супярэчнасці сваім—жа цьверджаньям Карскі ў I томе «Беларусаў» мусіў прызнаць факт існаваньня ў беларускай мове гуку [h] найпазней ужо ў X ст., хоць быў ен у ёй напэўна і яшчэ значна раней.

Летувіскі мовавед К.Буга ў 1924 г. апублікаваў працу «Летувіска—беларускія дачыненіні й іхні час» (Die litauisch—weissrussischen Beziehungen und ihr Alter // Zeitschrift für Slavische Philologie. Leipzig, 1924, бач. 26—55). У гэтай працы дадзена шмат прыкладаў аб перайманьні беларускіх фанэтычных і марфалягічных асаблівасцяў у летувіскую мову разам з запазычанымі беларускімі словамі яшчэ з дагістарычнае пары. У сваей рэцэнзіі на гэтую пра-

цу Карскі піша: «Праца вельмі цікавая... Дар ма толькі беларуская эпоха пачынаецца ледзь не з праславянскай. Запраўдныя беларускія асаблівасці наўрад ці можна бачыць раней XIII ст.» (ІОРЯС, Т. XXIX. Культурные завоевания русского языка в старину на западной окраине его области, бач. 5). На гэтых сваіх сумлівах Карскі аднак—жа й затрымліваецца. Ніякіх канкрэтных доказаў няправільнасці пададзеных Бугаю прыкладаў, фактаў і ягоных выснаваў, апертых на іх, Карскі не падае.

Карскі сударагава трymаўся прарускае гіпатэзы дый намагаўся даводзіць, што беларуская мова была ў ей яшчэ й у XII ст., і ў сярэдзіне дваццатых гадоў, тады, калі іншыя расейскія моваведы яе ўжо пакідалі, адкідалі, а найменш час яе адсоўвалі ў дагістарычную пару. Шахматай тымчасам пасыпець ужо дайсьці да выснаваў, што сучасныя ўсходнеславянскія мовы паўсталі зусім ня шляхам расшчаплення на тры гіпатэтычнае прарускія мовы, а наадварот, шляхам аб'яднання ў паасобныя групы тых дыялектычных гаворак, што існавалі на просторах усходняе Эўропы яшчэ з дагістарычнае пары.

Пад уплывам, відаць, такіх паглядаў Шахматава позна, але пераглянуў наканец у гэтым пытаньні свае пагляды й Карскі. У працы з 1924 г. «Русская диалектология» ён ужо не гавора, што беларуская мова адичапілася ад прарускае, але кажа, што беларуская гутарка склалася паступова з мовы тых даўных плямёнаў, якія ляглі ў аснову беларускае народнасці, пайменна: «дрыгавічы, радзімічы, полацкія і смаленскія крывічы, якія ізноў—жа асыміливалі сабе мясцамі севяранаў вяцічаў і нават некаторыя балцкія плямёны» (бач. 81).

Але й зрабіўшы такое съцверджанье дый падчыркнуўшы ў той—же сваёй «Русской диалек-

тологии» арыгінальнасць «гістарычна ўжо даўно склаўшагася» арганізму беларускае мовы, Карскі ў той-же працы мову гэтую ўсё яшчэ мянуе тэрмінам «нарэчча», а не мовы. Толькі яшчэ чатыры гады пазней Карскі пераходзіць у канцы да тэрміналёгіі «мова» заміж «нарэчча».

Чаму ён трymаўся доўга «нарэчча», з гэтага тлумачыўся Карскі ў 1928 г. у праскай «Славіі», калі рэцэнзаваў апубліканыя тымчасам Інбелкульт у Менску «Працы Акадэмічнае канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу й азбукі». Адпаведныя заўвагі Карскага ў рэцэнзыі былі выкліканыя памешчаным у «Працах» рэфэратам Некрашэвіча «Сучасны стан вывучэння беларускае мовы», што быў чытаны на Акадэмічнай канфэрэнцыі. У рэфэраце гаварылася:

Карскі сваімі грунтоўнымі й усебаковымі працамі па дасьледаванню беларускае мовы робіць цэлую эпоху ў справе вывучэння беларускае мовы. Дзякуючы яго капитальным працам, беларуская мова высьвятліцца як мова самастойнага значэння, што жыве па сваіх асобных моўных законах і па свайму значэнню роўна вялікарускай і украінскай мовам. Праўда, у сваіх працах акад. Е. Карскі яшчэ не перастае называць беларускую мову «нарэччам русскага языка»... (Бач. 48).

На гэта Карскі, відавочна крануты пахвалою Некрашэвіча ня менш, як ягоным дакорам, піша ў «Славіі»:

Даклад Некрашэвіча заўвагаў ня выклікае. Хіба толькі належыць успакоіць дакладчыка, што «нарэчча» тарнаванае да беларускае мовы мае такое-же значэнне, як і ў сваім тарнаванні да вялікарускага, г. зн. яно абазначае, што гэтыя абодва нарэччы патомкі аднаго (*хоць бы і фікцыйнага*) прарускага языка, як гэты апошні разам з другімі славянскімі мовамі быў нарэччам праславянскага мовы. Палітычнага значэння

гэты тэрмін мець ня можа, паколькі цяпер, як і ў далёкім мінулым, беларуская мова зьяўляеца літаратурным языком, здольным выражаць разумовыя, духовыя й палітычныя патрэбы народу.

Гэтае тлумачэнне Карскага цікавае з колькі гледзішчаў: і сваім мала пераконваючым паясьненнем, чаму беларуская мова ў яго «нарэчча», і прызначанынем усіх фікцыйнасці гіпатэтычнага «прапускага языка», і пагадненынем з пазыцыяй беларускага мовы як раўнапраўнага літаратурнага языка, «здольнага выражаць... патрэбы народу» цяпер і ў мінулым, што Карскі яшчэ ў апошній кнізе сваіх «Беларусаў» у 1922 г. сучаснай беларускай мове адмаўляў. У сваей істоце гэтае «ўспакаенне» Некрашэвіча Карскім — яўнае прызнаныне памылковасці ўсіх сваіх аснаўных папярэдніх навуковых канцепцыяў, дый грунтуюная пераарыентацыя ў ключавых сваіх паглядах аб беларускай мове.

У tym-же артыкуле Карскі падае свае думкі ў справе прапанаваных на канфэрэнцыі зъменаў правапісу дый абэцэды, дый наогул у справах тамка закранутых. Як ня раз раней, Карскі і цяпер выказаўся супроць лацініцы ў беларускім пісьме, супроць назоваў ‘крывіч’, ‘крывіцкі’, супроць мяккага ‘ль’ у правапісным перадаванні чужых словаў (філагогія, а не філялогія).

Пры гэтай нагодзе Карскі паўтарыў яшчэ раз і свой пагляд, што «ўмеркаваная акаючая мова... больш мэлядыйная за моцна акаючую», хоць побач, на дзіве, ён за поўнае аканьне ў правапісе чужых словаў, гэта значыць за пісанье ‘геаграфія’, ‘этнографія’, ‘канфэрэнцыя’, а не ‘географія’, ‘этнографія’, ‘конфэрэнцыя’.

Толькі ад гэтага пары, у юлькі сваіх апошніх друкаваных працах, Карскі закідае ўжывань-

не ранейшае свае тэрміналёгіі ‘беларускае нарэчча’, ‘беларускае племя’, ‘рускія мовы’, ‘заходня-русская мова’, дый пераходзіць да тарнаваньня тэрміналёгіі ‘беларуская мова’, ‘беларускі народ’, ‘усходнеславянскія мовы’.

Трэба адметіць, у харктары Карскага было ўжо, што прызнавацца да памылковасці сваіх ранейшых паглядаў ён ня любіў, з гэтым ён ніколі не съпяшаўся. Фармальна ён часта трymаўся сваіх старых дапушчэнняў гадамі й паслья таго, як поступ навуковага дасьледаваньня іх даўно і яўна ўжо адкінуў. Падобна было, між іншым, і з зарысаванымі Карскім межамі беларускага этнографічнага, а дакладней — моўнага простору.

Першы раз Карскі апублікаваў сваю «Этнографічную карту беларускага племені» ў 1903 г. Уражвае ў ей тое, што хоць яна была апрацаваная й моваведам, аднак—жа можныя межы на ей дзіўна моцна супадалі з падобнымі—ж межамі, вытычанымі гадоў 30 перад тым зусім ня моваведам, афіцерам расейскага генэральнага штабу Рытыхам. Кarta Карскага ад карты Рытыха, апублікаванай у 1875 г., розніцца паважней толькі тым, што Карскі ў беларускі этнографічны простор ня ўлучае Сувальшчыны, хоць у Рытыха яна беларускімі межамі ахопленая, творачы гэтак памост зь Беларусі ў Усходнюю Прусію. Усе—ж іншыя межы, праведзеныя Карскім, блізу цалком супадаюць зь межамі Рытыха. Заходніе Палесьсе—Берасьцейшчына дый Піншчына — на абедзвюх картах застаюцца па—за межамі беларускага этнографічнага простору. З факту гэтага трэба зрабіць дапушчэнне, што пры праводжаныі сваіх межаў Карскі апіраўся моцна на гатовую ўжо існуючую карту Рытыха.

Дзівіцца мо' гэтаму шмат і ня трэба. Прастор беларускае мовы ня гэткі малы й вызначыць належна яго межы аднаму чалавеку, нават і моваведу, заданыне нялёгкае. Тым больш, што межы гэтыя на паўдні, усходзе дый паўночным усходзе вельмі нявыразныя дзеля існаванья г. зв. пераходных моўных палосаў між гаворкамі беларускімі дый расейскім і украінскім. А ў пару ўкладання карты Карскім дыялекталёгія дый лінгвістичная геаграфія на просторах усходняе Эўропы былі яшчэ толькі ў зачатках свайго развіцця.

Калі гадоў дзесяць пазней Маскоўская Дыялекталягічная Камісія ў складзе М.М. Дурнаво, М.М. Сакалова і Д.М. Ушакова правяла дакладнейшае дыялекталягічнае вывучэнне памежных беларуска–расейскіх простораў, дык яна й выявіла шырокія палосы г.зв. переходных беларуска–расейскіх гаворак, якія ў існасьці былі просторамі беларускае моўнае асновы з пазнейшымі расейскімі наслеяннямі. Маскоўская Дыялекталягічная Камісія переходныя просторы на ўсходзе й поўначы адзначыла, дый межы беларускае мовы, у прыраўнаныні да мяжаў Карскага, значна тамка пашырыла. Хоць падобных дасьледаваньняў на паўдні, на беларуска–украінскім моўным памежжы МДК й не праводзіла, але зь яе працаў на ўсходзе й поўначы, па аналёгіі, вынікала, што падобнае палажэнне має і на паўдні; у першую чаргу на абшарах заходняга Палесься, якое Карскі таксама не абымей у беларускія моўныя межы.

Вынікі свае працы з адпаведнаю картай МДК апублікавала ў 1915 г. Яна Карскаму была ведамая, ён яе рэцэнзаваў у сваім РФВ. І ўсё–ж, выдаючы сваю «Этнаграфічную карту беларускага племені» колькі разоў нанава ў гадох 1917—1920, вынікі ды-

ялектаграфічных досьледаў МДК Карскі ігнаруе, межы на сваей карце зъмяняе толькі ў драбніцах. Пры tym трэба адцеміць, што сам Карскі беларускасць этнічную, калі ня моўную, «перах одных» прастораў добра сабе ўсьведамляў. Яшчэ ў 1902 г. у сваім артыкуле «К вопросу об этнографической карте белорусского племени» ён пісаў:

тыя жыхары калускага й арлоўскага Палесься, като-
рыя гавораць паўдзённавялікарускаю гаворкаю, ад-
несеная да паўдзённавялікарусаў, хоць іхныя продкі
бяз сумліву былі беларусамі. («К вопросу об этногра-
фической карте белорусского племени». ИОРЯС.
1902. Т. VII. Кн. 3. Бач. 219).

Дык межы Карскага на ягонай «Этнографічнай карце беларускага племені» не адказвалі ў запраўднасці ані «этнографічнаму», г.зн. этнічнаму, ані моўнаму стану. Падобна было й з дыялектычнаю картай Карскага, што была памешчаная ў I-м томе «Беларусаў». Азначыць дакладней беларускія дыя-
лекты дый іхнія межы Карскаму таксама не ўдало-
ся. Абумоўлена гэта было ў вялікай меры фактамі
слабога разьвіцця тады беларускай дыялектаграфіі.

Цікава адцеміць, што папярэднік Карскага ў навуковай працы над беларускаю мапаю, Недзя-
шоў, у сваей працы «Исторический обзор важ-
нейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров» з 1884 г. мову Пскоў-
шчыны зацікаў да беларускіх гаворак, значыцца, як паказалі пазнейшыя досьледы МДК дый іншых
расейскіх моваведаў, азначаў моўны беларускі прастор на поўначы правільней за Карскага. БНР
карты Карскага ня признала за правільнія.

На заканчэнніе трэба адцеміць слабы бок
Карскага як моваведа й дзеля нязнання ім балцкіх
моваў. Сярод моваведаў існуе паговорка, што калі

хочаш грунтоўна выву чышь мову дадзенага народу, дык найперш пазнай добра мову яго суседзяў, бо суседнія мовы заўсёды ўзьдзейнічаюць адна на другую, і, ведаючы іх, можна выкрыць упływy суседнія мовы й гэтак выясняць некаторыя моўныя звязы, якія інакш заставаліся—б незразумельмі.

Суседнія беларускай славянскія мовы Карскі, ведама, знаў, але моваў балцкіх, як і ўсе нашыя дасюleshнія моваведы, на жаль ня ведаў. У выніку ягоныя публікацыі аб беларуска—балцкіх моўных дачыненьнях і ўзаємнаўпłyvах з навуковага гледзішча не даюць нічога свайго арыгінальнага. Гэта ссумаваньне толькі й паўтарэнне фактаў падцемленых дый пададзеных іншымі моваведамі — Брукнэрам, Карловічам, Развадоўскім, Герулісам, Бугаю. Дзеля гэтага й важнейшыя адкрыцьці ў галіне беларуска—балцкіх моўных сузяжнасцяў парабілі іншыя, той-же Развадоўскі, Буга, а нават — францу з Вайлян, які даў важнае навуковае выяснянне, якое робе няістотным штучна канструяваную Шахматавым тэорыю, якая намагалася давесыці расейскае паходжанье беларускага аканья.

2. Пагляды Карскага ў галіне літаратуры

Беларускаю літаратурою Карскі мусіў цікавіцца ў тракце свайго вывучэння беларускай мовы, паколькі ў памятніках пісьменнасці, літаратурных творах дый народным творстве найлепш і адбіваецца мова дадзенага народу. У выніку паўстаў III том «Беларусаў», адведзены нарысу гісторыі беларускай літаратуры, нарыс, які па сваей апісавай дэтальнасці, па шырыні прыцягнутай літаратуры, дый самымі ўжо сваімі памерамі, і сяняня ня мае сабе роўных. Тры кнігі III тому «Бе-

ларусаў» складаюць разам каля 1300 бачынаў друку, з чаго на агляд народа га творства прыпадае 500 бачынаў, а больш 700 прыдзелена гісторыі старой і новай літаратуры. Усе існуючыя сяньня нарысы гісторыі беларускай літаратуры іншых аўтараў маюць значна сціплейшыя памеры, ня гэтак шырока абапертыя на літаратуру прадмету, пісаныя наагул больш школьнай, менш акадэмічнай. Але нягледзячы на свае памеры і нават *некаторую* акадэмічнасць, гісторыя беларускай літаратуры Карскага мае абмежаваную навуковую вартасць. Хоць і акадэмічна, але бібліографічная.

Сам Карскі аб мэтах свайго нарысу гісторыі навішае беларускай літаратуры выказаўся гэтак:

У працы меў на ўвесьце найперш зарэгістраваць паэтычны матар'ял з мэтаю зазнамлення зь ім чытчача... крытычная-ж ацэна... з мастацкага боку, умовы творства... якасці таленту... адбіцьцё запраўднасці й лятуцененні аб будучыні... Усё гэта павінны зрабіць далейшыя гісторыкі беларускай літаратуры ў культуры (Б., III, 3, VIII).

З словаў гэтых бачна, што сам Карскі свой нарыс новае беларускай літаратуры за дасканальны не ўважаў, а лічыў больш за «рэгістрацыю паэтычнага матар'ялу». Пры tym Карскі быў усё-ж найперш мова ведам, дзеля гэтага й пры разглядзе твораў пісьменнасці ён заўсёды значную ўвагу звязвае на іх мову. Літаратурны-ж разгляд Карскага даволі павярхойны, шаблённы. Складаецца ён звычайна зь пераданьня зъместу твору, яго ідэйнае ці дыдактычнае накіраванасці. Часам дадаецца колькі заўвагаў пра спосаб вершаваньня ці мастацкія прыкметы твору. Пры tym крытэрыі літаратурнае ацэны ў Карскага й на сваю пару часта даволі прымітыўныя, а ня раз і наагул не літаратурныя.

Гэтак, аб Чаротавай паэме «Босья на вогнішчы» Карскі робе такую заўвагу: «А дзе—ж выяўленне ідэальна га жыцьця, неабходнай прыналежнасці ўсякае паэзіі?...» — з чаго выглядае, што бяз гэтага «выяўлення» паэзія для Карскага не паэзія. Падобных выказванньняў сустракаем у Карскага і больш. Карскі таксама бадай да канца свайго жыцьця не пазнаў і не прызнаў мастацкае функцыі асонансаў у рыфмаваньні вершаў. Рыфмаванье асонансамі ён уважаў за хіб вершаваньня. Гэтак, аб Купале ён піша: «Ёсьць выпадкі, у якіх у запраўднасці няма рыфмаў, а ёсьцека толькі асонансы, прыём, які ў нашым вершаваньні наўрад ці можа быць тарнаваны». Тоё—ж упікае ён і Коласу: «верш наогул правільны, хоць часам і з асонансамі». Ускідае тое самае Карскі й Бядулі: «трэба пашкадаваць, што ў яго часта заміж рыфмаў асонансы».

Тую самую думку Карскі паўтарае і ў сваім лісьце з 16 студзеня 1922 году да Купалы, калі, хвялячы ягоны «прекрасныі» пераспей «Слова аб палку Ігаравым», ён усё—ж ня вытрываў, каб не зачапіць Купалавыя тамка асонансы: «Мне здаецца толькі, што дар ма Вы высьцерагаецца нерыфмаваных вершаў. Калі—б Вы іх не баяліся, не давялося—б звязратацца Вам да асонансаў (сугуччаў)». З гэтае заўвагі бачна, што для Карскага мастацка лепшым быў ужо верш белы, чым верш рыфмаваны асонансамі. Ім ён катэгарычна адмаўляў месца ў рыфмаваньні, уважаючы, што тарнаванье іх — азнака таго, што паэта ня здолеў знайсці адпаведнай рыфмы, а значыцца — слабы паэта.

Падае Карскі й прыклады неадпаведнага, паводле яго, рыфмаванья асонансамі. Вось прыклады:
У Купалы:

са стужамі — я дужаю	ня хітра — мітрай
рана — гляну	асіле — крыль-

ля

зоры — гавора
атласаў — красай

прынука — зарукай
меры — дзъвераў

У Бядулі:

бору — орам
вырай я

высокія — во кам я волаты — молад ты

Асонысы, якія Карскаму не падабаліся, як бачым, усе блізкія ў сваей сугучнасьці, музыкальна багатыя, асонысы, якіх сяньня пазайздро сціўбы кожны прызываіты паэта.

Карскі працівіўся новаму на толькі ў галіне формы. Ён быў супротыў ужыванья пісьменьнікамі дый заводжаньне праз гэта ў беларускую літаратурную мову й моўных новатвораў дый правінцыялізмаў. Ён падазраваў, што некаторыя пісьменьнікі чыняць гэта знарок «зласціў», каб аддаліць беларускую мову ад расейскае. Цікава адцеміць на колькі прыкладах, якія гэта правінцыялізмы Карскі ня радзіў пускаць у літаратурную мову: Ядвігіну Ш. ён, між іншым, дакарае за слова шоран, смоўж, глюгі, прагавітая... Аб мове Аляхновіча ён кажа:

непажадана пры выпрацаваньні літаратурнае мовы без патрэбы зьвяртацца да правінцыялізмаў, або да тварэння новых словаў, калі ёсьць добрае старое. Пэўнечэ, добрае слова небасхіл = для абазначэння гарызонта, можа быць дапушчанае й здань = прывидение... но к чemu настолькі при существующем абрус (Б., III, 3, 369).

Якою добрая, ідэальная беларуская літаратурная мова, паводле Карскага павінна быць, можна ўяўіць сабе зь ягоных заўвагаў аб мове Максіма Багдановіча.

Багдановіч, як ведама, гадаваўся, вучыўся й жыў не ў Беларусі, а ў Рәсей. Бываў ён у Беларусі толькі кароткімі наездамі. Дзеля гэтага мову бе-

ларускую ён ведаў бадай найслабей за ўсіх пісьменнікаў нашаніўцаў. Яна ў яго й па лексыцы, і па міталёгіі, і па складзе ў вялікай меры расейская беларушчаная мова. І вось пра мову гэтага паэты, які праз усё сваё кароткае жыццё змагаўся зь вялікімі цяжкасцямі, каб наагул пісаць пабеларуску дый які толькі дзякуючы свайму вялікаму патрыятызму дый таленту гэтую перашкоду пераасіліў, ня толькі што выдатным беларускім паэтаю стаў, — пра беларускую мову Максіма Багдановіча вось што піша Карскі:

Што тычыцца мовы беларускай, дык у яго «чистый белорусский разговорный язык». У гэтым ягоная запраудная краса. Няма ў ей прыдуманых хітрых словаў толькі для таго, каб адрозніць беларускую гутарку ад расейскага літаратурнага языка, ня ма ў ей рэдкіх выражэнняў. Паэтычнае вычуцьцё зазначаецца й у высьцерагані празъмернага аканьня, якое робе гутарку цягучаю й «утомительно однообразной» (Б., III, 3, 321).

З гэтае заўгадзі пра Багдановічаву беларускую мову дый неспадзянную пахвалу яе «чысьціні» трэба зрабіць выснаў, што хоць Карскі й вывучаў навукова беларускую мову, дый усё—ж веда яе ў яго была ў існасьці габінэтная. Пазнаваў ён яе гадамі з этнаграфічных, часта вельмі недасканалых запісаў, з старых памятак пісьменнасці, а значна менш кароткатрываўшымі выездамі ў паасобныя беларускія мясцовасці. Яму яўна не ставала штодзённага беспасярэдняга сутыку й глыбейшага знаёмства з жывою вуснаю беларускую гутаркай. Дзеля гэтага ў яго й не магло быць таго адчуваньня ўсіх адценняў мовы, якое развіваецца ў чалавека, які гэтаю мову карыстаецца штодзённа сам, які яе мэлёдично чуе ад маленства ад свайго навакольнага асяродзья. Інакш гэткае пахвалы чысьціні беларуское мовы

Багдановіча, мовы вельмі далёкае ад гэтае чысьціні, Карскі хіба—ж напісаць—бы ня мог.

Пацьвярджаюць гэтая дапушчэнні й съветчаныні тых, што чулі лекцыі Карскага пра беларускую літаратуру. Лекцыі гэтая Карскі заўсёды чытаў толькі парасейску. Калі—ж падчас іх даводзілася яму цытаваць патрэбныя прыклады зь беларускіх твораў пабеларуску, дык пры гэтым чытаныні выяўлялася, што ягоная беларуская вымова мела яскравы расейскі «акцэнт». Беларускае [ў] вымавіць ён ня мог, вымаўляў яго на расейскі лад як [в]. Меў ня меншыя цяжкасці Карскі й з вымоваю беларускага дзеканыня дый цеканыня.

У сваей навуковай працы, у пісьме, Карскі ўжывалаў толькі мову расейскую. Тыя яго артыкулаў трывацца, што ў гадох 1919—1920 друкаваліся пабеларуску ў менскіх перыядычных выданнях, рэдакцыі перакладалі дlia друку зь пісаных парасейску арыгіналаў.

Дык на слых Карскі чуў беларускую мову хіба мала часьцей за Багдановіча, бо й ён ад 1893 г. працаў і жыў блізу ўесь час па—за беларускім этнографічным прасторам. Гэта й было прычынаю таго, што Карскі меў клопаты зь беларускаю вымоваю. Дзеля гэтага й Багдановіча мова, мова зь вялікаю долей расейшчыны ў слоўніку, у ладзе й складзе мовы, выдавалася яму, зусім натуральна, ідэальна чыстаю беларускаю моваю. Ня вылучана, што ў пахвале мовы Багдановіча дзеіць і съведамая тэндэнцыя Карскага набліжэння беларускае мовы да расейскае. Ён—жэ гэтак заўсёды баяўся яе аддаленяня!

Габінэтная ў аснове веда беларускае мовы была прычынаю й таго, што Карскі шмат радзей ужываных беларускіх словаў ня знаў і іх проста не разумеў, калі на іх ён раней не натрапіў у вы-

вучаных ім этнографічных зборніках ці беларускіх слоўніках. Пра гэта ён сам гавора ў «Беларусах». Прыкладам, як не зразумелыя сабе слова ён адцемлівае: дылёўка, назалісты, лунаў, задума, вейка, калматы, без патолі, ветраць носам («верцяць» — пробае дагадвацца Карскі).

Не падабалася яму таксама ніколі ім ня чутае «какое–то рэха, вместо эхо». Безъ беспасярэднія веды жывое народнае мовы Карскі ніяк ня мог дагадацца й значэнья слова ‘ашанцуе’, у якім яго ўжыў Дунін–Марцінкевіч, перакладаючы Міцкевічавага «Пана Тадэуша»:

*Літва! родная зямелька! Ты, маўляў, здароўе,
Той Цябе ашанцуе, каму безгалоўе, —
Хто жыў калісьці на ніўцы Тваёй, як у раі,
І вось крывавы роніць сълёзкі ў чужым краі!*

Значэнье гэтага слова Карскі праубе дагадацца гэтак: «Ашанцуе? пашануе? „Ашанцуе” могло бы значыць „осчастливіт”» (Б., III, 3, 60).

У выніку габінетнае ў асноўным сутычнасці зь беларускаю моваю дый жыцьцёвага практичнага навыку да мовы расейскае, у Карскага склася ѹ ягоная асаблівая ацэна мілагучнасці беларускае мовы. Ня раз, а колькі разоў у «Беларусах» дый іншых сваіх публікацыях Карскі паўтарае сваё стэрэатыпнае цверджаныне, што «празмернае аканьне чыніць беларускую мову цягучай і «утомительно однообразной». Дзеля гэтага ѹ беларускай літаратурнай мове ён радзіць тримаща слабейшага аканьня, аканьня падобнага да аканьня ѹ расейскай літаратурнай мове.

Такое цверджаныне Карскі робіць яўна з пазыцыі асобы, якая сама моваю, якую ацэньвае, у штодзённым жыцьці не карыстаецца. Бо–ж ведамая реч, што ѹ чалавека, які нейкую мову ўжы-

вае ад маленства, нармальна не паўстае й думка аб яе немілагучнасці. Гэта таксама значыць, што да беларускай мовы ён падых одзіў больш як да аб'екту свае навуковае працы, назіраў яе больш збоку, крытычна, дый пры tym у ацэне яе мілагучнасці выходзіў з мэлёдні іншае гукавое моўнае систэмы, з систэмы мовы, да якое быў прывыклы праз штодзённае яе карыстаньне, з мовы расейскае зь яе менш моўным аканьнем. Да расейскае мовы Карскі ад свайго найменш школьнага ўжо веку зжыўся, ён ею карыстаўся ў сваім хатнім і сваім навучальным дый навуковым абыходзе. Зусім натуральна дый зразумела, што для вуха прывылага да расейскага аканьня куды мацнейшае аканьне беларускай літаратурнае мовы адчувалася чужай няпрыемна. Вось у гэтым, а ня чым іншым, і ляжыць прычына адмоўнае ацэны Карскім моўнае акаючага гучання беларускай літаратурнае мовы.

Да справы мілагучнасці расейскае мовы ў Карскага, як тыповага «западноруса», быў наогул падых бяскryтычны. Бачым гэта, прыкладам, з таго, што адцемліваючы значны ўплыў беларускай мовы на маскоўскую гутарку празь беларускіх эмігрантаў у Москве ў XVII ст., Карскі адразу-ж зазначае, што з другога боку яны «однако не могли противостоять сильному благозвучному московскому языку» (Б., I, 343). Што можна гаварыць аб красе маскоўскай, літаратурна яшчэ неразвітая гутаркі XVII ст., каб цвердзіць аб яе «благозвучии», гэта застаецца «западнорускім» сакрэтам Карскага.

Як-ж-ж ёсьць у запраўднасці зь беларускім аканьнем, яго мілагучнасцяй дый наагул з музыкальнымі якасцямі гуку [a]? Ці беларуская мова дзеля аканьня запраўды «цягучая» і «манатонная», як цвердзіў Карскі? Каб адказаць на гэтае пы-

таньне, найперш трэба звярнуць увагу на тое, што сам Карскі ў сваіх «Беларусах» кажа, што ў беларускай мове гук [a] не адзін і не аднолькавы — «у беларускай мове адценыняў а шмат». Яно бывае больш і менш яўнае, выразнае, націсьненасяе і не-націсьненасяе, доўгае й кароткае. Часта гэта гук толькі збліжаны да [a], [a] пераходны да нейкага іншага гуку. Моцнае, поўнае [a] ў выклічніку ‘га!’. Крыху вузейшае, калі за гэтым гукам ідзе мяккі зычны, прыкладам у слове ‘гадзіна’, таксама ў словах ‘жар’, ‘вар’, ‘гар’.

Іншае [a], калі яно стаіць між двума мяккімі зычнымі, прыкладам, у слове ‘зяць’. Ізноў-жа няяснасцяй дый навыразнасцяй адзначаецца гук [a] ў складох перад націскам дый у канцавой пазыцыі, пасля націску. Прывкладам, цэлую нізку менш і больш яўных [a] маём у слове ‘наварачваць’. Дык гук [a] ў беларускай мове не аднолькавы й дзеля гэтага не манатонны. З другога боку, [a] нікто ня лічыць за гук музыкальна бедны. Наадварот. Агульна азначаецца ён за гук незвычайнае сілы й вялікага музыкальнага багацця. Гук [a] мае быць адным зь першых і самых важных гукаў людzkое мовы. Ім першабытны чалавек навучыўся карыстацца пры самых пачатках развіцця свае мовы, бо вымова гэтага гуку вельмі простая. [A] яўнае, поўнае вымаўляеца пры нэутральным палажэнні языка дый губ, пры поўна раскрытым роце. Ніводзін іншы галосны гук беларускае мовы не вымагае такое паяўніні адчыненага роту пры сваей вымове — ні гук [o], ні [u], ні [ɛ], ні [i].

Аўтары вялікага 16-томнага нямецкага слоўніка, браты Якуб і Вільгельм Грыммы, у палове XIX ст. гэтак славілі якасці гуку [a]:

«A, der edelste, ursprünglichste aller Laute, aus Brust und Kehle voll erschallend, den das Kind zuerst und

am leichtesten hervor bringen lernt, den mit Recht die Alphabete der meisten Sprachen an ihre Spitze stellen».

Што ў перакладзе прыблізна будзе:

«А, найбольш шляхотны, найбольш старавечны з усіх гукаў, гук, што з усяе паўніні грудзей і горла зь вініць, гук, які дзіцё найперш дый найлягчай вучыцца вымаўляць, які дзеля гэтага абэцэды бальшыні моваву з поўным правам на сваім пачатку ставяць...»

Па сваім харктары, пры яўным шырокім вымаўленыні гук [a] асабліва добра надаецца для гукавое перадачы пачуцьця прасторавае шырыні, размаху, прасторавае ці духовае велічы. Для прыкладу гэтага можна звярнуць увагу на гэткія слова, як КАНАДА, або САХАРА. Дзякуючы гуку [a] слова гэтыя й гукова перадаюць нам пачуцьцё шырыні дый велічы прасторы гэтых краінаў. А што гэта чыніць акурат гук [a], аб гэтым лёгка пераканацца, калі на месца яго ў гэтых словах спрабуем падставіць нейкі іншы галосны гук: і — э — у — о.

Веліч дый шырокое рэча даўнае царскае славы як трапна празь вякі гісторыі перадае нам і гукова, дзякуючы гуку [a], імя грузінскае царыцы ТАМАРА. Падстаўце ў гэтым імені заміж [a] ўсюды нейкі іншы галосны гук, прыкладам [i], і ўся сіла гукавога эфекту будзе зьнішчаная.

Падобны элемэнт вялічыні й беспасярэдне гукова, а ня толькі па сваім умоўным значэнні, адчуваецца ў гэткім беларускім слове як ‘навала’, дзе разам і элемэнт грознасці. Велічыню, спалучаную з некаторай няўклоднасцю дый нястачай супаднасці складовых частак чуем у слове гаргара. Велічыню, спалучаную з агідаю, ня толькі разумеем, але й фізычна адчуваєм, дзякуючы гуку [a] ў слове пачвара.

З гэтых прыкладаў дастаткова бачна, што гук [a] — гук вялікае сілы, а разам яскравага пачуць-

цёвага выразу дый калярытнасьці. У вялікай—жо размаітасьці сваіх адценняў у гукавой систэме беларускае мовы, гэта гук вялікага музыкальнага багацьця, і саромеца яго, ці абмежаваць шырыню дый паўсюднасьць ягонага ўжываньня ў беларускай мове, што радзіў Карскі, зусім няма аніякое падставы, а дзеля гэтага й аніякое патрэбы. Беларускія пісьменнікі ў сваю пару за радаю Карскага й не пайшлі, аканьня ў сваей мове не аграпічвалі й у беларускай літаратурнай мове замацавалі якраз аканьне моцнае.

Дадаць да ўсяго вышэйсказанаага варта, што гукам [а] моцна насычаная мова старавечных індаў, санскрыт, а таксама мовы балцкія, дый, як спадчына балцкага яе субстрату — мова беларуская.

3. Нацыянальная съедамасьць і палітычныя пагляды Карскага

Падыходзячы да азначэння існасьці нацыянальнага пачуцця й самасъедамасьці Яўхіма Карскага, важна мець на ўвесьце, што духова ён сфармаваўся яшчэ ў данашні ўскую пару беларускага нацыянальнага самастаўлення. А для ўсёй беларускай інтэлігенцыі данашні ўскай, інтэлігенцыі XIX ст., харектэрна, што ў яе моцна выпіраюць элемэнты й культурных, і палітычных упльываў аднаго ці другога з тых нашых двух большых суседзяў — заходняга або ўсходняга — у заглушающимі цяні якіх беларускі народ тады бытаваў.

У сё беларускія пісьменнікі, культурна—науковыя й нават палітычныя дзеячы XIX ст. у большай ці меншай меры на сваей асабовасьці маюць адбіткі гэтых дзіявох нацыяў і іх культуры. Працэс фармавання свае запраўды беларускае дый

духова запраўды незалежнае інтэлігэнцыі, гэта ўжо зьява стагодзьдзя ХХ. Карскі й носіць на сабе ўсе прыкметы беларускага навуковага дзеяча яшчэ тыпу XIX ст., дзеяча, прытым, нахілу ўсходняга, культуры расейскае, прадстаўніка тае мэнтальнасці, што ў беларускай гісторыяграфіі атрымала азначэнне г. зв. «западнарусізму».

Хоць дакладнейшых вестак пра бацькоў Карскага біяграфіі й не даюць, дый аб беларускасці яго паходжаньня няма ніякіх сумліваў. Пра гэта сам Карскі ў 1885 г., у прадмове да свайго «Обзора звуков и форм белорусской речи», піша гэтак:

Будучы прыродным беларусам, узгадаваны дый адукаваны ся род беларусоў, і дзеля гэтага з самога маленства аж да апошняга часу перарабываючы блізу толькі ў беларускім асяродзьдзі, аўтар здабыў некаторую дзянатасць у беларускіх гаворках, якую пазней падміцаваў знаёмствам з запісанымі творамі беларускай мовы (Обзор звуков и форм белорусской речи. Б. 3).

Дый Карскі ня толькі ўсьведамляў *разумова* сваё беларускае этнічнае паходжаньне. З родным сабе краем і народам быў ён звязаны й пачуцьцёва, што выяўлялася ў бясспрэчным, хоць і своеасаблівым беларускім патрыягтызме. Ужо з самых вялізных памераў ягонае навуковае працы, укладзенай у дасыльдаваньне, ё апісаныне беларускай мовы, можна дапускаць, што гэта маем справу ня толькі з чиста навуковым зацікаўленнем аўтара выбранаю сабе тэмаю дый паўсталым пазней, у часе заглыбленьня ў студыі, захапленнем вывучаным прадметам, — што ў вучоных ня раз здараецца.

Была, бясспрэчна, і патрыятычна—пачуцьцёвая лучнасць з тэмаю, якая дадавала Карскаму выгрываласці ў працы, дый абумовіла тое, што ўкладаў ён у яе блізу ўсе сілы ўсяго свайго жыцьця, ідуучы наважана й систэматычна да завяршэння ўзвод-

жанае рупліва, а заплянаванае яшчэ ў юнацтве, вялікае навуковае будыніны аб мове роднага краю.

Патрыятычныя матывы свае навуковае працы над вывучэннем беларускае мовы Карскі й сам ня раз падчыркvaў. Гэтак, у 1903 г. як мотто да першага тому сваіх «Беларусаў» ён ставіць зваротку зь вершу Янкі Лучыны:

*Сонца навукі скро́зь хмары цёмныя
Загляне ясна над нашаю ніваю.
І будуць жыці дзеткі патомныя
Добраю доляй, доляй ічасыліваю.*

За мотто да 1-е кнігі II тому «Беларусаў», што выйшла пяць гадоў пазней, узятыя ізноўка слова Сымона Буднага зь ягонага прысьвячэння нясвіцкага «Катэхізысу» 1562 году князем Радзівілам: «Слушная реч ест, абы вашы княжацкія міласыці таго народу язык мілаваці рачылі, у каторым даўныя предкі і іх княжацкія міласыці панове атцы Вашых княжацкіх міласыці пр эднейшыя прэлажэнства нясуць».

У прадмове да 3-е кнігі таго-ж II тому «Беларусаў», кнігі, якая што выйшла ў 1912 г., патрыятычны сантымэнт да прадмету студыяў высказаны Карскім яшчэ яскравей словамі: «...(аўтар)... адно пра сябе можа сказаць, што працаваў з захапленнем і любовяй да таго... народу, мову якога стараўся прадставіць: *найболей з тae прычыны іжэ мя міласыцівы Бог з таго языка на съвет пусьціў* — скажам словамі Ф. Скарыны, выдатнага беларускага дзеяча пачатку XIV ст.». Цыгату гэтую з Скарынавае прадмовы да праскага Псалтыра 1517 году Карскі ставіць і за мотто да гэтае кнігі «Беларусаў».

Падобных, вось, выказваньняў у Карскага знайдзем і болей. Усе яны съветчаныні самога Карскага аб тым, што навуковую працу над беларускаю мовою ён уважаў і за свой беларускі пат-

рытыхны абавязак. Дый памылкаю было б рабіць ужо выснаў, што патрыятызм Карскага быў адекватным, раўназначным зь цяперачы агульна прынятym паймом беларускага патрыятызму.

Беларускі патрыятызм Карскага меў іншы, больш правінцыяльны харктар, ён быў абмежаны дый быў падпрадкаваны ідэалёгіі й палітычным канцэпцыям тагачаснага расейскага вялікадзяржаўя, ці, калі ўжыць тэрмін, якім сам Карскі ў сваіх навуковых працах ня раз карыстаўся, канцэпцыі «общерусской». Дык, хоць Карскі пачуццёва бяспрэчна быў моцна звязаны з сваёй роднай зямлёю, яе прыродаю, беларускім народам, яго моваю, бытам і народнай культурай, — дый разумова ўсё гэта ён падпрадкоўваў навязанай яму расейскаю школаю й адукацыяй маскоўскай імпэрскай ідэалёгіі, і, у выніку, культуру, інтэрэсы й будучыню беларускага народа ён падпрадкоўваў інтэрэсам і будучыні народа расейскага.

Істоту гэтага тыпу беларускага патрыятызму, падпрадкаванага патрыятызму й інтэрэсам народу іншага, пашыранага ў Беларусі асабліва ў XIX ст., а ня рэдка сустраканага яшчэ й сяньня, дужа трапна азначыў расейскі вучоны й беларусавед А. Пыпін, які яшчэ ў апошній чвэрці XIX ст. такі патрыятызм сформуляваў гэткімі словамі (цытуецца з парапразай — аб чым ніжэй):

...у мясцовым патрыятызме адбылося даволі дзіўнае спалучэнне не вельмі разнародных элемэнтаў: патрыятызм гэты быў беларускі, дый істота яго была расейская. Ён быў беларускі па кахрані да тэрытарыяльнае бацькаўшчыны дый яе пэйзажнага й бытавога навакольля, але ўсё жыцьцё самога беларускага народа разумелася з чыста расейскага гледзішча, народ гэты іграў ролю толькі службовую; ягоны бытавы склад, ягоная паэзія, не малі чакаць якога-коле-

чы свайго самастойнага разьвіцца ў павінны былі служыць толькі да ўзбагачэння расейскай літаратуры ў паэзіі, як сам народ павінен быў адчуваць у сабе расейскую нацыянальнасць, у складзе якой ён уважаўся (Беларусская этнография // Вестник Европы. Июнь 1887 г. Бач. 296).

У арыгінальнай фармулёўцы Пышпіна ў гэтай цытатаце ўсюды на месцы словаў «расейскі» стаіць слова «польскі», бо гаварыў Пышпін гэта пра беларускую інтэлігенцыю XIX ст. польскае культуры ў арыентацыі. Тым ня менш яна вельмі трапна ўхоплівае ў істоту беларускага патрыятызму інтэлігенцыі арыентацыі ў культуры расейскае, г. зв. западнарускай, да якое належала Карскі.

Што ў выпадку Карскага маём справу з гэтакага тыпу беларускім патрыятызмам, патрыятызмам, падпарадкованым інтарэсам расейскага народу, пра гэта жыцьцяпіс Карскага дае нам даволі пацвярджаальных фактав. Асабліва яскрава пагляды Карскага на нацыянальныя справы беларускага народу выявіліся ў пазнанейшыя гады ягонага жыцьця, калі гістарычныя падзеі сканфрантавалі яго, і ня раз, зь беларускім патрыятызмам шырэйшага разумення, патрыятызмам суверэнным, патрыятызмам не абмежаным інтарэсамі народу іншага.

Што да агульнае ідэалёгіі дый съветапагляду Яўхіма Карскага, дый трэба сказаць, што хоць ён і быў «общчэрусам» зь перакананьня, але па сваім палітычным настаўленыні да чарнасоценцаў ня прымыкаў. Быў ён затое заўсёды вельмі ляяльнім да ўладаў царскага рэжыму ў дзеля гэтага меў у гэтай улады давер, аб чым добра съветчаць тыя высокія адказныя становішчы, якія ён ад яе дастаўяў, як, для прыкладу, рэктарства Варшаўскага ўніверсітэту, як камандыроўкі за межы імпэ-

рыі, а разам і тыя матар'яльныя дабрадзеісты дый ласкі, якімі яго гэтая ўлада шчодра асыпала.

Што й казаць — Карскі, этнічны беларус, што до бара сабе ўсвоіў афіцыяльную «общчэрускую» ідэалёгію, і пры тым быў здольным рэпрэзэнтацыйным навукоўцам, — быў асобаю вельмі карыснаю царскай уладзе, як добры ўзор такога ідэальнаага ўслужлівага падданага з інародцаў, якімі Масква жадала сабе бачыць і ўсіх іншых.

Разгляды Карскага беларускіх этнографічных зборнікаў і старых моўных памятак, разгляды й на адпаведнай навуковай вышыні, і, адначасна, із сталаю арыентацыяй на «общчэрускія» канцэпцыі дый з сталымі намаганнямі як найцяжней увязаць беларускую мову з моваю расейскаю ў сучасным, мінультым і на будучыню, выклікалі, зразумела, толькі задавальненне навуковых органаў рэжыму, якія за гэта й не шкадавалі яму нагародаў, ганаровых адзначэнняў, залатых мэдалёў. Справа іншая, што, як паказала гісторыя, у канцавым выніку навуковая праца Карскага прычынілася куды больш да выяўленыя арыгінальнае самабытнасці беларускае мовы, чым да збліжэння яе з моваю расейскай.

За аснову съветапагляду Карскага, побач ягона-га «западнарусізму» ў нацыянальнай плошчы, трэба ўважаць съветагляд пашыраны сярод інтэлігенцыі Расейскае імпэрыі канца XIX ст., съветагляд тыпу лібэральна-дэмакратычнага, дый з пачуццёва-сэнтымэнтальным народніцкім падыходам да народу, да яго жыцця, быту, культуры й сацыяльнае долі. У съве-таглядзе Карскага ў пачатковую пару ягонага жыцця й навуковае дзейнасці гэтая народніцкая пачуццёвая афарбоўка выразна выступае.

Перах одзячы да справы стаўленыя Карскага да беларускага нацыянальнага адраджэння, ха-

рактэрная вельмі ўжо ягоная заўвага аб Багушэвічавай прадмове да «Беларускай дудкі». Сам Карскі адзначае, што прадмова гэтая мела вельмі важнае значэнне ў беларускім нацыянальным адраджэнні, бо яна была тым штуршком, які надаў палітычны імпэт нарастаючым ужо й так сілам беларускага руху. Пра гэту прадмову Карскі вось што кажа: «„Pradmova” написана довольно ловко... несомненно з целью вызвать смуту в русском семействе...» (Б., I, 451). Пад прыведзенымі словамі Бурачка–Багушэвіча мог бы падпісацца кожны беларус. Дый у выпушчаных мною мясцох яўна вызіраюць сэпаратыстычныя імкненьні аўтара: «...імкненьне аддзяліць беларусоў ад вялікарусаў, разъвіць палітычную эманцыпацию, з чым далёка ня ўсе згодны спаміж беларусоў...» (Б., III, 3, 153).

Сэпаратызм з гэтае прадмовы, пэўнен–ж, вызірае запраўды, і моцна, дый зь беларускага гледзішча гэта быў аніякі грэх. Затое жаданье пасяліць нацыянальную варажнечу ў прадмове аніяк ня відаць. У гэтым Карскі чамусьці недакладны. Затое ўражвае, што Карскаму не падабаецца й тое, што Багушэвіч, паводле яго, хоча «разъвіць палітычную эманцыпацию» беларускага народу. Карскі–ж, хоць сябе называў беларусом, гэтага аднак–жа свайму беларускаму народу не жадае, бо слова «з чым далёка ня ўсе згодны спаміж беларусоў...» яўна найперш датычаць самога Карскага.

Паяву «Нашае Нівы», яе дзеянасьць дый ідэалёгію Карскі, выглядае, сустрэў наогул даволі прыхільна, хоць і не безь некаторай асьцярожнасьці дый засыцярогаў. «Нашу Ніву» ён харектарызуе гэтак (Б., III, 3, 163):

«Наша Ніва» паставіла сабе за мэту будзіць съвядомасць беларусоў, і з гэтага гледзішча зроблена ёю нія малая. Яна без замінкі кажа беларусом–кatalіком,

што яны не палякі, ды й адначасна недастаткова ясна падчыркваве, што яны такая-ж галіна рускага народу, як і вялікарысы й маларусы: калі ўжо пашырашь у народзе съвято навукі, дык у паўніні, а не аднабакова. Добры бок «Нашае Нівы» і той, што яна высьцерагае ўсе пад'юджы ваньня аднае народнасці супроць другога... падыходзячы да іх зусім бесстаронна. У гэтым выпадку яна правільна падцеміла аснаўтную рысу беларускага харектару — згоднае сужыцьцё з усімі. Адна рэч, здаецца, не гарманізуе з прынятym газэтаю то-нам, гэта — крыху халоднае стаўленьне да галоўнае народнасці ў дзяржаве... (Таксама) без патрэбы лішне шмат месца адводзіцца ў газэце для народу паведамленням пра адмоўныя бакі расейскага жыцьця...

Дык «Нашай Ніве» Карскі выказвае ёе слова пахвалы, і свае дакоры. Дакоры за яе «холад» да пануючага расейскага народу ды ѿ што яна «недастаткова ясна падчыркваве», што беларусы «такая-ж галіна рускага народу, як і вялікарысы й маларусы». У гэтих дакорах дасцяткова выяўляеца і галоўная ідэалагічна розніца «западноруское» пазыцыі Карскага ад нацыянальна-незалежніцкае пазыцыі рэдакцыі «Нашае Нівы». Нягледзячы на сваё адмоўнае становішча да — як гэта Карскі вельмі акадэмічна называў — «палітычнае эманцыянацыі» беларускага народу, на Ўсебеларускі Кангрэс у Менску ў сінезні 1917 году ён усё-ж зьявіўся. У часе Кангрэсу Карскі чытае цэлы чарад лекцыяў пра простор ды межы Беларусі, пра беларускую мову ды літаратуру, і прэзэнтуе сваю на-нава перагледжаную «Этнаграфічную карту беларускага племені». Аб мэтах перапрацаваньня ды перавыданьня гэтае карты ў гэтым акурат часе, сам Карскі пазней, у 1925 годзе, у артыкуле «Беларуская філялёгія за апошніх дзесяць гадоў» (друкаваны ў «Zeitschrift für slavische Philologie») пісаў:

Каб падтрымаць нацыянальныя імкненіі, каб азначыць заходнія межы рускага племені, каб прычыніца да нацыянальнае съведамасьці, Я. Карскі... уклалу «Этнаграфічную карту беларускага племені», выдадзеную Расейскаю Акадэміяй Навук, Пецярбург, 1917 г.

Удзельнікі Ўсебеларускага Кангрэсу, незалежна ад сваіх партыйна–палітычных паглядаў, прызвалі навуковы беларусаведны аўтарыгэт Карскага. Съветчыць аб гэтым факт, што Карскі быў выбраны ганаровым старшынёю прэзыдыму Кангрэсу. Палітычна ў часе Кангрэсу Карскі хінуўся да групы г. зв. абласцьнікоў.

Летам 1918 году Карскі знаходзіцца ў Петраградзе дый там праяўляе дзейнасць у ролі старшыні Таварыства Абароны Беларусі, арганізацыі, створанай для змагання з падзелам Беларусі, паўсталым у выніку Берасцейскай угоды між Нямеччынаю дый савецкаю Расеяй. У восені наступнага году ён паяўляецца ў Вільні, дзе чытае рэфэрат аб беларускай мове на беларускіх настаўніцкіх курсах. Вільня тады была пад польскаю акупацияй. Беларускім слухачом у часе рэфэрату ён гавора аб мове беларускай не як аб «нарэччы», як звычайна пісаў ён у сваіх навуковых публікацыях, а даводзіць, што яна роўная зь іншымі мовамі съвету.

Калі ў 1921 г., пасля адкрыцця Беларускага Дзяржаўнага Ўніверсітэту ў Менску, Карскі становішча рэктара гэтага ўніверсітэту, на якое ён, як адзін з найвыдатнейшых тады ў Менску беларусаведаў, разълічаў, не атрымлівае, ягоная пазыцыя да беларускага палітычна–адраджэнчага руху яўна завастраеца, стае нават ваяўніча варожаю. Калі праз год паяўляецца апошняя книга III тому «Беларусаў», прысвячаная «мастацкай літаратуры на роднай мове», яна значна розніцца ад 6–ці папярэдніх книгай гэтае манографіі. У папярэдніх книгах хоць і вызірае яўна аўтаравы «общерусский» съветагляд, аднак–жа

агульна бяручы яны былі ўтрыманыя ў спакойным акадэмічным тоне. Тым часам у апошній кнізе, пубач навукова-апісальная матар'ялу, знаходзім і ў тэксьце, і асабліва ў дапісаным у канцы «Пасъляслове», вострыя палітычныя нападкі на кіраўнікоў беларускага палітычнага руху, на самы рух, нападкі часта публістычнага характару. У іх Карскі ставіць пад запытаныне патрэбу й перспектывы беларускага культурна-нацыянальнага адраджэння, не гаворачы ўжо аб адраджэнні палітычным. З кнігі відавочна, што няўдача з рэктарствам моцна зраніла Карскага амбіцыю, як аднаго з найвыдатнейшых беларусаведаў. У выніку акадэмік яўна губляе раўнавагу, рэагуе востра.

У «Пасъляслове» Карскі, між іншым, піша:

Беларускі рух... з самога свайго зараджэння... меў сэпаратыстычныя тэндэнцыі. Для таго, каб адхіліць увагу сваіх недалёказорых чытачоў ад галоўнае мэты сваіх імкненняў, разумнейшыя важакі руху хапаліся за імпануючыя спосабы, што мацлю падабаща мяспоўваму патрыятызму: намагаліся стварыць зь беларусоў асобную славянскую, адменную ад расейскай, нацыю, стараліся падчыркваваць «слаўнае прошлое» беларускага народу; клалі націск на арыгінальныя асаблівасці беларускага языка, высьцерагаючыся й перасьледуючы называныне яе нарэччам, і таксама бачылі ў ей ня рускую разнавіднасць... (Б., III, 3, 440?).

Вось у гэтым стылі й то не ў «Пасъляслове» праводзіцца вострыя нападкі на беларускіх палітычных дзеячоў за іхнія натугі пры арганізаванні незалежнага ад Масквы дзяржаўна-палітычнага жыцця беларускага народу ў форме БНР. У адваротнасці сказанаму падчас рэфэрату ў Вільні пару гадоў перад тым, беларуская мова ў яго тутка ізноў толькі нарэчча, якое ня мае перад сабою ніякое

будучыні. Падобна й зь беларускаю літаратурой.

Аб літаратуры ў «Пасыяслове» Карскі кажа: «Беларуская літаратура, якая адзначаецца жыцьцёвасцяй, як *правінцыйная*, будзе існаваць і разъвівацца...» Аб мове ў тэксце «Беларусаў»:

Трымаючыся строга пэдагагічных мэтадаў, у самых захалусных мясцох з гэтага мовы можна было—б пачаць і пачатковое навучаньне... Ня стача навуковае тэрміналёгіі й назоваў абстрактных поймаў, і наагул бедны лексычны склад народнага языка, абумоўлены першыбытнасцю і нескладанасцю съветагляду жыхарства, што жыве між беднай прыроды й навакольля, не дае магчымасці завесці навучаньне ў школе ў гэтай мове.

Чытаючы вышэйпрыведзенія радкі Карскага аб «беднасці» беларускай мовы дый народнага «съветагляду», трэба прыпомніць сабе, што ў іншых кнігах «Беларусаў», а нават і на пачатку тае—ж апошняе кнігі, Карскі піша, і ня раз, зусім адваротнае. Ён часта ўсхвале багацьце ў беларускай мовы, і фальклёру. Пра багацьці—ж старое беларускую літаратурнае мовы ён сам у I-м томе «Беларусаў» (1903) кажа вось што:

...Па багацьці старога лінгвістычнага матар'ялу заходнярусская нарэчча займае першае месца заразжа за вялікарускім, у галіне—ж кнігаў старога друку яно нават перавышае апошняе...

Дык у справе багацьця беларускай мовы ацэна яго ў апошнім томе «Беларусаў» якрава су пярэччая з шматлікімі заўвагамі таго—ж Карскага ў тамах папярэдніх.

А што да адведзенага беларускай мове месца толькі ў «захалусці», дык трэба сказаць, што нават 80 гадоў перад гэтым, калі ў абліччы паявы «Мужыцкае праўды» Каліноўскага дый яе моцнага рэха сярод масаў прыгоннага сялянства Беларусі расейская

прэса дыскутувала пытаныне завядзення беларускае мовы ў школы, дык маскоўскі славянафільскі часопіс «День» Аксакава (1862—1865, тыднёвік) прызнаваў патрэбу куды шырэйшага карыстаньня беларускаю моваю ў школьніцтве, як гэта дазваляў у 1922 г. Карскі. «День» у 1863 г. пісаў:

...трэба, каб селянін разумеў гасудараў указ і «ўнушэнныні» расейскае ўлады дакладна, безь непаразумення ў... Мы ўважаем... што было—б нязвычайна карысным выкладаць першапачатковую пазнаньні й сэнс урадавых загадаў беларускаму селяніну на беларускай мове, навучаць чытаць і пісаць яго пабеларуску, а посьле, бяспрэчна парасейску й царкоўнаславянску («День», № 25, 1863).

У канцы «Пасыя слова» Карскі да справы беларускае мовы й яе будучыні яшчэ раз вяртаецца, каб сказаць наступнае:

Што да беларускае мовы, якою гавора просты народ, дык жадаючы ей усякага красаванья ў будучыні нават да съветавога азначэння, я ў пытаньні аб увядзеніні яе цяпер у навуку, як мовы вышэйшае й нават сярэдняе адукцыі, трываюся прыблізна такога—ж пагляду, які апошнім часам быў выказаны й адным аб'ектыўным паляком Бодуэнам—дэ—Куртэн, а пайменна, «што беларускі язык гэтак блізкі да языка вялікарускага, што яму наўрад ці ўдаца ўтрымацца побач з гэтым апошнім». Для патрэбай маствацкае літаратуры й для патрэбай навукі, беларусы будуць праўдападобна карыстацца ў будучыні „общерускім” языком, што вырас на вялікарускай аснове» — дададзім ад сябе — не бяз узделу іншых рускіх нарэччаў, у гэтым ліку й беларускага, асабліва ў мінулым. Трэба—ж хутчэй прыхінуць народ да культуры, што апраесцца на жывыя народныя карані, што корміцца «общерусскими» сокамі, а не на чужбыя (хоць і шматгоднія) налёты (Б., III, 3, 442).

Цыгата пагляду І.А. Бодуэн—дэ—Куртэн (уздаяз тая з «Варшаўскага слова», № 93, 1920 г.) зь яго-

ным сумнівам аб тым, ці беларуская літаратурная мова выгрымае канкурэнцыю з моваю расейскаю, прыведзеная Карскім для паказаньня, што тое—ж гавораць і палякі, не зацікаўлены ў прывіцы і беларусом мовы расейскае. Трэба аднак—жа да гэтага дадаць, што зацытаваныя слова былі папярэджаныя ягоным—жа дэкларатыўнага характару асьветчанынем Бодуэн—дэ—Куртэн, што «беларускай літаратурнай мове прызнаю ўсе права для існаваньня й развязіця, як і ўсякай іншай літаратурнай мове». Гэтыя слова Карскі не паўтарыў, у сваёй цытате ня прывёў. Карскі яшчэ й у 1922 годзе не прызнаваў, у запраўданасці, існаваньня беларускай літаратурнае мовы наагул. Каб пераканацца аб гэтым, хопе зъяўрнуць увагу на сам загаловак, які Карскі даў апошній кнізе «Беларусаў», прысьвечанай нарысу гісторыі новай беларускай літаратуры: «Художественная литература на народном языке».

Дык у дадзеную пару у 1922 г. для ўсходнеславянскіх моваў Карскі меў гэткую схему: існуюць трох рэйніх мов: вялікаруская, маларуская і беларуская, літаратурная—ж мова шырэйшага культурнага ўжытку ёсьць і павінна заставацца для ўсіх толькі адна — расейская.

Дык на беларускую мову, літаратуру, нацыянальную культуру іх будучыню Карскі й у 1922 годзе глядзеў яўна з пазыцыяў «общчэрускіх». Месца на самастойнае існаваньне й развязіцё для іх у Карскага не адводзілася. Маглі яны найвышэй таптацца ў вузкой выгададцы правінцыяльнае адміністраціі культуры расейской.

Наперакор гэтым безнадзейным пэрспэктывам Карскага, як гісторыя паказала, беларуская мова ў хуткім часе ахапіла ня толькі пачаткове й сярэднє школьніцтва, але й вышэйшае. А ў Беларускай

ССР стала яна адначасна й моваю дзяржаўнаю. Беларуская–ж літаратура зусім ня думала зачыняцца ў наканаваных ей Карскім правінцыяльных межах, а наважвалася сягаць і па сусветныя ўзроўні. І толькі сілаю заведзенага ад 1930-х гадоў чырвонаю Москвою тэрору, гэты буйны «нацдэмакі» разгон у разывіцьці беларускай культуры быў, як ведама, затарможаны, а кірунак самога разывіцьця сілком накіраваны ў бок тых–жа «общэрускіх» канцэпцый Карскага й царскага вялікадзяржаўя.

Ня дзіва, што посьле гэткай адкрытай вайны, абвешчанай Карскім беларускай мове, літаратуры, нацыянальнаму адраджэнню наогул, — усякія дачыненьні, усякія масты контактаў між Карскім і беларускім Менскам нацдэмакі пары былі збураныя. Пры дзяржаўным Беларускім Універсітэце Карскі не застаўся й у хараектары прафэсара. Хоць быў ён сябраю Расейскай Акадэміі Навук, а пазней і Акадэміі Навук Чэсkaе, але ніколі ня быў сябраю Інстытуту Беларускай Культуры ў Менску, ані пазнейшаем Беларускай Акадэміі Навук. Не паказаўся ён і на шырока, міжнародна арганізаванай у 1926 годзе ў Менску Акадэмічнай Канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу й азбукі, прысьвечанай пытанням якраз цесна звязаным з моваю, хоць запрошаны на яе хіба–ж быў.

Толькі ў 1928 годзе, раней цытаваным асьветчаныні ў праскай «Славіі» Карскі прызнае наканец існаваныне беларускай мовы й як літаратурнае, і як дзяржаўнае, за факт дакананы й гістарычны. Практычнага паважнейшага значэння для яго наіншаважнейшай дзеянасці гэтая пераацэнка паглядаў аднак–жа *мець ужо не магла*. Для павороту да шырэйшай навуковай працы над беларус-

каю моваю ў канцы дваццатых гадоў спрыяльных палітычных умоваў ані ў Менску, ані нават у Ленінградзе ўжо ня было. Тады пачынаўся акурат разгром культуры й навуکі нацыянальных рэспублікай Савецкае імпэрыі. Дый і жыцьцёвым кругом найбольшага дасьледніка беларускае мовы хінуўся ўжо да свайго натуральнага канца. Тры гады пазней, у красавіку 1931 г., Яўхім Карскі памёр.

4. Савецкая партыйная ацэна Карскага

Для паўніні вобразу выдатнага беларусаведа варта яшчэ прывясці пагляды на Карскага афіцыяльных савецкіх партыйных дзейнікаў дый на зъмены «партыйнае лініі» ў гэтых паглядах. Для гэтага ніжэй падаюцца выпіскі з даведак аб Карскім, зъмешчаных у двух чарадных выданьнях «Большой советской энциклопедии».

Гэтак, у томе 31-м з 1937 г., БСЭ, бач. 623, аб Карскім чытаем:

Карскі... філялёт... Разглядаючы ў сваіх дарэвалюцыйных працах беларускую мову як адзін з расейскіх дыялектаў, Карскі ўпорыста захоўвае гэту шавіністичную ўстаноўку й у працах пасля Каstryчніка 1917 («Русская диалектология», 1924), дзеля гэтага ягоныя працы могуць быць выкарыстаныя цяпер толькі як збор матар'ялаў...

У томе—ж 20-м другога выданьня «Большой советской энциклопедии» з 1953 г., бач. 256, чытаем ужо вось што:

Карскі... расейскі языковед і філялёт. Заснавальнік беларускае моваведы й беларускае філялёгіі...

З параўнаннія гэтых даведак у вочы кідаюцца дзьве зъмены. Найперш — у апошнім выданьні

выпушчаны зусім сказ пра ягоную расейскую «шавіністичную ўстаноўку». Чаму? — зразумела: на пазыцыі гэтай—жа шавіністичнай устаноўкі чырвоная Москва сяньня адкрыта сама ня толькі стала, але з усіх сілаў абедзьвома нагамі ў яе ўперлася. Вялікадзяржаўны шавінізм у сучаснай падсавецкай моваведзе ўважае цца зусім не за грэх, а за абавязуючы партыйны канон.

Дзеля гэтага—же Москва цяпер ужо не стыдаецца прызнаць Карскага за свайго, за *расейскага* языковеда й філялёга. І на гэта мае яна шмат асноўваў. Карскі быў бяспрэчным беларусом па паходжаныні, па самапачуваныні, і, нават, па сваім правінцыяльнага тыпу патрыятызьме. Быў ён і бяспрэчным заснавальнікам беларускае моваведы й беларускае філялёгіі, як съцвердзіў гэта ўжо ў 1916 годзе Шахматай. Заслуга гэтая яму належыцца без засыяргаў і дзеля піянерскага харктару яго нае працы ў гэтай галіне навукі, і дзеля грунтоўнасці гэтае працы дый яе навуковага значэння.

Дый хоць беларусаведам выдатным Карскі й быў, але вучоным найперш ён быў расейскім, і гэта ня дзеля таго толькі, што расейская навука прышчапіла яму сваю школу навуковае працы, дала яму навуковыя тытулы дый становішчы, асыпала шчодра прэміямі, нагародамі дый мэдалямі. Куды важнейшым было тое, што яна навязала яму адначасна і свой «общэрускі» съветагляд дый ідэалёгію, а праз гэта ўціснула яго ў вузкія съценны казённае, прыдворнае расейскага вялікадзяржаўя, навукі. А гэта, ізноўкі, моцна звузіла дый абмежавала ягоныя навуковыя гарызонты, падрэзала яму крылы да самастойных творчых натурагаў, да шырэйшых навуковых палётаў. Гэта было адной з важных прычынаў таго, што паважней-

шага свайго, нейкае свае арыгінальнае гіпатэзы ці тэорыі, Карскі так і не стварыў, не пакінуў. Пераймаў іх гатовыя ад іншых расейскіх моваведных аўтарыгэтая.

Гэтак, самастойным *беларускім* вучоным у дадзеных гістарычных абставінах Карскі стаць так і ня здолеў, у навуцы арыгінальным ня выявіўся, беларускае навуковае школы так і не стварыў. З навязанага расейскаю царскаю навуковою школаю съветагляду выламацца не патрапіў, дый на ват і ня пробваў, Карскі ня толькі гаварыў, пісаў, але—й думаў па расейску. На вернай службе расейскае, царскарэжымнага тыпу, навуцы застаўся ён бадай да канца свайго жыцця.

У абліччы гэтага ня дзіва, што вялікадзяр жаўная Москва *чырвоная* сяньня гэта ўзважыла, ацанила, дый знайшла, што мае дастаткова асноваў на тое, каб залічыць яго ў свае, у *расейскія*, вучоныя.

Выснавы

Жыцьцё й навуковая дзейнасць Яўхіма Карскага пераплещены чаадою парадакальных супяречнасцяў. Прыйступаў ён да вывучэння беларускай мовы з намерамі склясыфікацыі дый выясняніць яе факты з гледзішча пануючых у ягоную пару ў расейской моваведзе «общчэрускіх» паглядаў. Награмаджаны, аднак-жа, праз працавітае жыцьцё ім-же вялізны моваведны матар'ял стаroe літаратурнае й сучаснае беларускай мовы ў гіпатэзы й канцэпцыі расейская моваведы ня толькі не ўкладаўся, але ім пярэчыў, іх падважваў, адкідаў.

Прыкладам, тэзу яшчэ магістэрскага дыспуту Карскага, што беларуская мова — дыялект вялікарускай, запярэчылі вынікі ягоных-жа моваведных даследаванняў, якія раскрылі й нязвычайнэ багацце дый размаітасць і арыгінальную самабытнасць беларускай мовы. Намагаўся Карскі навязаць дый замацаваць у моваведзе для беларускай мовы азначэнне яе як дыялекту, «нарэчча», але, сваімі-ж працамі, дый асабліва манумэнтальнімі «Беларусамі», ён практычна падмураваў дый умацаваў яе становішча як самастойнае славянскае мовы. Ягонаму-ж дапушчэнню аб аддзяленні ў гістарычную, быццам, яшчэ пару беларускай мовы ад гіпатэтычнае мовы «прапарускай», пярэчылі ізноўка адцемленыя ім-же факты з гісторыі беларускай мовы, якія паказвалі,

што яна мусіла паўстаць не праз «адлу чэныне» ад іншай, а шляхам аб’яднання ў дагістарычную яшчэ пару колькі існуючых старых беларускіх пляменных дыялектаў.

Дык пагляды, гіпатэзы, канцэпцыі, якія Карскі ў моваведзе намагаўся начапіць беларускай мове, да яе ня прысталі, пры ей не засталіся. Эвалюцыя моваведных паглядаў у галіне беларускае мовы паступова перачырквала канцэпцыі Карскага дый адкідала іх, як не сумесныя з фактамі навукі й жыцьця. У выніку, Карскі, хоць і вельмі неахвотна дый асьцерагаючыся, але з часам мусіў аднакожа пераглянуць свае пазыцыі. Таксама сваю тэрміналёгію «беларускае нарэчча», «захаднія рускія мовы» — у значэнні «ўсходнеславянскія мовы» — тэрміналёгію, зь якою Карскі не перастаў вазіцца яшчэ і ў сярэдзіне дваццатых гадоў, калі ад яе ўжо моцна аддавала старарэжымнаю старызною, давялося яму ў канцы закінуць, як яўна не адказуючу рэальны запраўданасці.

Выходзячы з расейскіх палітычна-навуковых канцэпцыяў, Карскі пралічыўся моцна й у сваім недаверы да будучыні беларускае мовы, літаратуры, дый наагул беларускага нацыянальна-палітычнага руху. Гісторыя яшчэ за жыцьця Карскага паказала, што раззвіцьцё ішло ў кірунку адваротным таму, якога ён спадзяваўся й ждаў. Беларуская мова не засталася толькі па «захалусыцях», але, як-ніяк, стала нават і дзяржаўнаю. Літаратура, таксама, аніяк ня думала зачыняцца ў рамкі правінцыяльнае. Палітычна-ж, працэс «эмансіпацыі» беларускага народа пасунуўся настолькі, што нават Маскве давялося прызнаць Беларусі дзяржаўныя, хай сабе й фіксыяныя, формы, дый

нават даць ім і нейкі ход у міжнародным палітычным жыцьці.

Дзеля гэтых самых прычынаў і ў развіцьці новай беларускай літаратурнай мовы Карскі адыграў практична значна сціплейшую ролю, як можна было—б спадзявацца. Хоць дысэртацыяй «Обзор звуков и форм белорусской речи» яшчэ ў 1885 годзе ён склаў навуковую граматыку сучаснай беларускай мовы, аднак—жа першыя практичныя граматыкі, адпаведную тэрміналёгію правапіс распрацавалі, апіраючыся на ягоных—жа працах, для новай літаратурнай мовы Тараашкевіч дый Лёсік.

Ведаючы «общэрускія» тэндэнцыі Карскага, ня прызналі яго аўтарытэту дый не паслухалі ягоных радаў у справе нэалягізмаў, правінцыялізмаў, аканьня, правапісу й беларускія пісьменнікі. Эвалюцыя развіцьця беларускай літаратурнае мовы ішла па шляху, наканаваным ей гісторыяй беларускага нацыянальнага адраджэння, а не ў кірунку жаданьняў, інструкцыяў дый прадбачваньняў Карскага.

Гэтак беларуская мова тысячаю сваіх самабытных зъяваў, зарэгістраваных і склясыфікаўных Карскім, дый ходам далейшага свайго натуральнага развіцьця, сама запярэчыла дый адкінула ўсе важнейшыя тэзы Карскага, зь якімі да яе вывучэння ён прыступаў, а, гэтым самым, разбурила тыя штучныя ўзводжаныя дыялектныя дый «общэрускія» загарадкі, у якія Карскі намагаўся яе замкнуць. Ні Карскі, ні іншыя падобнага настаўлення моваведы, улучыць, ані ўтрымаць беларускую мову ў межы «нарэчча» расейскае ня здолелі. У моваведзе мае яна сяньня сваё бяспрэчнае месца, месца самастойнае, месца раўнапраўнае іншым славянскім мовам.

Дык у гістарычнай канфрантацыі «общэ-рускіх» канцэпцыяў Карскага аб беларускай мове з масаю сабраных ім–жа моўных фактаў, перамога засталася на баку фактаў. Пераможцаю аказаўся сам аб’ект дасыледавання, беларуская мова, а ня выдатны, найбольш на сяньня, яе дасыледнік. У выніку, і трывалую навукую вартасьць моваведнай спадчыне Яўхіма Карскага надалі зафіксаваны й усystэматызаваны ім факты беларускае мовы, а не гіпатэзы ў канцэпцыі, да якіх ён намагаўся гэтыя факты падтасоўваць.

Гэткі вынік тэарэтычна прадбачыў, хоць і думаў прытым, пэўнен–ж, не аб сабе, і сам Карскі, калі ў прадмове да 2-ое кнігі II тому «Беларусаў» пісаў:

Гіпатэзы, пабудаваныя тэарэтычна... з часам могуць аказацца без гістарычнае пад сабою базы, і дзеля гэтага бязвартаснымі, тады як факты мовы ніколі ня згубяць свайго значэння.

Вось у гэтых словах маём ключ ня толькі да ацэны сучаснае вартасьці навуковае спадчыны Карскага, але й да зразумення істоты, і слабасьці і велічы Карскага як вучонага.

Дый заслужаны гонар і славу трэба аддаць ня толькі пераможцы, беларускай мове, але й яе вялікаму дасыледніку, бо Карскі агромнаю рупліваю працаю ўсяго свайго жышця над зборам і систэматызацыяй гістарычнага й сучаснага беларуска- га моваведнага матар’ялу да гэтае яе перамогі — хацеў ён гэтага ці не — але істотна спрычыніўся. Карскі першы — і шырока, як ніхто — апісаў і раскрыў сваяродную систэму нутраных фанэтычных, марфалагічных дый синтаксычных законаў, якім падпрадкуеца беларуская мова ў працэсе свайго гістарычнага разьвіцця дый у багацьці

сваіх сучасных дыялектных адхіленьняў. Карскі навукова й усебакова абгрунтаваў беларускую існасьць старое беларускае літаратурнае мовы, дзяржаўнае мовы Вялікага Княства Літоўскага. Карскі сваімі «Беларусамі» беларускую моваведу яшчэ на пачатку гэтага стагоддзя высунуў на адно зь першых месцаў сярод іншых славянскіх.

Дзеля гэтага беларусаведная навуковая спадчына Карскага, нягледзячы на ўсе яе заганы, дый нават насуперак намерам яе тварца, стала й сама паважным стымулюючым у працэсе фактарам і культурнага, і палітычна-нацыянальнага адраджэння беларускага народу. Вось таму, у 100-я ўгодкі нараджэння й 30-я съмерці Яўхіма Карскага, заслужаная пашана й памяць яму належыцца і ад сучаснага пакаленія *tago* народу, навуковому познанню якога ён усе свае сілы аддаў, хоць гістарычных імкненняў яго так і не зразумей, за свае іх ня прызнаў.

Разглядаючы асобу Карскага як вучонага на фоне яго гістарычнае пары, трэба ў канцы адцеміць і яшчэ адзін, і, *найбольшы* парадокс: тое вартаснае, што ён у беларусаведзе пакінуў, даў ён у вялікай меры дзякуючы акурат таму, што быў беларусом тыпу «общчэрскага», а не беларускім незалежнікам. Калі-б ён далучыўся да паўгалоднае ахвяранае жменькі патрыятычных пісьменнікаў-публіцыстых «Нашае Нівы», такіх шырокіх умоваў да систэматычнае навуковае працы, якую даваў яму расейскі афіцыяльны імпэрыяльны навуковы аппарат, напэўна ён-бы ня меў. Напісаў-бы тады, хіба, нямала патрыятычных артыкулаў, а мо' на't і вершаў, якія тады былі ў асаблівай модзе, але ў галіне мовы праўдападобна ня здолеў-бы даць і столькі, колькі далі Тарашкевіч

ці Лёсік, бо ў папярэдніках яму не ставала—б моваведа фармату й аўтарытэту Карскага. Пісаць «Беларусаў», у кожным выпадку, ня было—б тады каму.

KAMUNIKAT.org

Асноўныя навуковыя публікацыі Вітаўта Тумаша*

1948

1. Упływy нашае мовы на польскую // Сакавік. №1(2) (1948)

1950

2. Балцкі элемэнт пры паўстанні сучаснага беларускага народа. Выданьне «Ўскалось», 1950, 15 с.
3. Пачатак друкарства ў Беларусі. Да 425-лецца нашай першай друкарні // Баявая Ўскалось. 1950. №3.

1952

4. Партрэт Скарыны ў Падуі // Запісы БІНІМ. №1(1952).

1953

5. Пра Жамойць ды Жмудзь // Запісы БІНІМ. №1(3) (1953).
6. Кароль Альбрэхт і Скарына. Дакумэнты зь Дзяржаўнага архіву ў Карабяўцы // Запісы БІНІМ. №2(4) (1953).

1954

7. Да справы беларускай паўдзённай этнографічнай мяжы // Запісы БІНІМ. №1(5) (1954).
8. Ягайлівічы ѹ музыка // Запісы БІНІМ. №1(5) (1954).

*У спіс уключаныя толькі кніжныя і часопісныя публікацыі, а таксама *Сымон Брага, Рыгор Максімовіч і Андрэй Баяровіч*.

9. Рэц.: *П.Б. Струве*. Социальная и экономическая история России // Запісы БІНМ. №1(5) (1954).
10. Рэц.: *Leo Okinshevich*. Law of the Grand Duchy of Lithuania // Запісы БІНМ. №1(5) (1954).
11. Рэц.: *Watson Kirckconnel*. Common English Loanwords in East European Languages // Запісы БІНМ. №1(5) (1954).
12. Важнейшыя мамэнты культурных працэсаў Беларусі (пачатак) // Запісы БІНМ. №2(6) (1954).
13. Ліквідацыя польскага пытання на беларускіх землях // Запісы БІНМ. №2(6) (1954).
14. Рэц.: *N.P. Vakar*. The Name «White Russia» // Запісы БІНМ. №2(6) (1954).
15. Рэц.: *Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego* // Запісы БІНМ. №2(6) (1954).

1955

16. Важнейшыя мамэнты культурных працэсаў Беларусі (завяршэнне) // Конадні. Кн. 3 (1955).
17. Міцкевіч і беларуская плынь польскае літаратуры // Конадні. Кн. 3 (1955).

1961

18. Яўхім Карскі (1961—1931): Жыцьцё, навуковая дзеянасць, пагляды. Нью Ёрк, БІНМ, 1961. 95 с. (Праца друкавалася часткова. У дапоўненай і адредагаванай вэрсіі яна ўпершыню з'мешчана ў гэтым выданні — Рэд.).

1962

19. Жыхарства Беларускае ССР у съятле перапісу 1959 году // Запісы БІНМ. №1 (1962).
20. Рэц.: *Stanislaw Kot. Szymon Budny*. Der grösste Häretiker Litauens im 16. Jahrhundert // Запісы БІНМ. №1 (1962).
21. Рэц.: *M.A. Алексютовіч*. Скарына, яго дзеянасць і світапогляд // Запісы БІНМ. №1 (1962).

1963

22. Доктар Скарыйна ў Маскве // Запісы БІНМ. № 2 (1963).
23. Партрэты доктара Скарыйны // Конадні. Кн. 7 1963.
24. Рэц.: Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 5. Wielkie Księstwo Litewskie. Opracowali A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa i W. Krajewski. Wrocław-Kraków, 1959 // Запісы БІНМ. №2 (1963).
25. Рэц.: Карта народов СССР. Редактор Е. А. Шишкін. М., 1962 // Запісы БІНМ. №2 (1963).

1964

26. Геаграфічная лікалізацыя жыцьця пісаў доктара Скарыйны // Запісы БІНМ. №3 (1964).
27. Рэц.: Е.Л. Немировский. Возникновение книгоиздания в Москве // Запісы БІНМ. №3 (1964).
28. Рэц.: И.Н. Голенищев-Кутузов. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия) // Запісы БІНМ. №3 (1964).
29. Рэц.: A Bibliography of Slavic Dictionaries. Compiled by Richard C. Liewanski. Vol. 2. New York, 1962 // Запісы БІНМ. №3 (1964).

1966

30. Пытанье імя Доктара Скарыйны // Запісы БІНМ. №4 (1966).
31. «Навіны грозныя» 1563 году // Запісы БІНМ. №4 (1966).
32. Да справы паходжаньня назову «Белая Русь» / // Запісы БІНМ. №4 (1966).
33. Факты ѹ праўда // Запісы БІНМ. №4 (1966).
34. Справа паходжаньня Сымона Буднага // Запісы БІНМ. №4 (1966).
35. Рэц.: Порецкій Я.И. Симон Будны — передовой белорусский мыслитель XVI века // Запісы БІНМ. №4 (1966).

36. Рэц.: Сидоров А.А. Узловые проблемы и нерешенные вопросы истории русского книгопечатания // Запісы БІНІМ. №4 (1966).
- 1970**
37. Доктар Франьцішак Скарына // Запісы БІНІМ. №5 (1970).
38. Скарына ў Падуі // Запісы БІНІМ. №5 (1970).
39. Скарына ў Падуі. Doctor Skaryna i n Padua. Ню Ёрк, БІНІМ, 1970. 53 с.
40. Кнігі Скарыны ў Італіі першае палавіны XVI ст. / / Запісы БІНІМ. №5 (1970).
41. [Заўвагі да] Скарынавы кракаўскія прывілейныя граматы 1532 году. Пераклад П. Татарыновіча // Запісы БІНІМ. № 5 (1970).
42. Юбілей беларускага друку // Запісы БІНІМ. №5 (1970).
43. Угодкі друку ў Беларускай ССР // Запісы БІНІМ. №5 (1970).
44. Імя доктара Скарыны (Падпісана: БІНІМ) // Запісы БІНІМ. №5 (1970).
45. Антон Васільевіч Флароўскі (1884—1968) // Запісы БІНІМ. №5 (1970).
46. Scoriniana nova 1926—1966 // Запісы БІНІМ. №5 (1970).
47. Бібліяграфія Скарыніяны // Запісы БІНІМ. №5 (1970).
- 1974**
48. Канфіската ў Вроцлаве кнігаў Бібліі Скарыны / / Запісы БІНІМ. №12 (1974).
49. Дыпляматычная кантравэрсия 1646 году за беларускую мову // Запісы БІНІМ. №12 (1974).
50. Беларускі Музэй Івана Луцкевіча ў Вільні // Запісы БІНІМ. №12 (1974).
51. Хрысьціянская сьвятыня Вільні ў XV—XVI ст. / / Запісы БІНІМ. №12 (1974).
52. Як беларускі МЕНСК стаўся «МИНСКАМ» //

- Запісы БІНІМ. №12 (1974).
53. Савецкі гісторык пра «старарускае адзінство» // Запісы БІНІМ. №12 (1974).
54. Знайшлася Скарына «Паскалія» // Запісы БІНІМ. №12 (1974).
55. Пален'не кнігаў Скарыны ў Маскве // Запісы БІНІМ. №12 (1974).
56. Рэц.: *A.K. Антонович*. Белорусскін таксты, писанные арабскім пісьмом і их графіко-орфографическая система // Запісы БІНІМ. №12 (1974).
57. Рэц.: *The Byelorussian Tatars and their Writings, by G.M. Meredith-Owens and Alexander Nadson* // Запісы БІНІМ. №12 (1974).
58. Рэц.: *Е.Л. Немировский*. Начало славянскага книгопечатання // Запісы БІНІМ. №12 (1974).
59. Рэц.: 450 год беларускага кнігадрукаваньня. Акадэмія навук БССР // Запісы БІНІМ. №12 (1974).
60. Рэц.: *Scoriniana, 1517—1967*. Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва // Запісы БІНІМ. №12 (1974).
61. Рэц.: *Францішак Скарына*. Прадмовы і пасляслоўі. Акадэмія навук БССР, 1969 // Запісы БІНІМ. №12 (1974).
62. Рэц.: *H.H. Улащик*. Очерки па археографии и источникovedeniu истории Белоруссии феодальнага периода // Запісы БІНІМ. №12 (1974).

1975

63. Друкарня Пётры Мосьціслаўца // Запісы БІНІМ. №13 (1975).
64. Гістарычна канцэпцыя Вацлава Ластоўскага / // Запісы БІНІМ. №13 (1975).
65. Друкарня Цяпінскага // Запісы БІНІМ. №13 (1975).
66. Спрэчка пра дакумэнты, якіх ніколі ня было //

Запісы БІНІМ. №13 (1975).

67. Рэц.: Гравюры Францыска Скарыны // Запісы БІНІМ. №13 (1975).
68. Рэц.: *M. M. Пецац*. Грамоты XVI ст. // Запісы БІНІМ. №13 (1975).
69. Рэц.: *G.Y. Shevelov*. Belorussian versus Ukrainian: Determination of Texts before A.D. 1569 // Запісы БІНІМ. №13 (1975).
70. Рэц.: *A. Bergman*. Antoni Luckiewicz // Запісы БІНІМ. №13 (1975).
71. Рэц.: *C. Madajczyk*. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym // Запісы БІНІМ. №13 (1975).
72. Рэц.: *М.Я. Гринблат*. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории // Запісы БІНІМ. №13 (1975).

1976

73. Гэтман Рыгор Хадкевіч і ягонае выдаенцтва // Запісы БІНІМ. №14 (1976).
74. Пётра Мсціславец ды Іван Масквіцін // Запісы БІНІМ. №14 (1976).
75. Латгалыцы — спрадвечныя суседзі // Запісы БІНІМ. №14 (1976).
76. Рэц.: *C.A. Подокишин*. Скорина и Будный // Запісы БІНІМ. №14 (1976).
77. Рэц.: *У.А.Калеснік, Г.Я.Галенчанка*. Скарына, Францыск, у: БелСЭ. Т. 9. Мінск, 1973. б. 548—552 // Запісы БІНІМ. №14 (1976).
78. Рэц.: *A.Ф. Коршунай*. Помнікі старажытнай беларускай літаратуры // Запісы БІНІМ. №14 (1976).
79. Рэц.: *Marceli Kosman*. Reformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyzaniowej // Запісы БІНІМ. №14 (1976).

1977

80. Кнігі Скарыны на заходзе Эўропы ў пару ягоную

- й сяньня // Запісы БІНМ. №15 (1977).
81. Дзьве папярэдніцы «Мужыцкае праўды» // Запісы БІНМ. №15 (1977).
82. Архіў Беларускага музею ў Вільні // Запісы БІНМ. №15 (1977).
83. Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва. Рэфэраты, навуковыя канфэрэнцыі, выстаўкі гадоў 1951—1976 // Запісы БІНМ. №15 (1977).
84. Рэц.: *Мікола Гусоўскі*. Песьня пра зубра. Пер. Я. Семяжсон // Запісы БІНМ. №15 (1977).
85. Рэц.: История белорусской дооктябрьской литературы // Запісы БІНМ. №15 (1977).
86. Рэц.: *Генадзь Кісялёў*. Пачынальнікі // Запісы БІНМ. №15 (1977).
87. Рэц.: *В.Н. Рябцевич*. О чём рассказывают монеты // Запісы БІНМ. №15 (1977).
88. Рэц.: *A. Bergman*. Rzecz o Bronisławie Taraszkiewiczu // Запісы БІНМ. №15 (1977).

1978

89. Дрэварыты настаўніка Дзюрэра ў Падарожнай Кніжцы Скарыны. // Запісы БІНМ. №16 (1978).
90. Акрастыкі Франьцішка Скарыны // Запісы БІНМ. №16 (1978).
91. Тры выданыні Трэцяга Статуту Вялікага Княства Літоўскага // Запісы БІНМ. №16 (1978).
92. Рэц.: *Е.Л. Немировский*. Начало книгопечатания в Белоруссии и Литве // Запісы БІНМ. №16 (1978).
93. Рэц.: *M. Husovianas*. Giesme apie Stumbra // Запісы БІНМ. №16 (1978).
94. Рэц.: The Lithuanian Statute of 1529. Translated and edited by K. von Loewe // Запісы БІНМ. №16 (1978).
95. Рэц.: Antologia poezji bialoruskiej. Wybral i opracował J. Huszcza // Запісы БІНМ. №16 (1978).

1983

96. The Byelorussian Institute of Arts and Sciences in the United States: Twenty-five Years of Its Activities. = 25 гадоў дзейнасці Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва // Запісы БІНІМ. №17 (1983).
97. Рэц.: Кнуготура 7(14) (Кніговедение): Франциск Скорина и некоторые вопросы развития книги в Советском Союзе. Vilnius, 1979 // Запісы БІНІМ. №17 (1983).

1988

98. Доктар Ф. Скарына ў кароль Фэрдынанд // Запісы БІНІМ. №18 (1988).
99. Люблянская Скарыніяна // Запісы БІНІМ. №18 (1988).
100. [Вітаўт Тумаш і Антон Флароўскі]. Скарыніяна ў лістуваньні. Лісты 1965–1968 г. // Запісы БІНІМ. №18 (1988).
101. Скарынаў каляндар і каляндарная систэма Беларусі яго пары // Запісы БІНІМ. №18 (1988).
102. Рэц.: Слоўнік мовы Скарыны // Запісы БІНІМ. №18 (1988).

1989

103. Пяць стагодзьдзяў Скарыніяны: XVI—XX. Нью Ёрк, 1989. — XXVIII, 283 с.

1994

104. [Прадмова ў пераклад зь літоўскае мовы] З успамінаў пра Вацлава Ластоўскага // Запісы БІНІМ. №21 (1994).

Зъмест

Ад рэдактара	5
<i>Vітаўт Кінель.</i> Пра настаўніка, супрацоўніка, прыяцеля	7
<i>Райса Жук-Грышкевіч.</i> Мае ўспаміны пра доктара Вітаўта Тумаша	17
Балцкі элемэнт пры паўстанні сучаснага беларускага народу	25
Да справы беларускай паўдзённай этнографічнай мяжы	37
Важнейшыя мамэнты культурных працэсаў Беларусі	46
Гісторычнае канцэпцыя Вацлава Ластоўскага ў працах сучасных гісторыкаў	99
Спрэчка пра дакументы, якіх ніколі ня было	114
Тры выданні Трэцяга Сатуту Вялікага Княства Літоўскага	121
Яўхім Карскі: жыцьцё, навуковыя спадчыны, пагляды (1861—1931)	139
Асноўныя навуковыя публікацыі Вітаўта Тумаша	237

Наукоўска-папулярнае выданне

**Вітаўг Тумаш
Выбраныя працы**

Рэдактар *Генадзь Саганоўч*
Тэхнічны рэдактар *Віктар Аўтуска*.
Карэктар *Аляксандра Макавік*
Вёрстка *Рагнеда Аляхноўч*

Падпісана ў друк з арыгінал-макета 00.00.2002. Фармат 84×108 $\frac{1}{32}$.
Папера афсетная. Гарнітура «Балтыка». Афсетны друк.
Ум.-друк. арк. 00,00. Наклад 500. Заказ 000.